

ГАЛИНА ДОКАШЕНКО

БОЛГАРСЬКА ШКОЛА ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ:

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ГОРЛІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІНОЗЕМНИХ МОВ

Г.П.ДОКАШЕНКО

БОЛГАРСЬКА ШКОЛА ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ:

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

МОНОГРАФІЯ

ГОРЛІВКА 2008
ВИДАВНИЦТВО ГДПІМ

УДК 94 (367); 37.015.4
ББК Т 63.3 (4 БОЛ)

Рецензенти:

Дьомін О.Б. – доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет ім. І. Мечникова;

Козлітін В.Д. – доктор історичних наук, професор, Харківський педагогічний університет ім. Г.Сковороди;

Тодоров І.Я. – доктор історичних наук, професор, Донецький національний університет.

Відповідальний редактор:

Добров П.В. – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Донецького національного університету.

Науковий консультант:

Крапівін О.В. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Рекомендовано до друку вченою радою Донецького національного університету (протокол № 9 від 28 листопада 2008 р.) та Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов (протокол № 4 від 5 листопада 2008 р.)

Докашенко Г.П.

Болгарська школа повоєнного періоду: історичний аспект: Монографія. – Горлівка: вид-во ГДПІМ, 2008. - с.

У монографії на широкому колі архівних матеріалів України, Болгарії, Росії висвітлюється складний і суперечливий процес становлення та розвитку шкільної освіти в Болгарії від вересневих подій 1944 р. до «палацового перевороту» 1989 р., коли освітяни країни опинилися перед вибором між глибокими національними традиціями шкільництва та уніфікованими підходами соціалістичної доби. Проаналізовано теоретичну й практичну діяльність компартії, уряду, місцевих органів, громадських організацій щодо формування освітнього простору, відповідного завданням тогочасного суспільного розвитку.

Розрахована на науковців, викладачів та студентів, усіх, хто цікавиться новітньою історією.

З м і с т

В С Т У П.....	5.
Розділ 1. Історичні та політичні аспекти освітньої проблеми в Болгарії (друга половина ХХ століття).....	26
1.1. Історичні традиції розвитку болгарської освіти.....	.
1.2. Новоболгарська школа як передумова освітніх перетворень другої половини 40-х років
1.3. Загальна характеристика основних факторів утвердження тоталітарного режиму в Болгарії у повоєнний період.....
.....
Розділ 2. Формування засад освітньої політики: традиції та новаторство.....	89
2.1. Спроба теоретичного обґрунтування концепції розвитку освіти у другій половині 40-х років.....
2.2. Основні форми і напрямки перебудови освітньої сфери.....
2.3. Етнічний аспект організації шкільної справи в повоєнній Болгарії.....
Розділ 3. Теорія і практика шкільного будівництва в соціалістичну добу.....	145
3.1. Компартийна оптика проблем освіти.....
3.2. Ідеологізація освіти як засіб тоталітарного контролю....
3.3. Організаційно-структурні зміни освітнього простору
3.4. Українсько-болгарські освітянські зв'язки.....
В И С Н О В К И.....	269
ДОДАТКИ.....	275

ВСТУП

Сучасний етап історичного розвитку людства характеризується поступовим відходом від організації за формаційними ознаками і дедалі більшим домінуванням загальноцивілізаційних або загальнолюдських цінностей, серед яких знання, освіта займають особливо місце. Однією з головних ознак постіндустріальної стадії розвитку, на якій сьогодні знаходиться більшість країн і народів, стало перетворення знань на провідний показник стану суспільства. Освітній простір минулого століття, як і все суспільство в цілому, пройшов через парадокси політичного розвитку, економічні випробування, соціальні потрясіння і залишив у свідомості людей розуміння необхідності ґрунтовних знань, різнобічних умінь та навичок, які будуть запорукою успішного майбутнього. Основи таких знань закладаються у школі, а тому ставлення держави до шкільної освіти можна вважати лакмусовим папірцем наявності стратегічного мислення, своєрідним іспитом на соціальну зрілість.

Центрально-Східна Європа, знаходячись на перехресті східних та західних впливів, отримала складну та суперечливу історію, але зробила значний внесок до скарбниці світової культури, ставши колыскою слов'янської мови та писемності, адже саме слов'янські народи складають найбільший етнічний масив цього регіону. Це підтверджує думку американського славіста польського походження Петра Вандича про неможливість забуття того, що «впродовж історії цей регіон робив істотний внесок до Європи, хоча він був більше духовний, ніж матеріальний» [1].

Слов'янські народи сформували й розвинули важливі засади розбудови шкільної справи, такі, як – перетворення школи в головний осередок збереження й розвитку етнічної ідентифікації, провідні позиції вчительства як носія передової національної самосвідомості, виховання шанобливого ставлення до вітчизняної і світової культури тощо. Тоталітарний режим, що переважав тут у другій половині ХХ століття, призвів до значної уніфікації, сліпого копіювання певних шкільних систем, обмеження використання національних форм тощо.

Значне місце серед слов'янських країн за рівнем розвитку освіти взагалі та шкільної освіти зокрема посідає Республіка Болгарія, яка ще за часів раннього середньовіччя створила оригінальну національну школу. Її засади постійно розвивалися, переживаючи то часи злету, то періоди іноземного панування, однак ніколи вона не знала часів повного занепаду ні в період п'ятивікового османського панування, ні в період тоталітарного режиму.

Об'єктом роботи стала шкільна освіта Болгарії 1944 – 1989 років.

Предмет роботи становлять: рішення керівних державних і партійних органів Болгарії з питань освіти, діяльність шкільних установ, зміст та організаційні основи їх функціонування, форми й методи кадрового, структурного та методичного забезпечення навчального процесу.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від встановлення влади Вітчизняного фронту (ВФ) в Болгарії у вересні 1944 року до подій «палацового перевороту» в листопаді 1989 року.

Мета роботи полягає в дослідженні процесу формування тоталітарної системи в країні і спроби створення моделі болгарського варіанта тоталітаризму через призму освітнього простору, з'ясуванні наявності в системі освіти Болгарії загальних закономірностей, специфічних особливостей та індивідуальних рис. Відповідно до поставленої мети передбачається розв'язання таких **наукових завдань**:

- з'ясувати ступінь і масштаби опрацювання теми в попередніх дослідженнях, охарактеризувати інформативну цінність історичних джерел;
- проаналізувати загальні, особливі та одиничні риси болгарської моделі тоталітарної системи;
- визначити співвідношення внутрішніх та зовнішніх факторів утвердження нової суспільної моделі, традицій та новаторства у створенні системи освіти;
- простежити еволюцію концепції розвитку болгарського суспільства взагалі і шкільної освіти зокрема в рішеннях БРП (к) та її лідерів;
- охарактеризувати основні напрямки практичної реалізації освітньої політики Болгарської комуністичної партії;

- порівняти радянський та болгарський варіанти системи управління освітою;
- встановити недосліджені або сфальсифіковані аспекти проблеми культурного співробітництва соціалістичних країн на прикладі України і Болгарії;
- показати роль і місце болгарського вчительства в громадському житті країни в історичному аспекті;
- накреслити напрямки подальшого розвитку системи шкільної освіти і вивчення проблеми.

Наукова новизна визначається тим, що комплексно досліджена проблема становлення і розвитку шкільної освіти в тоталітарному суспільстві на прикладі Болгарії, де було створено новаторську систему керівництва сферою освіти. У роботі визначено історичні традиції та політичні умови, в яких відбувалося становлення шкільної освіти, узагальнено досвід її функціонування в період соціалістичних перетворень.

На підставі аналізу широкого кола джерел, значна частина яких (особливо болгарського походження) вводиться до наукового обігу вперше, фактично засновано новий науковий напрямок – дослідження тоталітарного режиму через окремі суспільні сфери, у даному випадку – через шкільну систему освіти.

З позицій неупередженості з'ясовано роль правлячої комуністичної партії у формуванні шкільної освіти, теоретична та практична діяльність болгарських комуністів з організації шкільної мережі та навчального процесу, забезпеченні кадрового та методичного потенціалу, проаналізовано основні напрямки розвитку освіти як одного із важливих засобів тотальної ідеологізації суспільства, визначено значимість людського чинника в розвитку соціальної сфери.

На підставі залучення комплексу різноманітних джерел відтворено образ болгарського вчителя, який протягом багатьох століть був і залишився в соціалістичний період носієм і пропагандистом прогресивних ідей.

Теоретико-методологічним підґрунтям обрані філософські положення про наявність у кожному суспільному процесі та явищі декількох рівнів пізнання – загального, особливого та одиничного. Шкільна освіта Болгарії означеного періоду розглядається на всезагальному рівні розвитку людської цивілізації взагалі, на загальному, який визначає особливості

новітнього часу, на особливому, який характеризує розвиток групи країн так званого « соціалістичного табору» і, нарешті, на одиничному, який окреслює суспільний розвиток окремої країни – Болгарії. Історичне пізнання процесів освіти проведено в наступних вимірах: – а) ретроспективному, спрямованому на пізнання минулого, б) презентативному, спрямованому на усвідомлення і розуміння сучасності, в) перспективному, спрямованому на передбачення і прогнозування майбутнього

Дослідження проведено на підставі використання цивілізаційних підходів, тобто визнання єдності ряду соціально-економічних, політичних, науково-технічних і культурних характеристик: сумісність науково-технічного та індустріального розвитку різних суспільств, близькість багатьох демократичних і правових принципів суспільної організації, посилення тенденції до взаємозалежності й взаємовпливу, вихід на перший план загальних інтересів у вирішенні глобальних проблем.

Визначальними принципами дослідження стали принципи історизму, об'єктивності, системності й комплексності, а також діалектичності. Один із головних – принцип історизму, пов'язаний з філософськими категоріями часу, простору, руху та ін. Однак на відміну від загальнонаукового, філософського значення, в історичному дослідженні він розкриває логіку не в абстрактно-теоретичній формі, а в конкретних подіях життєдіяльності народів, певних верств, політичних партій, окремих особистостей тощо. Використання принципу історизму в даній роботі дозволило розглянути предмет дослідження у контексті відображення передумов становлення шкільної освіти визначеного періоду, тенденцій та напрямків його розвитку. Згідно з вимогами принципу об'єктивності, враховувалися всі чинники й умови формування шкільної освіти соціалістичної Болгарії.

Загальну основу даного дослідження складає світоглядний принцип, який полягає у сприйнятті ідеї еволюційного розвитку, та принцип антропоцентризму як визнання незаперечності людської особистості.

Автор використав як загальнонаукові (логіко-аналітичний, метод класифікації), так і міждисциплінарні (статистичний, типологічний, конвент-аналіз, описовий) методи. Серед використаних специфічно-історичних методів виділяється

проблемно-хронологічний, історико-генетичний, анкетно-біографічний або метод просопографії.

Джерельна база спирається на сучасну класифікацію джерел, розроблену в історичному джерелознавстві: а) класифікація за способом кодування та відтворення інформації – речові, словесні (усні та писемні), зображальні, звукові та ін.; б) класифікація за змістом – соціально-економічні, політичні, правничі, культурологічні та ін.; в) за походженням – особові, колективні, за фондоутворювачем та ін. [2]. Відповідно до цієї класифікації, емпірична основа дослідження спирається на:

1. Речові джерела (шкільні будівлі, спортивні споруди, верстати, обладнання та ін);

2. Зображувальні джерела (засоби шкільної наочності, які найбільш ґрунтовно й систематизовано представлені в Національному музеї освіти в місті Габрово) [3];

3. Писемні джерела:

3.1. Архівні матеріали

3.2.Опубліковані:

- а) законодавчі й нормативні акти;
- б) документи політичних партій;
- в) документи громадських об'єднань;
- г) виступи, статті державних і політичних діячів;
- г) статистичні та довідникові видання;
- д) матеріали соціологічних досліджень;
- е) періодична преса.

У дослідженні задіяно матеріали з архівних установ Болгарії, України, Росії. Найбільша кількість необхідних матеріалів зосереджена в Центральному державному архіві Республіки Болгарії, де опрацьовано майже 250 одиниць збереження – доповідні записки, інформації, звіти, листи - із наступних фондів – фонд 1-Б – ЦК БКП, відділ «Наука і освіта», фонд 136 – Рада міністрів, фонд 142 – Міністерство народної просвіти, фонд 542 – Спілка болгарських учителів. Представлені документи дають можливість проаналізувати діяльність основних освітніх ланок, ставлення до освіти державних та громадських установ та організацій. Найбільш цікавими для аналізу були підготовчі документи, які передували прийняттю важливих рішень. Наприклад, листи до міністерства від учителів з приводу тих чи інших рішень, листи-скарги, які дають змогу зрозуміти

проблеми певного періоду, зауваження фахівців щодо окремих документів про освіту, листування Міністерства просвіти з партійними органами, у яких чітко простежується характер взаємин між ними та ін. Незважаючи на селекційно-дозований принцип формування архівних фондів соціалістичної доби, ці матеріали мають не тільки пізнавальне, а й вагоме евристичне значення.

В архівних установах України та Росії нашу увагу привернули фонди, за матеріалами яких можна визначити основні напрямки і форми українсько-болгарських освітянських зв'язків:

- Державний архів Російської Федерації – скорочено – ДАРФ (його назва за часів СРСР «Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР») фонд 9576 – Р – Спілка радянських товариств дружби та аналогічний фонд Українського товариства дружби і культурних зв'язків № 5110 у Центральному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України);

- ДАРФ і ЦДАВО України відповідно фонд 9563 – Міністерство освіти СРСР та фонд 166 – Міністерство освіти УРСР;

- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) фонд 1 – ЦК Компартії України, фонд 7 – ЦК ЛКСМУ;

- ЦДАВО України фонд 2605 – Українська республіканська рада профспілок, фонд 5098 – Республіканський комітет профспілки працівників освіти, вищої школи й наукових установ, фонд 5127 – науково-дослідний інститут педагогіки УРСР.

Вагомість джерельної бази роботи значно посилює використання документів місцевих архівних установ. Під час підготовки автор працював у державних архівах 8 областей України – Житомирської, Київської, Кіровоградської, Луганської, Рівненської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької, які мали поріднені регіони та установи в соціалістичній Болгарії.

Розділ опублікованих джерел починається законодавчими й нормативними актами – законами, положеннями, серед яких найбільш вагомими є Конституції Болгарії 1947 та 1971 років, Закони про освіту 1948 та 1959 років, положення, що

регламентують різні аспекти освітянського життя, наприклад Положення про обов'язкову основну освіту (1964 р.), Положення про устрій та діяльність рад народної просвіти і шкільні настоятельства (1982 р.) та ін. Значення подібних документів у тому, що вони викладають офіційну, державну позицію щодо питань освіти.

Великий обсяг документів представлено в другому й третьому підрозділі – матеріалах політичних партій та громадських організацій, пізнавальна цінність яких обумовлена не тільки можливістю вивчити їх внутрішню структуру, програмні й тактичні настанови, але й простежити вплив на розвиток історичних подій, зокрема політичне, соціально-економічне, культурне життя країни означеного періоду. У роботі використано кілька типів цих матеріалів: програмні документи партій та об'єднань, в яких окреслюються як кінцеві завдання, так і завдання певного етапу розвитку суспільства або його окремої сфери. Наприклад, Тези з розвитку освітньої справи в НРБ, затверджені пленумом ЦК БКП у липні 1979 р.; матеріали з'їздів, конференцій, пленумів, які слід вважати наймасовішим джерелом партійного походження, що дають конкретне уявлення про практичну діяльність партій та об'єднань, а також виступи лідерів партії, державних установ та громадських організацій, які за часів тоталітарної держави ставали основним дороговказом в організації життя суспільства (твори Т. Живкова, Л. Живкової, інших керівників БКП, міністрів просвіти тощо).

Неможливо обійти увагою статистичні джерела і перш за все щорічні статистичні довідники НРБ, в яких обов'язково був розділ «Освіта», що в різні роки займав місце від 18-го у 1959 р. до 21-го у 1990 році [4]. Процес обмеження гласності у тоталітарній державі негативно позначився на якості таких збірників, оскільки деякі дані просто приховувалися, по деяких змінювалися показники, що унеможливило порівняння. Так, в одних статистичних збірниках подано розмір капіталовкладень в освіту, до того ж разом зі сферою культури й мистецтва, в інших, більш сучасних, витрати на освіту подано в абсолютному вимірі й у відсотках до ВВП [5]. На наш погляд, до статистичних джерел соціалістичного періоду треба підходити досить критично.

Для другої половини минулого століття цікавим джерелом стали матеріали соціологічних досліджень, оскільки соціологія

була вже визнаною наукою на Заході і соціалістичні країни також упроваджували елементи соціологічних опитувань, досліджень тощо. У пропонованій роботі використано матеріали двох соціологічних досліджень: з питань ідеологічної диверсії капіталістичних країн проти соціалістичних (1973 р.) та з питань мотивації навчання серед учнів, учителів та батьків (1976 р.). Визнаючи їх значення, в той же час звертаємо увагу на деякі факти: по-перше, ми не знайшли їх результатів у відкритій пресі - матеріали першого дослідження подано за архівними даними, матеріали другого взято з наукової роботи болгарського дослідника П. Стоянова [6]; по-друге, дослідження проводилися на замовлення зацікавлених сторін: у першому випадку Міністерство просвіти його замовило Центру соціологічних досліджень молоді при ЦК ДКСМ, в другому – це була типова праця тоталітарного періоду, що починалася з характеристики «непевершених» рішень з питань освіти у програмі БКП, матеріалах її з'їздів тощо. Говорити в цій ситуації про об'єктивність й неупередженість результатів важко.

У джерельній базі новітньої історії значне місце посідають періодичні видання, основними різновидами яких є газети й журнали. У даній роботі активно використовуються матеріали журналу «Народна освіта». Їх специфічна риса – комплексний, синтетичний характер як за авторством (науковці, учителі-практики, політичні діячі, керівники органів освіти різних рівнів), так і за формою інформації – документальні, поточно-хронікальні, особового характеру. Використано деякі матеріали з газет «Робітнича справа», «Вітчизняний фронт» та ін., головною рисою яких є оперативність подання інформації.

На завершення джерелознавчого огляду відзначимо наявність опублікованих як в досліджуваному періоді, так і в сучасному збірників документів і матеріалів з різних аспектів суспільного життя [7].

Отже, проведений аналіз дає можливість говорити про значну в кількісному, але достатньо складну в якісному вимірі та за ступінню інформативності джерельну основу роботи.

Історіографія проблеми. Славістика, і зокрема болгаристика, традиційно – один із провідних напрямків наукових досліджень, ще за часів існування СРСР в Україні було створено кілька потужних наукових шкіл із вивчення історії та

культури Болгарії, які очолювали й очолюють сьогодні відомі й знані за межами республіки дослідники – Київ (П.С. Сохань, В.В.Павленко, М.В. Знаменська), Харків (Г.Н. Попов, Г.І.Чернявський, Є.П.Пугач, С.В.Потрашков), Донецьк (М.І.Туривенко, О.В. Крапівін, І.Я. Тодоров), Одеса (М.Д. Дихан, О.Б. Дьомін, О.А.Пригарін). Центральними науковими осередками та координаторами вивчення проблем славістики стали – відділ всесвітньої історії Інституту історії України НАН України (керівник відділу С.В.Віднянський), Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (керівник С.Ю. Страшнюк) та Інститут славістики Львівського національного університету імені І.Франка (директор В.П. Чорній).

Доробок радянських учених найбільш повно представлено в бібліографічному показнику «Балканістика в Українській РСР», до якого включено літературу з історії, філософії, культурології, держави й права, економіки, літератури, мовознавства Болгарії, Румунії, Югославії, Греції й Туреччини, що вийшла друком за період з 1917 по 1980 рр. Навіть простий перелік цієї літератури демонструє постійний інтерес у республіці до вказаної проблематики та значний внесок українських фахівців у вивчення історичного минулого балканських країн, їх взаємозв'язків на різних етапах історії, сучасної ситуації [8]. Історіографія соціалістичного періоду, безумовно, зосереджувалась на схвальних оцінках діяльності КПРС та БКП у становленні освіти і культури, у формуванні міждержавних стосунків, але її досягненням стали збір і обробка значної кількості фактичного матеріалу.

В останні роки в Україні, в Росії, в Болгарії опубліковані узагальнюючі роботи з історії Центрально-Східної Європи та окремих країн цього регіону повоєнного періоду, в яких неупереджено висвітлюються основні сфери життя тогочасного суспільства, в тому числі й освіти.

Перш за все відзначимо колективну роботу за редакцією Л. Зашкільняка «Історія Центрально-Східної Європи» [9], що стала новим словом у викладанні історії у вищій школі, оскільки її автори – відомі українські історики – С.Віднянський, А.Мартинов, В. Чорній, С. Страшнюк та ін. запропонували новий навчальний курс історії Центрально – Східної Європи (країни

Балтії, Білорусь, Україна, Польща, Чехія, Словаків, Угорщина, Румунія, Молдова, Болгарія, Сербія, Чорногорія, Словенія, Хорватія, Македонія, Боснія і Герцеговина, Албанія, Греція, Туреччина) замість курсу історії південних та західних слов'ян як приклад регіональної історії. Підручник складено на основі регіонально-епохально-інформаційного підходу, що передбачає поєднання найважливішої інформації з життя народів та країн цього регіону на кожному етапі розвитку цивілізації. Розділи виокремлено за хронологічно-цивілізаційними ознаками й спочатку подано загальну характеристику періоду, а далі аналіз по країнах.

Відомий український історик-славист В.П. Чорній у 2007 році випустив «Історію Болгарії» [10] – перше україномовне видання, що висвітлює багатовікову історію болгар від утворення власної держави раннього середньовіччя і дотепер. У роботі визначено етапи етногенезу болгар, тенденції історичного розвитку середньовіччя, нової та новітньої історії, простежено основні напрямки українсько-болгарських відносин. Насамкінець подано хронологічні таблиці найважливіших історичних подій часів перебування при владі державних керманців та послідовність зміни урядів. Остання, п'ята частина роботи присвячена новітньому періоду і містить два розділи – «Соціалістична Болгарія (1944-1989)» і «Падіння комуністичної диктатури та відновлення демократичного ладу». Характеризуючи розвиток середньої та вищої освіти соціалістичної Болгарії, автор цілком слушно стверджує «певний поступ на ниві культури», який особливо відчутним був у сфері освіти перш за все за кількісними показниками рівня освіченості населення країни, шкільної мережі тощо, при цьому автор не виключає наявність ідеологічного тиску на освітян [11].

Євгенія Калинова та Іскра Баєва (доценти історичного факультету Софійського університету, фахівці із сучасної болгарської історії) [12] показали у своїй роботі історію Болгарії в один з найбільш бурхливих періодів розвитку другої половини минулого століття й початку XXI століття, від Другої світової війни, яка, на думку авторів, й створила передумови переходу до сталінського типу соціалізму, до нового перетворення на країну з парламентською демократією та ринковою економікою на межі століть. Останні 70 років новітньої історії Болгарії розглядаються

в єдиному логічному вимірі, причому автори вважають, що події другої половини 40-х років перервали шлях країни до європейської моделі, повернення до якої відбувається лише зараз. Оцінюючи становище болгарської інтелігенції, автори відзначають, що, крім політики тиску, партійне керівництво, і особливо Т. Живков, вміло залучали її до співпраці, спокушаючи матеріальними благами, привілеями, високими посадами тощо, і одним з наслідків цього стало доволі пізніє формування дисидентського руху наприкінці 80-х років [13]. Робота виконана на підставі значної кількості документів, довідників, спогадів, публіцистичних матеріалів. Четверта частина роботи – додатки – містить біографічні дані державних та партійних керівників, а також статистичні дані за основними показниками – територія, населення, демографія, економіка тощо.

Інститут слов'янознавства Російської академії наук у 2001 р. започаткував серію робіт «XX століття в документах і дослідженнях», з якої ми використали дві «Влада – суспільство – реформи» і «Болгарія у XX столітті» [14]. У першій з них розвиток країн регіону Болгарії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Югославії представлено через аналіз співвідношення у трикутнику «влада – суспільство – реформи», а повоєнний період названо періодом соціального експерименту з будівництва соціалістичного суспільства, який не перетворився на реальність. Автори другої роботи відійшли від традиційного хронологічного принципу викладу матеріалу й зосередилися на висвітленні найбільш дискусійних та малодосліджених питань історії Болгарії. Наприклад, створенні коаліційної системи влади у 40-х роках, політичних репресій як важливого елементу в механізмі утвердження режиму радянського типу, етнорелігійному факторі в житті болгарського суспільства, політичних рокировках постсоціалістичного періоду та ін. Спеціальної уваги питанням культури в роботах не приділяється, а в загальних висновках визначено основні риси сфери освіти – суворий партійний контроль, копіювання радянської системи освіти, розширення мережі навчальних закладів [15].

Однією з найбільш складних проблем сучасної історіографії залишається питання альтернативності історичного розвитку, і це знайшло певне відображення в історичній літературі [16], серед якої визначається робота московських дослідників Т.В.

Волокітіної Т.В., Мурашка Г.П., Носкової А.Ф., де подано чітку характеристику фактично всіх можливих альтернативних варіантів для кожної країни. Наприклад, Чехословаччина – соціалізм у комуністичній інтерпретації або національний соціалізм на теоретичній спадщині Т. Масарика, Угорщина – народна демократія як пролог соціалізму або ліберальна демократія західного зразка, Болгарія – через народну демократію до соціалізму або до селянської республіки [17].

Робота болгарського академіка Міто Ісусова стала останньою в його творчому доробку, що нараховує більше, ніж 150 наукових публікацій, включаючи 22 монографії, і є результатом тривалого дослідження складного й суперечливого періоду болгарської та й взагалі європейської історії 1944-1948 років. На підставі великої кількості матеріалів автор приходить до висновку, що утвердження соціалістичної моделі було наслідком дії суми внутрішніх (динамічні зміни політичної системи країни, виникнення та розвиток перманентної громадянської ворожнечі) та зовнішніх факторів (ситуація, за якої Болгарія опинилася в центрі боротьби між Сходом та Заходом, традиційна близькість і подяка Росії та СРСР за звільнення від османського панування). М.Ісусов не пов'язує ідею «народної демократії» із сталінськими настановами, а вважає її продовженням стратегічної ідеї єдиного народного антифашистського фронту, до якої Сталін не виявив особливої прихильності. Альтернативою радянської моделі для Болгарії, на його думку, могла бути система, заснована на змішаній економіці з переважним розвитком модернізованого сільського господарства, модернізованої легкої промисловості та сучасного туризму [18].

Монографія Л.Огнянова поклала початок дослідженню цієї проблеми в Болгарії, оскільки вона з'явилася на самому початку постсоціалістичного періоду і стосовно деяких питань вирізнялась занадто однозначними і безсумнівними оцінками. Події 9 вересня 1944 р. автор називає воєнно-політичним переворотом, тезу про вирішальну роль Радянської Армії у встановленні та зміцненні влади Вітчизняного фронту вважає повністю доказовою й аргументованою, висловлює повну незгоду з використанням терміна «народна демократія» щодо означеного періоду. Разом з тим, він прагне до об'єктивності, а тому визнає,

що наряду із провідною ознакою цього часу – насильством, спостерігалось економічне зростання, підвищення соціального забезпечення та втілювалися в життя амбітні культурні програми [19].

У Болгарії також з'явилися роботи, присвячені окремим проблемам та окремим періодам шкільного життя досліджуваного часу, як наприклад, розвитку управлінської системи або перебудові освіти в перехідний період другої половини 40-х років, і, хоча вони й не охоплюють весь соціалістичний період, їх значення, на наш погляд, полягає в приверненні уваги суспільства до цього питання й постановці низки проблем, що мають безпосереднє значення сьогодні в умовах побудови нової школи [20].

Першою в хронологічному плані стала робота відомого в Болгарії фахівця з історії освіти і культури Весели Чичовської «Політика проти освітянської традиції», основною темою якої є процес ідеологічної і структурної перебудови болгарської освітньої системи за радянським зразком у другій половині 40-х рр. Авторка зосереджується на характеристиці практичних кроків нової влади у сфері середньої та вищої освіти. Визначаючи загальні підсумки цього складного і суперечливого періоду, В.Чичовська стверджує, що попри всі політичні негаразди і негативні процеси, школа виконувала свої освітні функції. Причини такої ситуації вона вбачає, по-перше, у відповідальній позиції вчительства, яке беззастережно продовжувало виконувати свій гуманістичний обов'язок, а по-друге, в наявності у значної частини учнів прагнення до знань, бажання постійно підвищувати свій освітній рівень, який вони зберегли, незважаючи на «жорстокі політичні реалії» [21].

Робота П. Цоневої охоплює тривалий, майже у два століття, історичний період і висвітлює особливі традиції керівництва шкільною освітою Болгарії. Автор поділяє цей період на чотири етапи, кожному з яких присвячено окремий розділ: 1) від початку ХІХ століття до Визволення; 2) від Визволення до 1885 року, тобто проголошення Болгарського царства; 3) від 1885 року до вересневих подій 1944 року; 4) соціалістичний період від 1944 до 1989 року. На кожному з етапів П.Цонева прагне з'ясувати сутність та принципи керівництва, його відповідність конкретно – історичній ситуації. Розглядаючи керівництво шкільною

структурою останнього періоду, автор характеризує його форми, методи, засоби в горизонтальній та вертикальній площині, аналізує співвідношення між традиціями та новаторством, показує основні шляхи централізації шкільної справи через управлінські структури. Як позитивний факт відзначається збереження, хоча і в неповному обсязі, національних традицій шкільництва.

Комплексну характеристику одного з періодів розвитку освіти подано в роботі доктора сучасної болгарської історії, викладача Софійського університету Р.Маринової – Христиді, яка на підставі значної кількості архівних документів розглядає партійну політику в галузі освіти, вивчає соціальний статус учителя, характеризує рівень освіченості населення і заходи з ліквідації неписьменності, аналізує становище шкіл для національних меншин. Головним її висновком стало положення про надмірну ідеологізацію навчального процесу, яка є проявом радянського впливу. В останньому, четвертому розділі автор показує стан у сфері освіти в інших соціалістичних країнах, західноєвропейських країнах та США, Балканських країнах та країнах в інших регіонах світу з метою визначення загального рівня освіченості та основних типів освітніх систем.

Означена проблема нашого дослідження знаходиться на межі кількох напрямків суспільствознавства, а тому її історіографія доповнюється роботами фахівців *суміжних наук* – педагогів, політологів, соціологів тощо. У цих роботах нашу увагу привертають щонайменше три проблеми – характеристика тоталітаризму як суспільно – політичного явища ХХ століття, проблема взаємовідносин інтелігенції і влади в соціологічному аспекті, а також історія та сучасний стан шкільної освіти взагалі і в Болгарії зокрема.

Значну допомогу в роботі надало знайомство з педагогічною літературою. Сфера освіти в житті суспільства займає особливе місце, бо вона, по-перше, формує майбутнє покоління і майбутнє цього суспільства, по-друге, у ній більше значення має суб'єктивний фактор, а по-третє, її досягнення або прорахунки неможливо повністю виміряти кількісними показниками. У той же час ці особливості освіти ускладнюють аналіз її розвитку і, на жаль, майже відсутні роботи історичного плану з цієї проблематики. Переважають роботи фахівців з педагогіки, які

розглядають означені проблеми з позицій соціальної педагогіки, дидактики, теорії виховання, методики педагогічних досліджень тощо [22]. Значним доробком вчених педагогів стало створення підручників та посібників з історії педагогіки, які надруковані і в Україні, і в Росії, і в Болгарії. У них висвітлюються історичні процеси у світовому та національному освітньому просторі, а також історія розвитку педагогічної думки. Досліджуваний період у них подається окремим розділом з доволі одноставними висновками про активний контроль з боку партійно-державного керівництва та обмеження педагогічної творчості [23].

Проблеми тоталітаризму вже стали предметом обговорення політологів, які розглядають загальні проблеми цього явища: причини, сутність, ознаки тоталітарного режиму. Суспільні науки в останній період все частіше звертаються до характеристики тоталітаризму в історичному, географічному, змістовному вимірах. Сьогодні об'єктивний неупереджений аналіз цієї проблеми став цілком реальним і свідченням того є поява значної кількості праць як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії [24].

Проблема «інтелігенція та влада» завжди цікавила як науковців, так і практиків, які добре розуміли, що від ставлення до влади цього прошарку суспільства багато залежить. Саме тому з моменту створення тоталітарної держави її керівники почали говорити про необхідність формування народної і за змістом, і за походженням інтелігенції з одного боку, і цілеспрямованої роботи зі старою – з іншого. Цілеспрямована робота здійснювалася різними методами, починаючи від «ідейного перевиховання» до фізичного знищення. Останнім часом з'явилася низка робіт – від підручників соціології до спеціальних праць, в яких розглядаються теоретичні аспекти - питання формування інтелігенції, її складу та ролі у суспільстві, ставлення до влади, а також особливості становища інтелігенції в конкретній історичній ситуації. Цікаву ініціативу виявив Одеський національний технічний університет, де проведено вже кілька республіканські конференції та продовжується випуск наукового збірника «Інтелігенція і влада», що висвітлюють питання в історичному, політологічному, соціологічному аспектах [25].

Значну увагу цій проблемі приділяють сучасні болгарські дослідники, в тому числі й емігранти Г. М.Димитров, А.Славов, Г.Хаджиев, які, використовуючи нові архівні документи та публіцистичні джерела, розглядають історичні традиції формування і ролі інтелігенції своєї країни, її становище в умовах тоталітарної держави, місце в подіях „оксамитової” революції [26]. Більшість вказаних авторів вважають, що для соціалістичного суспільства характерна недооцінка інтелігенції, а один з них, Р.Дімітров, уперше вводить у публіцистичну літературу термін «компрадорська» інтелігенція для визначення місця й суті частини болгарської інтелігенції соціалістичної доби [27].

Історіографічний огляд показує, що, на жаль, у вітчизняній історіографії поки відсутні спеціальні роботи, присвячені характеристиці історичних аспектів функціонування школи в умовах тоталітарної держави як в Болгарії, так і в Україні. Необхідність підготовки таких праць обумовлена зростаючим значенням освіти на сучасному етапі і представлена робота є спробою відповіді на цей науковий виклик.

Автор висловлює подяку науковому консультанту професору Крапівіну О.В., рецензентам професорам Дьоміну О.Б., Козлітіну В.Д., Тодорову І.Я. за надані рекомендації та пропозиції.

Щиро дякую своїй родині, що є моїм надійним та міцним оберегом в житті.

Посилання:

1. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально – Східної Європи від середньовіччя до сьогодення / Пьотр Вандич. – К.: Критика, 2004.
2. Калакура Я.С. Історичне джерелознавство. Підручник / Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф. – К.: Либідь, 2003. – С.96.
3. Национален музей на образованието. Габрово. – София, 1988. – 36 с. Ідея створення музею вперше озвучена в 1878 році, однак практична її реалізація почалась за часів міністра просвіти Івана

Шишманова (1904 – 1905 рр.), коли в Софії відкрився музей болгарської школи. Після деякого занепаду у воєнні роки музей відродився за часів правління БЗНС у 1920 – 1923 рр. Створення сучасного музею пов'язано з рішенням Ради міністрів НРБ (1973 р.) і місцем його перебування визначено місто Габрово, де в помешканні найстарішого навчального закладу – Априловської гімназії – з 1 січня 1974 р. він і почав приймати відвідувачів. У його експозиціях представлена історія болгарської школи від Першого болгарського царства до сьогодення. На подвір'ї музею дбайливо зберігається могила В. Априлова – фундатора сучасної болгарської школи.

4. Статистически годишник на Народна Република България. – Централно статистическо управление при Министерския Съвет. – София, 1959 – 1990.
5. Див.: Статистически справочник. 1970 – София: Державно управление за информация при Министерския Съвет, 1970. – С. 23; Летопис на просветното министерство. 1879 – 1996. – София: университетско издателство «Св. Климент Охридски», 1995. – С. 94.
6. Централен държавен архив на Република България (далі ЦДА на РБ). – Ф. 142, оп.22, од.зб.5, арк.24 – 51; Стоянов П. Социально-педагогическата система на развитото социалистическо общество / Продан Стоянов. – София: Партиздат, 1984. – С. 142 – 208.
7. Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и политбюро на ЦК. – София: Партиздат. – Т.4: 1944 – 1955; Т.5: 1956 – 1962. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – ТТ. 8 – 15. – М.: Политиздат, 1985 – 1989; Установяване и укрепване на народнодемократичната власт (септември 1944 – май 1945) / Сборник от документи. – София: Партиздат, 1969; Советско-болгарские отношения и связи. Документы и материалы. Т.2 . Сентябрь 1944 – декабрь 1958 / Отв. ред. Гришина Р.П., Божинов В. – М.: Наука, 1981; Восточная Европа в документах российских архивов, 1944 – 1953 гг. / Отв. ред. Мурашко Г.П. – М. – Новосибирск: Сибирский хронограф», 1998. – Т.1 : 1944

- 1948; Т.2 : 1949 – 1953.; Советский фактор в Восточной Европе. 1944 – 1948 гг. Документы / Отв. ред. Волокитина Т.В. – М.: « Российская политическая энциклопедия», 2002. – Т.1: 1944 – 1948; Т.2: 1949 – 1953. та ін.
8. Балканистика в Украинской ССР. Библиографический указатель 1917 – 1980 / [отв. ред. Тодоров Н., Сохань П.]. – К.: Наукова думка, 1983.
 9. Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За ред. Л.Зашкільняка. – Львів: вид-во Львівського університету, 2001..
 10. Чорній В. Історія Болгарії / Володимир Чорній. – Львів: ПАІС, 2007.
 11. Там само. - с.333-334.
 12. Калинова Е. Българските преходи 1939 – 2005/ Елена Калинова, Искра Баева. – София: Парадигма, 2006.
 13. Там само. – С. 170, 231.
 14. Болгария в XX веке: Очерки политической истории / отв. ред.Е.Л.Валева. – М.: Наука, 2003.; Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. В 3-х т. / [гл.ред А.Д.Некипелов]. – М.: Наука, 2002; Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / отв. ред. Э.Г.Задорожнюк. – М.: Наука, 2006.
 15. Власть – общество – реформы. – С.111.
 16. Волокитина Т.В. Народная демократия: миф или реальность? Общественно – политические процессы в Восточной Европе. 1944 – 1948 / Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.Ф. – М.: Наука, 1993; Исусов М. Политическият живот в България 1944- 1948 / Мито Исусов. – София: академично узд-во «Проф. Марин Дринов», 2000; Огнянов Л. Державно-политическата система на България. 1944 – 1948 / Любомир Огнянов. – София: изд-во на БАН, 1993.
 17. Волокитина Т.В. Вказ. праця. – С.118- 167.
 18. Исусов М. Вказ.праця. - С.6-7, 9-10, 417.
 19. Огнянов Л. Вказ. праця. – С. 5, 9, 237.

20. Маринова – Христиди Р. Образование между советизацията и традицията 1948 – 1959 / Румяна Маринова – Христиди. – София: изд-во СУ «Климент Охридски», 2006; Чичовска В. Политиката срещу просветната традиция / Весела Чичовска. – София: изд-во СУ «Климент Охридски», 1995; Цонева П. Управлението на училището в България от началото на XIX век до 1989 година / Пенка Цонева. – София: изд-во СУ «Климент Охридски», 2007.
21. Чичовска В. Вказ.праця. – С. 456 – 457.
22. Брызгалова С.И. Введение в научно-педагогическое исследование. Учебное пособие / С.И.Брызгалова. – Калининград: изд-во Калининградского университета, 2001; Клімова Г.Г. Освіта і цивілізація / Г.Г. Клімова. – Харків: Право, 1996; Методология и методы социально-педагогического исследования / [Харченко С.Я., Кратинев Н.С., Чиж А.Н., Кратинова В.А.]. – Луганськ: «Альма-матер», 2001; Юдина Н.П. Современные подходы к исследованию историко-педагогического процесса в свете тенденций постнеклассической рациональности: монография // Н.П.Юдина. – Хабаровск: изд-во ХГПУ, 2001.
23. Джуриноский А.Н. История педагогикки / А.Н.Джуриноский – М.: Владос, 1999; Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1941 – 1961) / Под ред.Ф.Г.Паначина, М.Н. Колмаковой, З.И.Равкина. – М.: Педагогика, 1988; Атанасов Ж. История на българското образование (лекционен курс) / Жечо Атанасов.- София: изд-во СУ, 1984; Георгиева С. История на българското образование / Соня Георгиева. – Русе, 2004; Колев Й. История на българското образование / Йордан Колев. – Благоевград : унив. изд – во «Неофит Рилски», 2002; Колев Й. История на педагогиката и българското образование // Йордан Колев, Виолетта Атанасова, Наталия Витанова. – Шумен: ДПН, 2005; История на педагогиката и българското образование / [[Марин Люлюшев, Елена Сачкова, Невена Пилипова и др.]. – София: « Беда Словена – ЖР», 1998; Обща и българската история на

образованието и история на училищните и някои предучилищни теории на възпитанието и образованието / [Пламен Радев, Виолетта Атанасова, Йордан Колев и др.]. – Пловдив: университетско изд-во, 2003.

24. Даскалов Р. Есета върху тоталитаризма и посттоталитаризма / Румен Даскалов. – София: изд-во СУ «Климент Охридски», 1991; Кацарски И. Тоталитарният социализъм / Иван Кацарски. – София, 1994; Пугач Є.П. Встановлення тоталитарних режимів у країнах Центральної та Південно – Східної Європи / Є.П. Пугач. – Харків: ХНУ ім. В.Каразіна, 2008; Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80-е годы XX в.): матер. междунар. научн. конфер. / В 2-х томах. – Харьков: изд-во ХГУ, 1994; Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. – М.: Наука, 2002 та ін.
25. Амелин В.Н. Социология политики // В.Н.Амелин. – М. Наука, 1992; Современные теории элиты. – М.: Наука, 1985; Жоль К.К. Соціологія : навч. посібн. / К.К.Жоль. – К.: Либідь, 2005; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 1980 – х рр. / Г.Касьянов. – К.: Наукова думка, 1995.
26. Димитров Г. България в орбитите на модернизацията / Г.Димитров. – София: изд-во «Климент Охридски», 1995; Димитров Г.М. Присъда срещу комунизма 1949 – 1972 / Г.М.Димитров. – София: изд-во «Цанко Церковки», 1991.; Димитров Р. Номенклатура / Румен Димитров – София: изд-во «Климент Охридски», 1991; Димитров Р. Трибунал или форум. Размисли и есета / Р.Димитров – Женева – Париж – София: изд-во Жорж Неф, 1992; Димитрова Б. Предизвикателства. Политически етюди / Б.Димитрова. – София: Прес, 1991; Драганов Д. Стани да седна / Д.Драганов. – София: изд-во «Христо Ботев», 1994.; Мешкова П. Българската гилотина. Тайните механизми на Народния съд / Мешкова П., Шарланов Д. – София: Агенция «Демокрация», 1994; Сапарев О. Хроника на илюзиите / Огнян Сапарев. – София: изд-во «Христо Ботев», 1993; Симеонов П. Голямата промяна 1989 – 1990. Опит за документ / Петко Стоянов. – София: изд-во «Отечество», 1996; Славов А. Политика. Бележки по

дилемите на промяна / Атанас Славов – София: изд-во «Климент Охридски», 1992; Стоянова П. Политически опасни лица / П. Стоянова, Е. Илиев – София, изд-во «Климент Охридски», 1991; Хаджиев Г. Вчерашни, днешни и утрешни проблеми. Елементи на нов обществен мироглед наш път 1952 – 1990. Подслушани разговори / Г. Хаджиев. – София: «Артиздат», 1991; Хроника на изгубилата се революция / [Варзоновцев Д., Томов Хр., Георгиева М. и др.] – София: изд-во «Вузев», 1994.

27. Димитров Р. Трибунал или форум. – С. 115.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ОСВІТНЬОЇ ПРОБЛЕМИ В БОЛГАРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

Сфера освіти виступає однією з найбільш складних і одночасно важливих сфер суспільного життя. Складність пов'язана з особливостями інтелектуальної діяльності людини, значним впливом суб'єктивної складової в освіті тощо. Важливість визначається тим, що освіта найважливіша ланка між минулим та майбутнім, вона формує прийдешнє покоління і зберігає історичну пам'ять народу. З огляду на принцип історизму буде неправильно починати аналіз з освітньої ситуації з вересня 1944 р., не визначивши багатовікових традицій болгарської освіти та культури. Перетворення освіти другої половини ХХ століття означені як новітні, системні, кардинальні, але їх проведення було неможливим без врахування попередніх освітніх досягнень та освітніх прорахунків. Перші два параграфи цього розділу і присвячені аналізу процесів розвитку педагогічної теорії та практики в Болгарії, а межею виступає 1878 рік – рік звільнення країни від османського панування. Разом з тим окреслено політичну ситуацію другої половини 40-х років минулого століття, коли в Болгарії відбувався процес історичного вибору подальшої стратегії суспільного розвитку. Таким чином, автор поставив за мету з'ясувати співвідношення політики та історії в галузі освіти.

1.1. ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ РОЗВИТКУ БОЛГАРСЬКОЇ ОСВІТИ

Історичний шлях Болгарії складний і суперечливий: тут були злети в роки Першого та Другого Болгарських царств, що межували з тривалими періодами багатовікового іноземного панування (спочатку Візантія в XI – XII ст., потім Османська імперія в XIV – XIX ст.). З кінця XIX ст. майже на сто років Болгарія опинилася в епіцентрі європейської політики і великі сусіди (Німеччина, Австро-Угорщина, Росія, потім СРСР) сперечались за вплив на неї. У цих непростих умовах було збережено і національну гідність, і самосвідомість, і мову, і

культурні та духовні надбання. Головна заслуга в цьому належить інтелігенції, особливо освітянській та церковній.

Безумовно, перший і найбільш ґрунтовний крок зробили брати Кирило (827 – 869) та Мефодій (815 – 885), перетворивши Балкани на колиску слов'янської писемності. Вони були випускниками найвідомішої в ранньому середньовіччі вищої школи – Магнавської (у перекладі – Золота палата), заснованої ще в 425 р. в Константинополі візантійським імператором Феодосієм II. У 863 р. брати заснували на слов'янських землях перший навчальний заклад, в якому викладання проводилося місцевою мовою. Вони вперше переклали з грецької мови на слов'янську богословські та шкільні тексти. Послідовники Кирила і Мефодія відкрили в Болгарії в останньому десятиріччі IX ст. кілька шкіл, які, на думу автора відомого підручника «Історія педагогіки» О.Н.Джуринського, стали відображенням і творчим продовженням візантійської традиції в організації та змісту освіти [559, с.81]. Їх відкриття стало можливим після прийняття християнства в країні у 865 р. Серед них особливо виділялись Преславська школа, заснована Наумом, та Охридська, заснована Климентом. Поряд з навчанням тут з'явилися й перші книгарні, що розповсюджували навчальні книги «Абеткова молитва» Костянтина Преславського, «Про писемності» Чорноризця Храбра, «Шестоднів» Іоанна Екзарха та ін. Великим досягненням цих шкіл, особливо Климента Охридського (перший болгарський єпископ наприкінці IX ст.), було оформлення нової оригінальної абетки, що стала основою сучасних мов: української, болгарської, російської, білоруської, сербської. Ця абетка в пам'ять про слов'янських першовчителів отримала назву «кирилиця» [538, с.6-7].

Значний внесок у розвиток освіти зробив Іван Рильський (876 – 946), який заснував однойменний монастир спочатку як колонію пустельників, а згодом він став центром культурного й освітнього життя слов'янського світу і йому судилося бути центром збереження національних традицій за часів турецького панування протягом п'яти століть. Навіть і після смерті І.Рильський продовжував впливати на його долю: нове піднесення монастиря після чергового спустошення почалося в 1469 році і пов'язано з перенесенням сюди з Велико-Тирново урочистою ходою останків легендарного засновника [686, с.2].

Особливе місце займає богомільський рух (перша половина Х ст.), який у більшості видань характеризується як масова та активна форма (на відміну від пустельництва, що являє собою пасивну форму) соціального протесту, антифеодальний рух, що проходив під релігійними прапорами. Прогресивність поглядів богомилів перш за все пов'язана з розробкою ідеї людської свободи, духовного самовдосконалення, душевної чистоти тощо. Основні положення богомільської теорії викладено в проповідях:

- кожна людина народжується вільною, народжується задля творення і духовного зростання;
- само через людину Бог перетворює зло на добро;
- любов, що оселилася в очах та душі людини, очищає і освітлює простір;
- індивідуальний розвиток духовності і моралі людини являє собою єдину гідну мету людського існування.

Спеціальну увагу представники богомільського руху приділяли питанням освіти, прагнучи до її розповсюдження в країні. Саме учасники руху вважалися найбільш освіченими людьми свого часу, усі члени богомільської общини повинні були обов'язково вміти читати, розбирати й тлумачити богомільські книги й тексти, добре знати церковну літературу. Навіть у своїй символіці вони продемонстрували знання латинської та грецької мов, східної філософії тощо [544, с.213-214].

Усі часи іноземного панування основними центрами збереження національних традицій освіти були поселення – Софія, Кратово, а також монастирі, що врятувались від руйнувань – Рильський, Банківський, Хілендарський. В останньому з них більшу частину свого аскетичного життя прожив перший ідеолог болгарського національно-визвольного руху Паїсій (1722 – 1798). У 1762 р. він завершив роботу над книгою, що стала новим етапом суспільного розвитку Болгарії – «Історія слов'яно-болгарська», яку він підготував, за його власними словами, на користь болгарському народу («за полза на българския род») [726, с.39]. Значення цього твору не обмежується простим викладом історичних етапів, він проводить фактично ідентифікацію болгарського народу серед інших європейських народів і гаряче закликає співвітчизників до постійної та наполегливої самоідентифікації, закликає вивчати та

пишатися своєю героїчною історією, зберігати свої надбання, не піддаватися на турецькі, а також грецькі впливи. Головна ж умова існування й розвитку будь-якого народу, впевнено констатує автор «Історії», – рівень освіти; тільки через освіту народ здатний усвідомити себе, зберегти свою історію і культуру. Стосовно практичних завдань організації шкільної справи П.Хілендарський вважав необхідним вивчення, крім Закону Божого, обов'язково й загальноосвітніх предметів, він також заснував одне з фундаментальних положень болгарської школи про постійне піклування громади справою освіти [726, с.41-47]. Основний наслідок теоретичної та практичної діяльності П.Хілендарського полягає у формуванні демократичної історичної та національної свідомості болгарина, в індивідуалізації болгарської народності і держави, в збагаченні знань про світ, чим став досить близьким до ідей європейського Просвітництва.

Однією з найбільш складних і суперечливих проблем болгарської історії було співвідношення загальноєвропейської та балканської ліній Відродження і Просвітництва щодо часу їх початку, конкретних форм і наслідків. Давно уже відійшла в минуле ідея про слов'янську другорядність, і неупереджений аналіз розвитку болгарської освіти переконує нас у наявності значних досягнень і в цьому регіоні Європи. Ми згодні з думкою відомого болгарського вченого І. Конева, що Просвітництво є системою різнобічних перетворень духовного розвитку народів, однак його обсяг та особливості в різних країнах історично обумовлені [623, с.42-45]. Для Болгарії ці особливості, на нашу думку, проявилися в наступних основних аспектах:

- процеси Відродження і Просвітництва проходили через ідеї національної незалежності та соціальної справедливості і були тісно пов'язані з національно-визвольною боротьбою, особливо з національно-просвітницьким рухом;
- найбільш виразно вони проявилися у сфері освіти;
- значну частину інтелігенції доби Відродження склали вчителі;

Взагалі, ідеологія Просвітництва в Болгарії була сприйнята в найбільш демократичному плані, навіть порівняно із сусідніми балканськими народами [570, с.162-165].

Найвидатнішим представником цього періоду болгарська історіографія вважає Петра Берона (1800 – 1871). XIX століття в історії болгарської освіти навіть має назву «Беронове століття». Саме він, з одного боку, приніс ідеї нового європейського часу в Болгарію, з іншого – привів Болгарію до Європи. П.Берон народився в епоху болгарського відродження й найбільше відповідав їй – таку оцінку надано йому сьогодні [574, с.11-18; 699, с.19-22]. Нам відомі три основні роботи П.Берона – «Риб'ячий буквар» (1824), «Слов'янська філософія» (1855) та – «Пансистема» – «**Всенаука**» (1862). Перша робота вийшла болгарською мовою на батьківщині, друга – німецькою мовою в Празі, третя – французькою у Парижі. Один цей факт вже звертає увагу дослідника на особу їх автора. Дійсно, Берон багато подорожував, зацікавлено вивчав новітні філософські, соціологічні, педагогічні ідеї Європи, мав значний власний педагогічний досвід. Його трагічна смерть від кулі найманця додала до його образу вченого й педагога-практика рис борця-вигнанця, мученика за віру та вітчизну.

Для пересічного болгарина П.Берон – перш за все автор абетки, що стала першою навчальною книгою, в якій церковні настанови про віру було замінено на матеріали з граматики, історії, арифметики, викладені у формі цікавих оповідань, добрих порад, логічних завдань. Світогляд вченого формувался поступово під впливом різних обставин та ідей. Серед найбільш впливових вважаємо необхідним виділити:

- історичний досвід своєї батьківщини, що мала величні сторінки життя Першого і Другого Болгарського царства, прийняття і розвитку християнства, формування однієї з перших в Європі єретичних груп – богомільства. Сучасність же була пов'язана з перебуванням під владою Османської імперії, що значною мірою уповільнювало економічне, політичне й культурне життя. П.Берона засмучували численні факти візантійського, грецького й турецького впливу на освіту, науку, культуру свого народу;
- наукові знання, що значно поширили картину світорозуміння, і перш за все еволюційна теорія Дарвіна, філософія Шеллінга та Гегеля, політологічні погляди Маркса та Енгельса;

- розвиток нової економічної формації – капіталістичної, яка призвела до суттєвих змін як виробничого, так і соціального характеру;
- власний життєвий досвід навчання в грецькому училищі під керівництвом відомого на той час педагога К.Вардалаха, приватного вчителювання, студіювання в європейських університетах Німеччини, Чехії, Франції, спілкування з передовими європейськими діячами, в тому числі і з болгарської еміграції.

Педагогічна система П.Берона є невід’ємною складовою частиною його філософських поглядів і стає більш зрозумілою і логічною у сукупному викладі. Почнемо з поглядів на походження світу та людини. Вчений був впевнений у тому, що у світі все пов’язано і утворює абсолютну єдність, всі явища в природі і душі треба розглядати в закономірному зв’язку. Усе в цьому світі походить від однієї єдиної первинної речовини, якій він дав назву «світовий флюїд». Планети, атмосферні явища, земля, повітря, світ, темрява, рослини, тварини, люди, погляди, ідеї – усе являє собою певну форму прояву флюїду. Разом з тим він не виключає існування «вищої істоти», яке пояснює початковий стан усього існуючого. Філософські погляди П.Берона не виключають релігійних почуттів та віри взагалі, хоч він і пише про природне походження рослин, тварин та людини, визначає місце можливого виникнення першої людини на островах Південної Азії.

Характеризуючи людину, вчений зазначає, що життя організму залежить від матеріальної субстанції, а душа живе відчуттями, які індивід отримує від зв’язку з різними предметами. Із цього положення він виводить тезу про велике значення харчування для життя організму і виховання для душі. У вченні Берона людина перш за все індивід, людина в колективі ним розглядається тільки з метою вивчення проявів конкретного індивіда. Індивід залишається таким, доки він є носієм малого космосу в собі, тобто має свій власний мікрокосмос. Тільки людина з багатим внутрішнім життям, наповненим мікрокосмосом, може стати частиною макрокосмосу, здатною мислити про добро для інших. Поява такої людини пов’язана з вихованням, яке визначається як наука із своїми правилами, що має на меті зробити індивідів

доброчесними та дійсно щасливими. Часто терміни «виховання» і «педагогіка» використовуються як синонімічні.

Як же уявляє собі виховну систему людини П.Берон? Для відповіді на це запитання треба розглянути характеристику людини, в якій він виділяє три види життя: рослинний, тваринний, логічний або розумовий. Виходячи з цього, виховання людини, на його думку, складається з гімнастики, педевтики і дидактики. Гімнастика сприймається вченим засобом зміцнення фізичного здоров'я, підтримання в належній формі соматичної частини людського організму і відповідає рослинному виду життя. Таке розуміння гімнастики в основному співпадає з сучасним визначенням фізичного виховання як складової частини загального процесу виховання.

Педевтика, яку дослідник називає другою складовою педагогіки, має за мету обмеження проявів тваринного виду життя, зменшення пристрастей (термін Берона), які не відповідають людській сутності. Пристрасті перешкоджають людині створити мікрокосмічні ідеали, мати багате духовне життя, погіршують фізичне здоров'я. До таких згубних пристрастей він відносить – пияцтво, картярство, крадіжки, скнарість, шанолубство, ласолубство тощо (до речі, подібні прояви в людині засуджує і християнська церква). У боротьбі з ними можливе використання і засобів покарання як по відношенню до однієї людини, так і до цілого народу, що буде відображено у відповідних законах. Сьогодні термін «педевтика» не використовується, ми не змогли знайти його визначення навіть в Словнику педагогічних термінів. На наш погляд, він найближче до визначення суті морального виховання і виховання взагалі. У тому ж словнику читаємо, що у широкому розумінні виховання – це вся сума впливів на психіку людини [550, с.53].

Третя складова педагогіки – дидактика – спрямована на створення в молодого покоління багатого мікрокосмосу з необхідними в майбутньому образами та ідеями. За визначенням самого вченого це найважливіша частина педагогіки, бо саме вона допомагає людині стати гідною своєї людської сутності. Ідеї та образи частіше за все створюються за допомогою мови, а тому він багато уваги приділяє мовним проблемам: використанню рідної мови (вчений називає її «мова пращурів»), наближенню літературної мови до народного варіанта,

зрозумілого більшості населення, вдосконаленню методики навчання мови, правильному її використанню.

Опанування всіх частин педагогіки ще не є запорукою гарного виховання. Берон вбачав загрозу в навчанні, що відірвано від реального життя. Засвоєння знань не повинно бути тільки книжним, воно має стати наочним та активним. На практиці молодий громадянин зможе реалізувати свої знання. Це положення стане основним у реформах освіти наступного століття. Разом з цими досить сучасними положеннями вчений майже нічого не пише про трудове та естетичне виховання, що спрямоване на ідею про залежність якості освіти і навіть самої можливості її отримання від матеріального стану людини. Але його оцінки педагогіки як важливої суспільної справи своєї актуальності не втратили і сьогодні, варто тільки нагадати одне з його визначень педагогіки, яка має на меті добробут індивіда протягом життя, а державні та громадські заклади зорієнтовані на добробут народу або нації. У даному контексті «добробут» означає не тільки й не стільки матеріальні показники, скільки духовні.

Логічним продовженням педагогічних ідей Берона стали положення про організацію самої освітянської системи, які відповідали завданням Болгарії того часу і віддзеркалювали новітні педагогічні ідеї тодішньої Європи:

- запровадження світської освіти, але з використанням кращих традицій болгарської церковної освіти;
- створення національної шкільної освіти, включаючи навчання рідною мовою, відмова від грецьких освітніх штампів, патріотична спрямованість усього навчального процесу;
- використання позитивних методик початкової освіти, де серйозна розумова праця поєднується з ігровою практикою;
- спільне навчання хлопчиків та дівчаток;
- доступність освіти, особливо початкової, для всіх верств населення, в тому числі селян, ремісників, дрібних торгівців тощо [509, с.21, 25-26, 28-32].

Отже, основні положення П.Берона-педагога дають можливість визначити його як одного з перших ідеологів нового болгарського просвітництва в період національного відродження, засновників гуманістичного підходу до виховання і навчання, оскільки він завжди закликав бачити в учнях не просто об'єкт

педагогічного впливу, а людину, яка зростає і формується. Не втратили своєї актуальності і його ідеї про високу місію вчителя, який перш за все є громадянином; про школу, що є не тільки місцем набуття певних знань та навичок, а засобом засвоєння людських і громадських цінностей, усебічного розвитку творчих здібностей, морального і фізичного самовдосконалення.

Практичну реалізацію основних ідей П.Берона – світське навчання рідною мовою, організація системи взаємного навчання - почали здійснювати в 1835 році створенням у місті Габрово першої школи взаємного навчання. Засновником школи став Васил Априлов, який поставив за мету відкриття в рідному місті «школи дійсно європейського зразка». Ідея її відкриття виникла ще у 1832 році після детального знайомства з широко розповсюдженою тоді в Європі белл-ланкастерською системою* навчання та фінансового забезпечення втілення цієї ідеї, яке взяли на себе місцеві купці. Ідею підтримав і Тирновський митрополит Іларіон, під керівництвом якого група вчителів на чолі з Неофітом Рильським дев'ять місяців вивчала особливості нової системи навчання й пристосовувала її до болгарських умов. У перший навчальний рік у школі було 70 учнів, у 1837 році – 80, у 1839 році – 100, а в 1842 тут навчалися безкоштовно вже 220 учнів [656, с.222-223]. Саме з Габровської школи один з перших дослідників історії болгарської освіти Н. Ванков починає новий етап шкільної справи і називає його епохою новоболгарської школи [524, с.4-5]. Важливим показником поступу в фері освіти стало створення жіночих шкіл, ініціатором чого виступила вчителька Анастасія Димитрова, яка в 1841 році відкрила в місті Плевен першу взаємну школу для дівчаток. На цей же період припадає і завершення педагогічної діяльності Неофіта Бозвелі (1785 – 1848), яка стала своєрідним «містком» між освітянами середньовіччя і нового часу. Бозвелі одним з перших поєднав боротьбу за освіту болгарського народу з боротьбою за церковну незалежність, віддаючи належне піклуванню болгарської школи про освіту. Він написав вісім підручників, один з яких фактично започаткував болгарську наукову педагогіку, мовою оригіналу

*Белл – ланкастерська система взаємного навчання – система організації і методів навчання в початковій школі, при якій старші учні і ті, які добре вчать, виступали помічниками вчителя й під його керівництвом вели заняття з рештою учнів. Свою назву дістала за іменами англійських педагогів Е.Белла і Дж.Ланкастера, які незалежно один від одного запропонували схожий метод навчання (Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К., 1997. – С. 38).

він має назву «Славянобългарско детоводство» [596, с.302-305].

Нова болгарська школа відмовилась від «келейної» («келія») обмеженої школи середньовіччя як консервативного напрямку, активізувала роботу по розповсюдженню писемності, процеси виховання спрямувала на підготовку активних громадян країни. З початку 30-х рр. XIX ст. до визвольної Російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. було створено мережу шкіл, що нараховувала більше 2 тисяч навчальних закладів, тобто на кожні 2 тисячі болгар – одна школа [561, с.272]. Навчання в таких школах проводилося в спеціально збудованих приміщеннях, центральне місце в яких займали одна або дві навчальні кімнати з партами, де за кожною з них сиділо 12 – 20 учнів. На стінах розташовувалися кріплення для таблиць та іншої наочності, перед партами був високий подіум (болгарською мовою – естрада) для вчителя, який контролював увесь навчальний процес. Болгарський дослідник М.Гечев, проаналізувавши шкільні споруди країни XVIII – XIX століть (келейні, одноповерхові, двоповерхові, наявність або відсутність додаткових приміщень, розташування навчальних кімнат) з точки зору будівництва, архітектури, етнографії, дійшов висновку, шанобливе ставлення до освіти і піклування про неї виявлялися навіть через кількість та якість цих споруд [545].

Саме в цей період формується краща частина болгарської інтелігенції, для якої вчителювання стало не просто професією, а й змістом життя. Її презентують – Йоаким Кирчовський, Кирило Пейчинович, Васил Ненович, Феодосій Синаїнський, Андрій Робовський та ін. [681, с.8-24, 26-144, 148-496]. Свого часу вчителювали і видатні діячі національно-визвольного руху В.Левський, Хр.Ботев, Г.Раковський, Л.Каравелов. У загоні Христо Ботева перебувало 11 учителів, майже всі керівники революційних комітетів у період 1869 – 1876 рр. (голови, їх заступники, секретарі, касири) мали педагогічний досвід [561, с.258]. Активно діяли школи і серед болгарської еміграції в Добруджі, Фракії, різних містах Румунії (Бухарест, Галац, Олександрія, Джурджу, Плоєшти та ін.) [634, с.4-179].

Одним із яскравих прихильників відроджувальних ідей П.Берона став Сава Радулов, який прагнув теоретичні положення вченого реалізувати в практичній площині. Він став палким захисником «ренесансного Беронового комплексу», оцінивши

його роботи як відродження і прорив у педагогіці, адже саме Радулову належить наведена оцінка [654, с.4].

Сава Радулов жив і працював у складний період наростання національно-визвольної боротьби та визволення Болгарії (1817 або 1818 – 1887) і мав історичну можливість практично реалізувати свої плани, побачити перші результати відродження освіти перш за все у створених ним освітніх закладах – класному училищі в м. Панагюриште та Болградській гімназії. Перший з них перетворився на центр освіти в самій Болгарії, а другому закладу судилося стати своєрідною кузницею кадрів для звільненої країни. Розташована на території сучасної Одеської області, в регіоні компактного проживання етнічних болгар, вона й сьогодні є відомим навчальним закладом Болгарії та України. Цього року гімназія святкує свій 150-річний ювілей. Вона бере свій початок від історичного звернення болгарських колоністів м. Болграда та 39 навколишніх сіл у січні 1858 р. до голови князівства (каймакану) князя Миколи Богороді (до речі, онука відомого болгарського письменника та просвітителя Софронія Врачанського – Г.Д.) про заснування давнобажаної школи з болгарською мовою навчання [616, с.199]. 15 березня 1859 р. вона була урочисто відкрита й освячена, а вже 3-го травня педагогічний колектив на чолі з першим директором С. Радуловим прийняв перших учнів. С.Радулов був також основним автором першого статуту гімназії та її навчальної програми [614, с.4].

Цих фактів уже достатньо для того, щоб ім'я Сави Радулова назавжди увійшло в історію двох країн. Він також залишив ще й значну епістолярну спадщину і спогади про своїх відомих сучасників – діячів визвольного та просвітницького руху – Найдена Герова, Георгія Раковського, Сави Філаретова та ін.

Безцінним внеском С.Радулова в справі освіти стали його підручники. Їх майже два десятки, і вони, в основному, розраховані на шкільний варіант [654, с.46-60]. Автор постає в них активним патріотом своєї батьківщини, а також значним майстром-методистом в аспекті навчання дітей різного віку загальноосвітнім предметам.

Продовжувачами справи П.Берона, С.Радулова та інших стали талановиті вчителі, які своєю практичною діяльністю формували нове покоління болгар, покоління звільненої країни,

підтверджували правильність новітніх методик. Серед них варто згадати педагогічну династію Душанових – казанликського вчителя Тачо Мангата, його сина Дмитра та невістку Рахіль. Засновник династії був одним з перших болгарських учителів, якої почав працювати за белл – ланкастерською системою. У відкритому в 1836 р. в м. Казанлик головному училищі разом з відомим релігійним, політичним, освітянським діячем Неофітом Рильським Тачо викладав слов'янські науки .

Заслуговують на увагу його оцінки особистості самого вчителя, починаючи від обов'язково охайного зовнішнього вигляду до шанобливого ставлення до учнів і колег, навіть його обличчя повинно бути привітним і веселим. Саме таким, за спогадами сучасників, був Тачо Мангата.

Справу батька продовжив син Дмитро, який народився в 1837 р. в м. Казанлик, але його педагогічні маршрути були набагато різноманітнішими – Хасково, Плевен, Севлієв, Пловдив, кілька разів повертався до рідного міста. Він став відомим літературознавцем, знавцем давньогрецької літератури. Педагогом-новатором нової Болгарії була і його дружина – Рахіль, яка всім своїм життям переконливо довела можливість і необхідність активної участі жінок у суспільному, і зокрема освітянському, житті [501, с.3-7].

Неможливо обійти увагою практичну діяльність інших відомих діячів Відродження, які запроваджували в Болгарії означений метод взаємного навчання та звуковий метод навчання писемності – Софроній Врачанський, вже згадані Неофіт Рильський та Васил Априлов, Сава Філаретов (заснував у 1858 р. в Софії першу жіночу школу – Г.Д.) [722, с.55-57], Найден Геров. Останній відкрив у рідному місті Копривштице першу школу, що була поділена на класи. Потім у 1859 р. Н.Геров створив в одному з найбільших міст Болгарії Пловдиві єпархіальне класне училище, яке в 1868 р. було перетворено на першу болгарську гімназію [692, с.8].

1868 рік став особливим в історії болгарської освіти, бо саме з цього року остаточно запроваджується звуковий метод навчання та класно – урочна система в більшості шкіл, особливістю яких стала можливість отримання безкоштовної освіти дітьми з різних верств населення. Цього ж року почало свою роботу перше педагогічне училище, створене відомим

педагогом Йосипом Ковачем у м. Штип. Пізніше виникло богословське училище у м. Самоків і торгове училище у м. Свищтів. Напередодні визволення від турецького панування в країні діяли 72 світські школи в містах та 1432 світські школи на селі [732, с.12-13]. До речі, більшість із названих педагогів отримали освіту в навчальних закладах Росії – В.Априлов – в Одесі, Й.Ковачев – у Києві, Н.Геров – в Одесі, С.Філаретов – у Москві та Одесі, Марин Дринов у Харкові та ін. [762, с.4-22].

Заслуговує на увагу діяльність Добри Чинтулова, більше відомого як поета. У 1850 – 1875 рр. він викладав у навчальних закладах міст Слівен та Ямбол. Саме в цей період ним було створено унікальне явище – рукописні підручники. Довгий час дослідники вважали їх загубленими, і тільки в середині минулого століття рукопис знайдено. Підручники складаються з кількох частин:

- зошити з риторики і загальна риторика;
- скорочений курс граматики російської мови;
- переклад з російської на болгарську мову;
- іноземна мова (французька);
- алгебра (як основа математики);
- зошити з музики [688, с.30-137].

Вважаємо за необхідне відзначити комплексність підручників, оскільки тут представлені основні напрямки знань – математика, лінгвістика в різних аспектах, мистецтво. В умовах іноземного панування передові патріотично налаштовані представники болгарської інтелігенції вимушені були йти на застосування різнобічних, таких важких і навіть ризикованих методів.

Отже, культурний та просвітницько-освітній розвиток не припинявся навіть за часів іноземного панування. Це привело до того, що серед болгар рівень освіти був достатньо високим порівняно з іншими країнами Центрально- Східної Європи. Але до 1878 р. болгарська школа за об'єктивних обставин не могла розвиватися як єдина складна шкільна система. Із здобуттям останнього елементу повноцінного національного розвитку – відродженням державницьких традицій – сфера освіти отримала можливість державного піклування і формування власної освітньої педагогічної системи як на теоретичному, так і на практичному рівні.

1.2. НОВОБОЛГАРСЬКА ШКОЛА ЯК ПЕРЕДУМОВА ОСВІТНІХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 40-х РОКІВ

Новий етап розвитку освітньої справи настав після переможної Російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. і підписання Берлінського трактату, за умовами якого створювалося Князівство Болгарія і протягом дев'яти місяців діяло Російське Цивільне управління. У болгарській політичній термінології з'явилась тоді назва «Директор народної освіти». Першим та єдиним директором народної освіти в Князівстві став болгарин за національністю, професор історії Харківського університету Марин Дринов, який так визначив основні напрямки своєї діяльності в галузі освіти:

- створення єдиної системи освіти з єдиним навчальним планом;
- підготовка кваліфікованих педагогічних кадрів;
- посилення ролі громадськості в освітній справі.

Останній напрямок особливо зацікавив вченого, який виступив прихильником фінансової децентралізації і вважав, що розвиток освіти буде успішним там, де місцеве населення самостійно буде опікуватися матеріальним утримуванням шкіл [636, с.106-109]. Розроблений ним «Тимчасовий статут народних шкіл»

(1878 р.) вводив обов'язкове початкове навчання дітей, створював єдину освітню систему і єдиний навчальний план. У 1878 – 1879 рр. відновили роботу всі вже існуючі школи, а також були створені нові. Значну увагу приділив М.Дринов проблемам учителів, вважаючи їх головною рушійною силою освітньої справи: ініціював відкриття педагогічних курсів, вимагав підвищення вчительської заробітної плати, домогся звільнення вчителів від військової служби після 7 років вчителювання та ін. Найвагомим надбанням цього періоду стало формування й організаційне оформлення громадсько-державної системи управління освітою. Суть її полягала в тому, що державні установи готували навчальні плани та програми, а місцева громада піклувалася про утримання школи й контролювала навчальний процес. Громада мала також можливість обирати вчителів. До складу шкільного настоятельства входили й представники церкви, маючи там значний вплив [554, с.120-121].

Внаслідок прийняття Тирновської Конституції 1879 р. директора Марина Дринова змінив міністр народної освіти Годор Бурмов. Згідно з Конституцією Міністерство просвіти було визначено останнім у списку керівних державних органів. «П'ятим колесом» назвав його тоді майбутній міністр освіти Іван Шишманов, вважаючи, що подібне становище зовсім не відповідає багатим освітянським традиціям країни. Наступний період історичного розвитку Болгарії (5 липня 1879 р. – 9 вересня 1944 р.) пов'язаний із діяльністю 51 відомого громадського і культурного діяча, які очолювали в різні часи Міністерство народної просвіти і змогли перетворити «П'яте колесо» на важливу соціальну галузь країни. Важливість освітньої справи та плідна діяльність міністрів призвели до того, що вже на початку ХХ століття Міністерство просвіти в списку Кабінету Міністрів стоїть на третьому місці після Міністерства закордонних справ та Міністерства внутрішніх справ. У чотирьох кабінетах прем'єр був і міністром народної освіти – Митрополит Климент, Олександр Цанков (двічі) і Богдан Філов. В інших п'яти випадках прем'єр виконував обов'язки міністра просвіти – Годор Бурмов, Стефан Стамболов, Василь Радославов, Петко Каравелов, Стоян Данев, ще п'ять разів міністр Кабінету міністрів поєднував ці обов'язки з керуванням освітою: Лазар Паяков, Петро Пешев, Янаки Моллов, Дмитро Гичев та Борис Павлов [619, с.24, 31-35].

Важливими юридичними показниками цього періоду стали закони про народну освіту, які прийняли Народні Збори в 1891 р. з пропозиції міністра Георгія Живкова, в 1909 р. – міністра Миколи Мушанова і в 1921 р. – міністра від БЗНС Стояна Омарчевського. Усі вони були спрямовані на вдосконалення шкільної справи, розвиток засобів управління освітою, стимулювання процесу модернізації педагогічної теорії та практики і передбачали досягнення консенсусу між поглядами німецького принца, російським управлінням і славетними болгарськими освітніми традиціями. Перші два із зазначених законів мають кілька спільних рис:

- обов'язкова основна освіта до 14 років незалежно від соціального статусу батьків;
- обов'язкове здійснення дошкільного виховання дітей від 3-х до 6-ти років;

- чіткий розподіл шкільної системи на кілька рівнів, кожен з яких мав свій власний статут, тобто кожний рівень був відносно самостійним, і його завершення підкріплювалося відповідним документом, що надавав конкретні права професійної реалізації;
- спеціальна підготовка відповідних учительських кадрів для кожного шкільного рівня, що було мрією багатьох поколінь освітян і сприяло диференціації педагогічної кваліфікації;
- створення в кожній школі підсобних господарств, навчальних майстерень;
- відкриття шкіл для дітей з особливими потребами.

Закон 1909 р. вводив у шкільну систему новий рівень – прогімназію, який визначали як продовження початкової школи і фундамент для основної школи. Прогімназія розрахована була на три роки, включала основні базові предмети й навчання в ній було теж безкоштовним. Автори закону пояснювали, що введенням цього рівня вони прагнули розв'язати одну з болючих проблем національної освіти – продовження безкоштовної загальноосвітньої підготовки й обмеження ранньої професійної орієнтації та експлуатації дитячої праці [619, с.118].

Особливо значні кроки практичного виконання законів припадають на періоди 1894 – 1896 рр. та 1903 – 1906 рр., коли Міністерство народної освіти очолювали відповідно Костянтин Величков, письменник, громадський і політичний діяч, та Іван Шишманов, вчений, літератор і культурний діяч. У 1910 році грамотні особи, старші за 7 років, склали 42%, а серед міського населення навіть 66%. За цими показниками Болгарія випередила сусідні держави – Грецію, Сербію, Румунію [627, с.289]. Болгарське вчительство продовжує відігравати провідну роль у суспільному житті. Так, в Установчих Зборах князівства Болгарії з 208 депутатів 62 особи були шкільними вчителями (29,8%), тобто третина, хоча в соціальній структурі населення переважало селянство [560, с.210].

Наступне десятиріччя важко характеризувати, бо воно пов'язано з воєнним лихоліттям Балканських війн, потім Першої світової війни та післявоєнною кризою. Логічно зупинитись на аналізі освітньої політики уряду О.Стамболійського, який з травня 1920 р. працював на однопартійній основі – БЗНС і провів низку економічних, політичних та соціальних реформ, які, за

оцінками сучасних дослідників, носили демократичний, хоча й не революційний характер [728, с.163].

Основним підґрунтям для цих реформ була станова теорія і прагнення встановлення «селянської» влади. Маючи своє бачення майбутнього Болгарії як країни з переважаючим сільським населенням, уряд розглядав освіту як інструмент формування нового покоління, виховання особистих якостей та орієнтацію на цінності, що походили від ідеї аграризму.

Звертає на себе увагу сам процес підготовки і проведення реформ, пов'язаний із широким обговоренням в болгарському суспільстві недоліків існуючої системи освіти (недостатня кількість шкіл на селі, спрямованість навчального процесу на підготовку в основному державних службовців, відсутність або незначна кількість вищих навчальних закладів сільськогосподарського спрямування тощо) та шляхів її вдосконалення. Обговорення проходило через засоби масової інформації, шляхом листування з місцевими органами влади і комітетами БЗНС. Значну роботу провів профільний парламентський комітет, урахувавши подані пропозиції в програмі реформ, яка була представлена Народним Зборам та прийнята в липні 1921 р. Така процедура повністю відповідала ідеям О.Стамболійського про необхідність попереднього обговорення народом основних законодавчих документів [626, с.105,115].

Практичне виконання програми було покладено на Міністерство просвіти, очолюване Стояном Омарчевським, високоосвіченим юристом і філософом, відповідальним політиком, який за роки вого керівництва встиг європеїзувати болгарську школу та втілити в дійсність провідні ідеї реформаторської педагогіки. З метою поширення доступу до освіти аграрне законодавство вимагало об'єднання існуючих початкових шкіл та прогімназій у єдині заклади, які впроваджували семирічну безкоштовну обов'язкову освітню програму для дітей віком від 7 до 14 років, тобто здійснювався своєрідний демократичний стрибок – від обов'язкової початкової освіти (4 роки) до обов'язкового семирічного навчання. Місцеві органи влади (общини) у разі наявності значної кількості дітей мали відкрити дошкільні заклади для дітей від 5 до 7 років. Реалізація програми природно вимагала збільшення шкільних

помешкань та вчителів, і, щоб досягти такого збільшення, аграрний уряд посилив фінансування шкільного будівництва з 20 мільйонів левів до 120. Крім того, як і в деяких інших програмах, уряд покладався на принцип кооперації і залучення народних коштів, заохочуючи селян об'єднувати місцеві ресурси в кооперативи з будівництва шкіл, закупівлі підручників та шкільного обладнання. Наслідком цієї роботи стало відкриття 311 нових початкових шкіл та більше 800 прогімназій. Таке розширення також вимагало зростання кількості вчителів, тому аграрний уряд відкрив шість нових інститутів для підготовки вчителів початкових класів і стільки ж інститутів для підготовки вчителів. Декілька з цих інститутів були розташовані в невеликих містах і зорієнтовані на підготовку вчителів для сільської місцевості. Наступним кроком стали якісні зміни змісту освіти, де акцент було зроблено на посиленні практичної частини шкільної програми, особливо із сільськогосподарськими проблемами. Одним із прикладів цього стало введення для учнів двох «трудових тижнів» протягом кожного навчального року і «трудової південки» щотижня, під час яких виконувалися різні роботи від прибирання шкільного подвір'я до традиційних сільськогосподарських операцій. Для учнів гімназії ці зміни були пов'язані з виділенням у програмі навчання трирічної так званої «реалки», яка наповнювалася практичними заняттями з лісництва, рибальства, різних видів ремісництва тощо відповідно до особливостей місцевої економіки [751, с.425-429]. Майже дзеркально ці положення будуть використані вже комуністичним урядом через три десятиріччя в Законі 1959 року «Про зміцнення зв'язку школи з життям та подальший розвиток народної освіти в Народній Республіці Болгарії» [369, с.42]. Однак на початку 20-х рр. минулого століття комуністична партія критикувала зазначені освітні реформи, називаючи гімназії та вищу школу осередком виховання і навчання дітей буржуазії. Гострій критиці піддали ці реформи ліберальна, консервативна, демократична партії як на засіданнях Народних Зборів, так і в своїй партійній пресі, вбачаючи в них втрату загальноосвітніх позицій на користь професійної освіти. Соціал – демократи виступали за більш органічне поєднання загальної та професійної освіти, але підтримували кроки уряду на шляху розвитку літератури та мистецтва, зокрема Закон про дитячу літературу від 13.11.1920 р.,

який установив монополію держави на духовний розвиток дітей і молоді та заборонив партійну пропаганду в дитячих виданнях [525, с.67-87, 134-140].

Дуже високо оцінює ці реформи один із лідерів БЗНС Н.Петков. Навіть в одному із своїх передсмертних листів до Г.Димитрова від 4 вересня 1947 р. він не відмовляється від цих думок, відзначаючи негативне ставлення до реформ і взагалі уряду О.Стамболійського як відверто консервативних, так і відверто радикальних політичних сил [677, с.61-62]. Діяльність аграрного уряду й сьогодні продовжує бути предметом дискусії в історичній літературі і оцінки тут коливаються від у цілому позитивних [525, с.235; 599, с.214-215] до аналітично-суперечливих [626, с.156-157], і скоріше негативних, що класифікують це як спробу встановлення «селянської» диктатури [736, с.253-254]. Важко не погодитись з доцільністю кількісного збільшення шкіл, проведеного урядом О.Стамболійського, але визнати правильним значне збільшення годин на вивчення практичних предметів за рахунок годин на вивчення літератури, історії, релігії тощо важко. Суперечливою видається і програма уряду, спрямована на підпорядкування вчителів місцевій владі через вимогу затвердження їх плебісцитом громади кожні чотири роки. Оцінювати роботу будь-якого фахівця повинні професіонали, оцінка громади може бути суб'єктивною, хоча повністю її виключати не можна.

Разом з тим заслуговують на увагу підходи аграрного уряду до виховної складової освіти, зокрема до проблеми патріотичного виховання, де наголошувалось не тільки на культивуванні любові до рідної болгарської землі, але й на цінуванні досягнення інших народів, особливо сусідів Болгарії на Балканах. Ініціатором цих підходів був згаданий вище міністр просвіти С.Омарчевський, який був прихильником і послідовником ідей американського філософа, психолога, теоретика і практика освіти Джона Дьюї, який на межі століть створив експериментальну «школу-лабораторію» (1896 – 1904), де традиційні навчальні плани й методи навчання були замінені ігровою й трудовою діяльністю, яка ґрунтувалася на спонтанних інтересах і особистому досвіді дітей [575, с.3-24]. Болгарський міністр зобов'язав учителів ознайомитися з працями Д.Дьюї та закликав їх доповнити роботу з підручником демонстрацією фільмів, науковими

експериментами, а також прогулянками на природі [751, с.428-429].

Останнім в міжвоєнному періоді став закон 1924 р., пов'язаний з діяльністю професора Олександра Цанкова, який, як було зазначено вище, обіймав посади керівника Кабінету міністрів і міністра просвіти одночасно. Привертає увагу кілька його основних положень, що фактично згортали попередні реформи: децентралізація керівництва професійною школою, яка підпорядковувалася відповідним міністерствам і розвивалася відповідно до конкретних галузей; поновлення пріоритету загальноосвітньої школи перед професійною; посилення ваги дошкільної освіти. І все ж новий освітянський закон був кроком назад, оскільки заборонив учительські організації і створив єдину молодіжну організацію «Бранник» («Захисник») профашистського спрямування [732, с.21].

Навіть наведений короткий огляд даного періоду показує його складність в аспекті визначення стратегії і тактики розвитку освіти: приймається кілька законів за відносно невеликий проміжок часу, швидко змінюються міністри, незважаючи на обіцянки майже всіх політичних сил, не вдається істотно поліпшити матеріальне становище вчителів. І все ж позитиву в цьому періоді значно більше – питання освіти стають пріоритетними в політичному і соціальному розвитку країни, освіта стає одним із шляхів боротьби за національне об'єднання, всі політичні партії формують чітке уявлення необхідності та можливості юридичної регламентації освітніх проблем [577, с.128-138]. Перша половина ХХ століття в цілому залишається в історії світової цивілізації періодом пошуків, експериментів, знахідок і втрат у суспільному житті взагалі, і в його окремих галузях зокрема. Автор погоджується з оцінкою болгарського дослідника Й.Колева, що період від 1878 р. до середини ХХ століття в освітній політиці Болгарії характеризується незворотнім процесом засвоєння європейського ідеалу демократії [620, с.230].

Болгарська освіта ж взагалі розвивалася в руслі передових світових тенденцій. Ще одним підтвердженням цього є діяльність Дмитра Кацарова, котрий перш за все відомий як викладач Софійського університету, де він пройшов шлях від асистента до професора, двічі обирався деканом історико – філологічного

факультету (1928 – 1929, 1938 – 1939 рр.), а в складні воєнні часи (1942 – 1943 рр.) очолював названий університет. Звертаємося до розгляду його діяльності ще й тому, що Д.Кацаров був одним з небагатьох у Болгарії послідовників Женевської педагогічної школи під керівництвом Едуарда Клапареда, фундатора інституту Жан-Жака Руссо та Міжнародного бюро освіти, засновника нового наукового напрямку – експериментальної психології і педагогіки [515, с.263]. У керованій ним однойменній Лабораторії при Женевському університеті Д.Кацаров учився і займався медичними, психологічними та педагогічними дослідженнями, а в 1910 р. отримав вчений ступінь доктора.

Незважаючи на перспективу академічної кар'єри в Женевському університеті, в тому ж році Д. Кацаров повертається на батьківщину, де переважно працюють випускники німецької педагогічної школи (П.Нейков, М.Олексієв, С.Казанджієв, П.Цонев та ін.) під керівництвом В.Вундта, одного із засновників фізіологічної психології [550, с.60]. Разом з ними Д.Кацаров стає ініціатором відкриття в університеті нової спеціальності – педагогіка, розробляє авторські курси і читає лекції із загальної та експериментальної педагогіки, дитячої психології, історії педагогіки, відроджує роботу психологічної лабораторії, а також аналізує питання професійної орієнтації. У Софійському університеті створюється потужна наукова школа в галузі теорії освіти та її психологічних засад. Визнанням наукового рівня та організаторської роботи стало обрання Д.Кацарова член-кореспондентом Болгарської академії наук у 1947 р. Наступного року він почав формувати педагогічну секцію в Інституті філософії, яка в 1950 р. перетворилася на самостійний Інститут педагогіки, який й по сьогодні є провідною науковою установою освітньої галузі. Першим директором Інституту (спочатку на громадських засадах) став Дмитро Тодоров Кацаров [670, с.6-9].

Серед видатних теоретиків і практиків шкільної справи слід відзначити також професора Софійського університету Петра Нойкова – автора теорії «активної школи», Христо Максимова – фундатора ідеї національної педагогіки, Дмитра Кацарова – як засновника журналу «Вільне виховання», Л.Кандева та його дружину Р.Кандеву, Б.Ілієва, Т.Самодумова, Т.Павлова – розробників концепції трудового виховання.

Якщо Д.Кацарова можна назвати засновником теоретичної педагогіки післявоєнної Болгарії, то Райна Кандева стала уособленням історії становлення соціалістичної школи. Вона була активним учасником демократичного руху міжвоєнної Болгарії, перебувала в еміграції в Албанії та СРСР, а потім стала організатором відродження і будівництва нової школи [609, с.93,164,173-179]. Діяльність таких значних особистостей й стала своєрідним містком до новітнього періоду розвитку болгарської школи після 1944 р.

Певної уваги вимагає ще один аспект – роль болгарської церкви в становленні та розвитку болгарської освіти, оскільки в Болгарії яскравіше, ніж в інших країнах, православна церква в умовах багатовікового іноземного панування виконала історичну місію збереження і піднесення національно-етнічних факторів існування болгарської державності. По-друге, православна церква як в Україні, так і в Болгарії стверджувалась і розвивалась у постійній боротьбі з іншими релігійними напрямками та течіями. У цій боротьбі вона гартувалась і зміцнювалась. По-третє, події минулого століття значно вплинули на позиції церкви в суспільстві, бо частина століття була пов'язана з тоталітарним режимом, який характеризується жорстким атеїзмом.

Відправною віхою, безумовно, слід вважати 865 рік, коли тодішній правитель Болгарії Борис I в умовах досить складного політичного, дипломатичного та військового стану запровадив у країні християнство. Цей майстерний політичний хід урівняв Болгарію з іншими європейськими державами, християнізація сприяла також поширенню духовної культури. Попередній огляд показав, що практично всі згадані нами діячі освіти мали відношення до церкви або були церковними діячами, монастирі виконали роль осередків збереження і розвитку культури. Протягом п'яти століть православна церква чинила опір спробам ісламізації Болгарії, в XIX ст. виникла ще одна складна проблема – греко-болгарські церковні суперечності. Архів Найдена Герова, наприклад, містить достатньо документів про стан болгарської церкви, про тиск грецького духовництва, про факти справжньої війни на місцях між греками і болгарами на релігійному ґрунті. Геров повністю підтримує законні вимоги болгар проводити службу болгарською мовою, мати болгарських єпископів, і це ще одне свідчення порозуміння світської та церковної інтелігенції

країни [610, с.48-50]. На державному рівні палким прихильником права болгарського народу на самостійну церкву виступав Марин Дринов, який у 1878 р. підготував важливий документ – спеціальну записку на тему «Болгарське церковне питання і Берлінський договір». Головною ідеєю документу стало положення про зміцнення самостійності болгарської церкви і створення Болгарської екзархії. Як керівник відділу освіти і духовних справ, він започаткував відкриття двох духовних училищ, за участю російського управління допомагав відродженню зруйнованих війною храмів, підтримував перехід богослужіння на болгарську мову тощо [554, с.118].

Церква знайшла своє місце і в питаннях практичної організації освіти. Викликає певну зацікавленість досвід організації шкільної справи в Скоп'євській єпархії. Під її керівництвом тут було створено 8 шкіл, в яких навчалося 1400 учнів, з приблизно близьким рівнем статевої представленості – 747 хлопчиків та 653 дівчинки (кількісні показники 1908 року). Їх навчали 26 учителів, існував спеціальний Фонд допомоги бідним учням, більшість коштів якого витрачалася на харчування дітей. Цікавим, на наш погляд, є розподіл годин на різні предмети, що представлено на діаграмі (див діаграму 1.1. у додатках)[705, с.222-249].

Дані діаграми дають можливість визначити декілька важливих положень:

- всебічність освіти в початковій школі, де представлені предмети як гуманітарного, так і природничого циклу, фізичні вправи, рукоділля, співи;
- першочергове значення за кількісними показниками болгарської мови, що свідчить про її значну роль у справі національно-патріотичного виховання (Слід зауважити, що цей регіон на той час входив до складу спірної Македонії);
- Закон Божий вивчається тільки як один із предметів і в першому класі на його вивчення відводиться 4,5% навчальних годин, в четвертому – 8,6% [підрахунки автора].

При розгляді основних етапів розвитку болгарської школи до середини минулого століття постає проблема визначення провідних рис болгарського вчительства, сформованих

багатовіковою і доволі трагічною історією країни. Для правильного визначення цих рис з'ясуємо деякі національні особливості. Про одну з них – знаходження Болгарії на перехресті Сходу і Заходу, Півдня і Півночі, у самому центрі своєрідного геополітичного хреста – ми вже згадували на початку параграфа [540, с.204-217]. Наслідком цього стало сприйняття слов'янської емоційності та спостережливості, фракійської заглибленості, протоболгарського фанатизму та проникливості, що заклали основу типового болгарського поєднання віри, ціннісної орієнтації та любові [644, с.198]. На друге місце можна поставити найбільш вагомими за своїми наслідками історичні події, такі, як прийняття та подальший розвиток християнства, турецьке панування протягом п'яти століть, активний національно-визвольний рух, вершиною якого були жорстоко придушені повстання XVIII – XIX століть. Третя полягає в тому, що в переважаючому селянському середовищі з низьким рівнем добробуту справедливість сприймалася як рівність у простоті, навіть у бідності. Ці позиції сприйняло й болгарське вчительство, яке різко не відрізнялося від основної частини населення ні за матеріальними, ні за духовними показниками. На наш погляд, ця обставина пояснює певною мірою і відносно швидке сприйняття болгарським учительством та інтелігенцією взагалі ідей соціалізму, серед яких важливе місце займає ідея зневаги до матеріального світу, до матеріальних благ [562, с.222-227].

Саме від селянина, який виступає в історії як основний товаровиробник, як головний захисник вітчизни, як провідний платник податків, перейшли до болгарської інтелігенції працелюбність, миролюбність, життєлюбність. Із зброєю та книжкою вели болгари боротьбу за свою свободу. Більшість дослідників вважає основною рисою болгарської інтелігенції її активну просвітницьку діяльність [541, с.134].

Отже, у традиціях болгарського вчительства реальна, активна, змістовна взаємодія із суспільством і поточними суспільними проблемами, духовна різноманітність і багатство, постійне прагнення втілити найкращі моральні якості болгарського народу в особистості своїх учнів. Фактично майже ніколи болгарська інтелігенція не була в опозиції до національної влади. Вона активно підтримувала процеси національного відродження на всіх етапах розвитку країни.

Проведений аналіз розвитку освітньої теорії і практики в країні за за період із середини ХІХ до середини ХХ століття дає можливість зробити декілька висновків:

- передові громадські і державні діячі та уряди в цілому розуміли важливість освіти в процесі економічних, політичних, культурних перетворень країни;

- теоретичні та практичні розробки болгарських освітян були на рівні кращих європейських і світових учень та шкіл, таких, як белл-ланкастерська система, школи Д.Дьюї, Е.Клапареда, В. Вундта, вони активно використовували новітні методики;

- освітні проблеми вирішувалися в тісному зв'язку з актуальними проблемами суспільного розвитку і сприяли їх вирішенню, наприклад, подолання економічного відставання у період звільнення від Османського панування;

- рушійною силою освітнього розвитку завжди були вчителі подвижники, до яких, безумовно, можна віднести згаданих вище С.Радулова, династію Душанових, Р.Кандеву та ін.

Названі положення важко оцінити інакше як позитивні і завданням нової влади після 1944 р. повинно було стати продовження цих позитивних традицій та їх творчий розвиток.

1.3. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ФАКТОРІВ УТВЕРДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В БОЛГАРІЇ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Аналіз проблеми освіти повоєнного періоду можна здійснити на підставі детальної характеристики політичної ситуації і не тільки вказаного періоду, а й попереднього, оскільки передумови утвердження тоталітарного режиму почали формуватися в Болгарії вже в міжвоєнний період. Процес посиленої уваги до теоретичних і практичних засад тоталітаризму характерний не тільки для Болгарії, а й для більшості європейських країн. Бурхливі 20-30-ті роки, коли активно йшов пошук нових моделей суспільного життя, стали і часом значних коливань з однієї крайності в іншу, зліва – різко вправо – і навпаки. Оцінюючи ці коливання, відомий представник української діаспори, публіцист, лауреат Шевченківської премії Роман Рахманний писав: «У передчутті того всього (мова йде про

наростання почуття збентеження і занепокоєння, особливо із середини 30-х рр. – Г.Д.) інтелектуальна людина Європи бунтувалася і нерідко пов'язувала свої надії з бунтарськими рухами лівого напрямку, не менш тоталітарними, ніж рухи правого напрямку» [684, с.452].

Досить складною постає й політична палітра міжвоєнної Болгарії: тут були наявні і відверто націоналістичні сили, що прагнули до створення «Великої Болгарії» і мріяли перекроїти карту Балкан, і консервативні течії, що відмовлялися від будь-яких модернізацій, і велика селянська партія, яка відбивала інтереси найчисельнішої верстви населення країни і хотіла утвердження «селянської» держави, і, нарешті, активні ліві сили, які вдавалися іноді до просто авантюристичних дій, що, до речі, коштували життя багатьом болгарам. Всі ці рухи активно розхитували політичний маятник, вели до нестабільності. Динамічні зміни політичної системи в країні від парламентсько-демократичних режимів БЗНС та Народного блоку до авторитарних режимів привели до встановлення профашистського влади у 1934 – 1944 рр. Як справедливо помітила відомий російський болгарист Гришина Р.П., хаос суспільного життя штовхав електорат від парламентаризму до централізованої влади [557, с.13].

Схильність до тоталітаризму проявляли і деякі політичні партії міжвоєнної Болгарії. Так, на початку 30-х років була створена Націонал-соціалістична болгарська робітничка партія (НСБРП) на зразок аналогічної за назвою німецької. Активно трансформувалася в партію тоталітарного типу в цей період і Болгарська робітничка партія (комуністів) БРП(к) [613, с.26-33].

Виходить, що болгарське суспільство ще до середини 40-х рр. мало тенденцію до тоталітарних форм свого існування і набуло певного досвіду їх практичної реалізації. Тоді ж зразу постає питання про наявність або відсутність інших, крім тоталітаризму, концепцій суспільного розвитку в цей період. Погоджуючись із положенням про існування трьох основних центрів у внутрішньополітичному житті країн Центрально-Східної Європи (1 – довоєнні ліберальні партії з орієнтацією на західноєвропейські зразки демократії; 2 – достатньо чисельні селянські партії з ідеями аграризму; 3 – робітничий рух, представлений соціал-демократичними та комуністичними

партіями з різними варіантами «національного соціалізму»), викладеному у посібнику «Історія Центрально-Східної Європи» [606, с.505], вважаємо, що для Болгарії більш реальними були дві моделі історичного розвитку – модель селянської республіки з парламентом та сильною виконавчою владою (її автором та захисником виступав Болгарський землеробський народний союз – БЗНС) та варіант «національного соціалізму», обґрунтований Болгарською робітничою партією (комуністів). Обидва варіанти можуть бути складовими сучасного бачення історичного феномена «народної демократії», під яким розуміють політично варіативний перехідний стан суспільства, що категорично відмовилося від фашизму і визначає принципи свого подальшого демократичного розвитку [514, с.302]. З'ясування причин перемоги ліворадикальної (комуністичної) альтернативи є одним з наших завдань.

Вибір моделі залежав від багатьох як внутрішніх, так і зовнішніх факторів. Ускладнювали ситуацію і деякі реалії тодішньої Болгарії: втручання держав – переможниць і труднощі в проведенні самостійної внутрішньої та зовнішньої політики, недостатній рівень економічного розвитку, відсутність засобів, і перш за все фінансових, для здійснення масштабної економічної модернізації, відносна державно-політична слабкість, незначний власний досвід багатопартійності та активної політичної боротьби. Можна сперечатися з приводу послідовності викладення цих причин, але заперечувати їх наявність достатньо важко.

Характеризуючи партійний фактор, спочатку звернемо увагу на найбільш впливові політичні сили, що входили до складу Вітчизняного фронту, залишивши поки поза увагою болгарських комуністів: БСДРП, БЗНС, «Звено». Вони мали певний досвід, значну кількість прихильників, програмні настанови щодо будівництва майбутньої Болгарії. БЗНС уже навіть була правлячою партією, а її трагічно загиблий лідер О.Стамболійський сприймався болгарами майже як національний герой [626, с.184-185]. Але не всі політичні сили витримали випробування: у них з'явилося кілька течій, відбулася зміна лідерів, так, наприклад, відомий лідер болгарських землеробів доктор Г.Дімітров (Гемето) знаходився в еміграції і керівником партії став Н.Петков. На думку болгарського історика

М.Минчева, партії Вітчизняного фронту взагалі очолювали або лідери другого плану в партійній структурі (Н.Петков, К.Драмалієв), або старі діячі, які вже сходили з політичної арени (К.Георгієв, Д.Казасов). Він вважає, що сам Вітчизняний фронт був «шлюбом з розрахунком» між БРП (к) та деякими політичними діячами і навіть не партіями в цілому [646, с.132].

Окремого аналізу вимагає діяльність і становище БРП(к). Заснована на початку 90-х років XIX століття як соціал-демократична організація вона поступово переходить на комуністичні позиції. Найбільший вплив на цей перехід мали революційні події 1917 року в Росії. У міжвоєнний період партія пройшла дійсно важкий шлях випробувань. На цьому шляху було повстання 1923 р., легальне відкрите політичне існування межувало з періодом підпілля й нелегальної боротьби. Вона була одним із засновників Комуністичного Інтернаціоналу, а на його V конгресі (червень-липень 1924 р.) взагалі оцінена як партія-взірець [595, с.270]. Роль Комінтерну в історії партії її керівники оцінювали завжди дуже високо, надто високо, вважаючи допомогу цієї контролюючої міжнародної організації запорукою успішних рішень комуністів [487, с.414,429-430,432].

Болгарські комуністи вміли визнавати і свої помилки, так, наприклад, відмова від союзу з БЗНС в 20-х рр. пізніше оцінена як неправильна, сектантська позиція. У роки Другої світової війни партія розгорнула роботу по створенню Вітчизняного фронту (далі – ВФ), який був болгарським варіантом антифашистських або Народних фронтів, що стали одним з найважливіших факторів суспільного життя Європи часів Другої світової війни та повоєнного періоду. 17 липня 1942 р. ідея її утворення остаточно визначилась і радіостанція комуністів «Христо Ботев» передала розроблену Закордонним бюро програму організації. У ній у першу чергу висувались загальнонаціональні визвольні завдання: припинення постачання продовольства та сировини з Болгарії в країни фашистського блоку, виведення болгарських окупаційних військ із сусідніх територій, розрив союзу з Німеччиною тощо.

Інша група завдань стосувалася демократичних перетворень у країні. Передбачалося звільнення політичних в'язнів, відновлення політичних свобод, розпуск фашистських організацій, робота в армії з метою повернення її на бік

Вітчизняного фронту. Були і завдання економічного характеру, такі, як – забезпечення роботою, гарантована оплата праці, збереження народного багатства від розбазарювання. Головним завданням виголошувалось повалення фашистської влади і створення національного уряду, що має достатню підтримку серед народу [438, с.122]. Комуністи провели значну організаційну підготовчу роботу, прийняли звернення до БЗНС, Соціал-демократичної, Демократичної, Радикальної партій, представників різних патріотичних та прогресивних угруповань і течій. З ініціативи БРП(к) у серпні 1942 р. на Вітоші під керівництвом майбутнього керівника Вітчизняного фронту, члена Центрального комітету партії комуністів Цоли Драгойчевої відбулась установча конференція представників політичних партій, кооперативних та молодіжних організацій, представників інтелігенції тощо. Розпочався процес утворення місцевих організацій ВФ, яких уже до кінця року налічувалось близько 100. Іншим важливим напрямком діяльності комуністів була збройна боротьба, яка проводилась в основному методами партизанської війни. Вона особливо активізувалася після перемоги Радянської армії під Сталінградом. У березні-квітні 1943 р. ЦК БРП розробив оперативний план, згідно з яким територія країни була поділена на повстанські оперативні зони (ПОЗ), а загальне керівництво здійснювалося Головним штабом. Так було закладено основи створення єдиної Народно-визвольної повстанської армії. Партизани дедалі більше контролювали цілі райони, залізничні станції, фабрики та заводи. Зростала кількість їх акцій: липень 1943 – 174, серпень – 187, вересень – 214 [595, с.407,416].

Зміни міжнародної ситуації на користь країн антифашистського блоку, успіхи Вітчизняного фронту, розгортання активної партизанської боротьби, нарешті, смерть царя Бориса привели до урядової кризи й утворення регентської ради. Серед населення зростало незадоволення цим режимом, і компартія почала цілеспрямовану підготовку до збройного повстання. Директива ЦК про повстання була видана ще в лютому 1943 р., але безпосередньо на порядку денному це питання постало у 1944 р. Наступ Радянської Армії на Балканах активізував партизанський рух, і навесні БРП провела загальну мобілізацію бійців до партизанських загонів та посилила роботу

серед армії. 5 вересня 1944 р. з'явилася відома нота радянського керівництва про розрив дипломатичних відносин з Болгарією, що стала своєрідним сигналом до початку повстання.

До завдань цієї роботи автор не відносить характеристику подій 9 вересня 1944 р., бо ця проблема вимагає окремого предметного розгляду. При всій різноманітності оцінок цієї події (соціалістична революція, «зміна віх», державний переворот) [531, с.78], безсумнівною є теза про керівну роль комуністичної партії в підготовці та проведенні цієї акції. Авторитетно виглядає точка зору найвідомішого болгарського дослідника цього періоду Міто Ісусова про наявність внутрішніх факторів «вересневої зміни». В одній з останніх робіт він кваліфікує ці події перш за все як національне болгарське явище і підкріплює цю думку фактами встановлення революційної влади в більшості міст та сіл, визнаючи, що значна частина населення країни була причетна до встановлення влади Вітчизняного фронту [601, с.7-8]. 9 вересня 1944 о сьомій ранку радіо «Софія» сповістило болгарський народ про формування нового уряду, до складу якого ввійшли представники партій Вітчизняного фронту. 17 вересня голова уряду, представник групи «Звено» Кімон Георгієв проголосив програму уряду, яка майже повністю співпадала з програмою ВФ. Чотири міністерські портфелі були в руках комуністів – А.Югов – міністр внутрішніх справ, М.Нейчев – міністр юстиції, Р.Ангелов – міністр охорони здоров'я та Д.Терпешев – міністр без портфеля.

Болгарські комуністи тоді вже мали претензії на керівництво суспільно-політичним процесом, про що красномовно свідчить рішення ЦК партії від 12 вересня 1944 року. Це було звернення до місцевих партійних організацій із закликом стати центрами боротьби на місцях, залучати до себе більшу кількість людей, створити «народну гвардію» та «народну міліцію». Разом з тим їх було попереджено, про несвоєчасність (поки що) постановки питання щодо встановлення радянської влади, експропріації капіталістичних підприємств тощо [445, с.133-134, 136]. Комуністи прагнуть активно впливати на основні суспільно-політичні події, наприклад, процес утворення Загальної робітничої професійної спілки (з цього приводу прийнято спеціальне рішення ЦК від 21 жовтня), на злиття чотирьох молодіжних організацій і утворення Центральної

молодіжної комісії при ВФ, де головну роль відіграє Робітнича молодіжна спілка, що давно працює на комуністичних засадах. Кілька спеціальних рішень приймається і стосовно посилення ролі БРП (к) у Вітчизняному фронті (постанова ЦК від 12 вересня, Декларація від 12 жовтня та ін.) [377, с.70-71; 410,с.1-10]. Результат не забарився: в існуючих у грудні 1944 р. 7292 місцевих комітетах ВФ було 14.120 представників БРП(к), 8.682 – БЗНС, 854 – БРСДП, 410 – «Звена» і 2.179 – безпартійних [600, с. 24].

Важливим напрямком роботи стало встановлення контролю за формуванням і роботою нових державних структур, особливо «силових міністерств». Так, народну міліцію очолювали діячі компартії, більшість з її нового складу були вчорашніми партизанами і знаходилися під впливом БРП(к). Перші кроки нової міліції були пов'язані з репресивними акціями, наприклад, за період тільки вересня і жовтня було затримано приблизно 20.000 осіб, більшість з яких без суду і слідства пройшла через фізичні знущання [657, с.27].

Цікава й досить показова для аналізу цього періоду ситуація склалася в болгарській армії. Частину її офіцерів було заарештовано або звільнено, деяких переведено. Радою Міністрів було прийнято рішення про переведення партизанських загонів під загальне армійське командування. Партизанські командири отримували офіцерські звання, і за два місяці було замінено третину кадрового офіцерства.

На підставі доповіді військового міністра Д.Велчева 23 листопада 1944 р. вищий виконавчий орган приймає відоме і досить суперечливе рішення, так звану «Четверту постанову», на підставі якої звільняються від подальших переслідувань військовослужбовці, які візьмуть безпосередню участь у війні проти Німеччини. Це була спроба деяких сил з Вітчизняного фронту врятувати частину кадрового офіцерства. У спогадах К.Георгиева (тодішнього голови Ради міністрів) та Л.Тодорова (одного з керівників групи «Звено») є посилення на те, що цю постанову було прийнято з ініціативи Радянського Союзу (один це приписував маршалу Толбухину, інший – самому Сталіну – Г.Д.) [565, с.21,57-58].

Однак 4 грудня ЦК БРП (к) офіційно в пресі повідомляє про свою незгоду з постановою № 4, яка, на його думку, суперечить

програмі Вітчизняного фронту і відкриває можливості частині «військових злочинців» уникнути суду. Постанову все-таки залишили, але це стало початком тривалої боротьби за вплив на армію. У ній значну роль починає відігравати Політичне управління, яким керував Ф.Козовський – член ЦК БРП(к), а комуністична партія все активніше здійснює прямий політичний контроль за болгарською армією.

Не можна залишити поза увагою ще один відомий факт - створення з ініціативи міністра-комуніста А.Югова трудових таборів. Закони про них підписали майже всі міністри, а в січні 1945 р. їх ухвалили три регенти, незважаючи на те, що вони суперечили ст.73 Тирновської конституції і давали можливість виконавчій владі перслідувати будь-якого болгарина, який заважав цій владі. То чому ж так відбувалось? Пояснення цього факту дав, на наш погляд, ще в 1947 р. відомий публіцист і політолог Джордж Оруелл: «Ніщо не сприяло так спотворенню соціалістичних ідей, як віра, що сучасна Росія є взірцем соціалізму, а тому будь-яку акцію її керівників слід сприймати як належне, а може, і як приклад для наслідування» [658, с.21]. Болгарські комуністи точно наслідували своїх «учителів».

У перші повоєнні роки одним з найбільш важливих питань для всіх політичних партій стала проблема парламентаризму, в розв'язанні якої значну роль відіграли події, пов'язані з підготовкою та проведенням парламентських виборів восени 1945 р. На Потсдамській конференції Радянський Союз відхилив пропозиції щодо міжнародного контролю за їх проведенням. У серпні представник США у Союзній контрольній комісії М.Барнс направляє ноту керівництву Болгарії, у якій висловлює занепокоєння можливістю демократичних виборів. Радянський Союз протиставляє цьому своє рішення про встановлення дипломатичних відносин СРСР з Болгарією на знак підтримки політики Вітчизняного фронту. Привертають увагу дати цих двох документів: нота США направлена 13 серпня, рішення СРСР – 14 серпня. 16 серпня кілька міністрів – представників опозиції – подають у відставку, яка швидко прийнята. І вже 17 серпня 1944 р. призначені нові міністри з Вітчизняного фронту. Реорганізація уряду викликала негативну реакцію західних держав, які всіма засобами затримували підписання мирної угоди з Болгарією. Конфлікт удалося погасити наприкінці року, коли

Радянський Союз погодився задовольнити вимоги союзників про проведення вільних виборів і введення до уряду представників опозиції.

Завершення Другої світової війни в Європі та участь Болгарії в останній фазі війни проти Німеччини - посилили увагу до внутрішніх проблем та призвели до зростання політичної боротьби, особливо у зв'язку з виборами до XXVI Народних зборів. Переважала тенденція подальшого розвитку багатопартійної структури й відродження парламентської системи. Закон про вибори було опубліковано 15 червня 1945 р. Він надавав виборчі права всім болгарським громадянам з 19 років (за діючою на той час Тирновською конституцією виборчий вік складав 21 рік), включаючи міліціонерів та військовослужбовців, які були позбавлені цього права згідно з попереднім виборчим законом. Вікова межа кандидатів у депутати знижена з 30 років до 23 (це було друге порушення Конституції). Вибори мали проходити за пропорційною системою і надавали можливість партіям Вітчизняного фронту виступати з єдиною передвиборчою платформою. Водночас заборонялося партіям виступати з власною платформою, якщо їх було включено до єдиного списку ВФ. Передбачено було й право відкликати депутатів (ст. 105), що також не закріплювалося в Конституції. Наступною зміною в діючій Конституції стала ст. 38, ч. III, що позбавляла виборчих прав осіб, засуджених до позбавлення громадянських та політичних прав. Отже, щонайменше чотири зміни було внесено в діючу ще тоді Тирновську Конституцію, причому з порушенням процедури, оскільки зміни можуть вносити тільки Великі Народні збори [366]. Вибори було призначено на 26 серпня 1945 р.

Наприкінці червня було прийнято платформу ВФ, яку підтримала значна частина суспільно-політичних, професійних та творчих організацій (Спілка письменників, Спілка журналістів, Спілка театральних діячів, Спілка працівників освіти тощо). Між партіями ВФ встановлена попередня домовленість про розподіл депутатських мандатів.

Необхідно зауважити, що на цей час серед партій ВФ вже не було тієї єдності, що була притаманна їм восени 1944 р. Відхилення від програми уряду ВФ, прийнятої 17 вересня 1944 р., порушення Тирновської Конституції, спроби посилення влади

Болгарської робітничої партії (комуністів) за рахунок інших партій призвели до загострення партнерських взаємовідносин, складної ідейно-політичної еволюції Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС), Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (БРСДП) та Народного союзу «Звено», які входили до складу Вітчизняного фронту. Так формується лівий напрям у БЗНС на чолі з Н.Петковим, а також у БРСДП на чолі з Г.Чешмеджиєвим, які починають опозиційні виступи. Спроба переговорів керівництва ВФ з групою Н.Петкова про спільну платформу та виборчу тактику не привела до взаємного порозуміння.

Опозиційні групи складають власну платформу і розпочинають кампанію з відстрочки виборів та їх проведення під міжнародним наглядом. 26 липня 1945 р. з'являється лист керівників цих груп на адресу Голови уряду (копії – регенту та голові СКК). Опозиція виступає за суворе дотримання Конституції, відродження політичних прав і свобод, захист приватної власності, демократизацію армії та судової влади. Вона підтримує ідею співробітництва партій і груп в рамках ВФ, але на основі рівних можливостей і свободи. Зовнішньополітичний розділ платформи майже не відрізняється від програми ВФ [494, 1990, №6 с.49-50]. Порівнюючи ці документи, приходиш до висновку про реальні можливості компромісу і взаєморозуміння між владою і опозицією.

Передвиборча діяльність опозиційних сил знаходила підтримку представників США та Великобританії в Болгарії. Вона була заснована на Ялтинських домовленостях Сталіна, Рузвельта і Черчилля, які відкривали можливості народам колишніх країн-сателітів вирішувати свої політичні та економічні проблеми демократичними засобами. На Потсдамській конференції керівників СРСР, США та Великобританії також обговорювалось питання про післявоєнний устрій цих країн. Для підготовки текстів мирних угод створено Раду міністрів закордонних справ, яка планувала внести положення про підтримку діяльності демократичних урядів у цих країнах, а також підтримку їх бажання вступити до ООН [593, с.496].

13 серпня 1945 р. М. Барнс (саме його позицію Радянський уряд характеризував як найбільш активну та непримиренну) направив ноту, у якій висловлював занепокоєння уряду своєї

країни відносно дотримання демократичних методів проведення виборів на адресу регента, Голови уряду К.Георгієва та деяких міністрів[451, с.255-257]. Радянський уряд зі свого боку прискорив прийняття рішення про відродження дипломатичних відносин на знак підтримки політики уряду ВФ, про що сповістив 14 серпня 1945 р. [406, 407]. Він виходив із Московських домовленостей (жовтень 1944 р.) про фактичний розподіл сфер впливу на Балканах, за якими радянський вплив на Болгарію був вирішальним, а Головою СКК призначено маршала Радянського Союзу С.С.Бірюзова [618, с.268].

16 серпня опозиція спробувала викликати урядову кризу шляхом відмови деяких міністрів продовжувати працю в уряді, якщо не буде змінено термін проведення виборів, але це не дало бажаного результату. 20 серпня М.Барнс передає другу ноту свого уряду про бажання бачити в головному виконавчому органі Болгарії представників різних верств суспільства і сподівання на демократичні вибори. Аналогічну ноту наступного дня надсилає уряд Великобританії [450, с.251].

У відповідь на ці ноти 22 серпня міністр закордонних справ Болгарії П.Стайнов повідомляє про готовність уряду перенести вибори на більш пізній термін. Таке рішення із задоволенням приймають представники СКК, американський уряд висловлює готовність прийняти В.Стойчева як політичного представника Болгарії в США.

Вказані рішення можна розцінювати як останню спробу Національного комітету ВФ уникнути розколу своєї організації. НК наполягає на проведенні низки зустрічей із представниками опозиції щодо усунення розбіжностей. Вимушено спокійну оцінку дають подіям і болгарські комуністи, які погоджуються з утворенням опозиційних партій, але виключно на антифашистській основі [595, с.427]. До речі, конфіденціальна оцінка радянською стороною нового виборчого закону Болгарії від 8 червня 1945 р. достатньо різка, про що свідчить лист завідувача Відділом балканських країн Народного комісаріату закордонних справ А.О.Лаврищева В.М.Молотову від 29 серпня 1945 р. [404, с.232-233].

Завершуючи цей етап, Рада Міністрів 7 вересня приймає рішення про легалізацію опозиційних партій. Внаслідок цього рішення як самостійні політичні сили виступають – БЗНС –

Н.Петков, БРСДП (об'єднана) на чолі з К.Лулчевим та Демократична партія, керована Н.Мушановим. Починають виходити відповідні друковані видання – «Народно земеделско знаме», «Свободен народ», «Знаме» [749, с.69]. Опозиція в особі Н.Петкова висуває ряд вимог, серед яких: призначення Голови уряду з членів БЗНС як найбільш впливової політичної партії ВФ, відродження складу ВФ станом на 9 вересня 1944 р., повне відродження Конституції, відмова від диктатури у будь-якій формі. Представники БРП (к) відмовляються навіть починати переговори на таких умовах [471, с.195]. У складній ситуації перебуває на цей час і БЗНС. У партії виділяються два крила – БЗНС-ВФ та БЗНС – Н.Петков, що розпочинають боротьбу за партійне майно, друковані органи, представництво в уряді тощо. Розкол значно знижує роль цієї вагомої політичної сили болгарського суспільства. Тиск з боку США та Великобританії знов посилюється, відкладається обговорення проектів мирних угод з Болгарією та Румунією на невизначений термін.

Опозиційні партії починають ідеологічну кампанію звинувачення партій ВФ у тоталітаризмі, штучній ізоляції країни від західної демократії, порушенні норм парламентаризму. Ці звинувачення далеко не завжди мотивовані, але вони попадають на сторінки західної преси, активно розповсюджуються і в самій країні [448, с.280-285; 364, с.287-290].

У цей же час на правах п'ятого члена ВФ 21 вересня до його складу входить Болгарська радикальна партія (БРП) на чолі з С.Костурковим. Він і ще четверо членів партії отримують міністерські портфелі.

Вересень стає періодом безпосередньої підготовки до виборів, цього місяця відбувається кілька подій, серед яких відзначимо амністію близько 900 осіб та повернення з трудових таборів понад 1000 осіб [602, с.93].

Передвиборчий марафон наближається до кінця. Але саме тут розгортаються найголовніші події. Опозиція не може вільно проводити свою роботу, вона скаржиться на обмеження можливостей, на постійні напади, арешти, створення атмосфери страху, звільнення з роботи, обмеження у використанні засобів масової інформації тощо [563, с.157]. Приймається відверто негативне і антидемократичне рішення Політбюро ЦК БРП (к) від 5 жовтня 1945 р., яке зобов'язує партійні організації вести

боротьбу проти опозиційних партій, зривати їхні передвиборчі збори та виступи, освистувати їх кандидатів, проводити бойкот опозиційних видань, посилювати роз'яснювальну роботу в селах, щоб зменшити вплив БЗНС – Н.Петков на несвідомих селян [657, с.81-83]. Відсутність умов для проведення вільних виборів приводить до рішення про їх бойкот з боку опозиційних сил. Разом з тим вони шукають можливості для повторної відмови від виборів і продовження терміну і знаходять повну підтримку на заході. Про серйозні порушення в підготовці до виборів сповіщають свої уряди представники Великобританії (телеграма від 17 жовтня) та США.

Показовою можна назвати ситуацію в армії. Представники ВФ відверто закликають підтримувати своїх кандидатів і поступово армія політизується. Уже наприкінці жовтня створено Політичний відділ при Міністерстві оборони та відповідні політичні відділи в арміях та дивізіях.

16 листопада опозиція чинить останню спробу зупинити вибори – направляє листа до Голови уряду з пропозицією відкласти вибори та надати можливість болгарському народу в дійсно вільних виборах виявити свою волю. Лист підписали Н.Петков від БЗНС, К.Лулчев від БРСДРП (о) і проф. П.Стоянов від незалежних інтелектуалів [601, с.164-165]. Уряд США підтримує опозицію, погрожуючи своєю відмовою підписати мирну угоду з Болгарією. Наступного дня американський представник вручив спеціального листа уряду Болгарії, в якому детально аналізувалась його діяльність за останні три місяці і кваліфікувалась як антидемократична і різко засуджувалась.

18 листопада на виборчі дільниці з'явилося 85,6 % виборців, внесених до списку. З них 88,18 % проголосували за спільних кандидатів від партій Вітчизняного фронту. По-різному оцінили результати виборів представники окремих політичних сил та партій. Національний комітет ВФ 23 листопада привітав з перемогою і повідомив, що створені ним комісії громадського нагляду не виявили порушень, які могли б змінити результати виборів. Привітав Вітчизняний фронт з позитивними результатами і уряд Радянського Союзу [601, с.165].

Західні журналісти писали про численні порушення свободи виборів, складання своєрідних «чорних списків» тих, хто не голосував, тощо. Представники урядів США та Великобританії

заявили про свою незгоду з результатами виборів, як проведених з багатьма порушеннями.

XXVI Народні Збори стали найвищим державним органом, який контролював також існуючу поки Регентську Раду. Вибори 18 листопада створили можливості для легітимізації змін, що відбулися в країні після 9 вересня 1944 р. Перша сесія відкрилася 15 грудня 1945 р., Головою Народних Зборів було обрано В.Коларова (БРП (к)), його заступниками – Г.Трайкова (БЗНС) та П.Попзлатева (НС «Звено»). За нетривалий час свого існування (15 грудня 1945 – 28 вересня 1946) Народні Збори провели значну роботу, прийнявши 253 закони та рішення з різних проблем.

Отже, головними особливостями цих виборів можна вважати:

- відсутність усталених демократичних традицій у монархічній Болгарії;
- несформованість опозиції, наявність у її середовищі різних напрямків;
- надто високий рівень зовнішнього впливу в особі СКК, де не було єдності в проведенні політики відносно держав – сателітів;
- відсутність значного досвіду політичної діяльності серед широких мас болгарського суспільства, яке оцінювало політичні сили майже за одним критерієм – ступінь активності в попередній антифашистській боротьбі.

Вибори відбулися в листопаді 1945 року і продемонстрували перемогу Вітчизняного фронту, при цьому і комуністи, і землероби отримали приблизно рівну кількість голосів. БРП (к) ще не стала керівною партією і, спираючись на допомогу СРСР та її армії, вона повела боротьбу за встановлення своєї монополії.

При розгляді проблеми становлення тоталітаризму в країнах Східної Європи спеціальної уваги заслуговує досить ще малодосліджений із сучасних позицій аспект цього процесу – роль лідерів, керівників відповідних комуністичних та робітничих партій в утвердженні нової системи. Сьогодні, мабуть, ні в кого не викликає сумніву теза про те, що однією з найхарактерніших рис тоталітарної системи є створення культу вождя-генсека, фюрера чи дуче – назва принципового значення не має. Твори такого вождя ставали дороговказом для народу

його країни, їх видавали тисячами примірників, вивчали майже напам'ять й активно цитували.

Друга половина 40-х років у Східній Європі породила кілька таких лідерів – Й.Тіто (Югославія), Б.Берут («Сталін Польщі»), В.Ульбріхт (Східна Німеччина), Г.Дімітров (Болгарія), К.Готвальд (Чехословаччина) та інші. Серед цього переліку виділимо Г.Дімітрова (1882 – 1949), бо в його біографії був період тривалого, більш ніж у інших, перебування в СРСР. З 1923 року після заочного засудження до страти за участь в організації вересневого повстання він перебуває в еміграції в Радянському Союзі, де активно працює в керівництві Комуністичного Інтернаціоналу. Ці роки «насичені наполегливою працею по вивченню марксизму-ленінізму як узагальнення, як квінтесенції революційного досвіду міжнародного пролетаріату, пізнання досвіду Радянського Союзу» [676, с.10,16]. Так охарактеризувала цей період його життя редакційна колегія на чолі з Й.Йотовим у передмові до другого видання творів Г.Дімітрова. У листопаді 1945 року він повертається на батьківщину. У 1945 –1948 роках керував Радою Міністрів, останні роки займав традиційну посаду –генеральний секретар Болгарської робітничої партії (комуністів), потім БКП. Отже, «озброєний» теорією марксизму-ленінізму та практичним досвідом соціалістичного будівництва в СРСР, Г.Дімітров очолив процес перетворень у рідній Болгарії.

Його бачення основних внутрішніх та зовнішніх проблем країни, оцінки щодо перспектив розвитку Болгарії зазнали серйозних змін. Для підтвердження цього положення проаналізовано основні доповіді, статті, виступи, звернення Г.Дімітрова з вересня 1944 (тобто з моменту подій 9 вересня) до 1949 року, надруковані в Болгарії та СРСР у 70-80-х роках минулого століття.

Вважаємо за доцільне виділити такі основні проблеми для розгляду:

- місце та значення Вітчизняного фронту в післявоєнній Болгарії;
- роль комуністичної партії в житті країни;
- основні проблеми і напрямки повоєнного розвитку держави.

Г.Дімітров був одним з авторів і палким прихильником ідеї створення народних фронтів. Згадаймо VII конгрес Комінтерну в 1935 році, де Г.Дімітров, нещодавно звільнений у Лейпцизі,

виступив з великою доповіддю, у якій закликав поставити перешкоду на шляху фашизму до світового володарювання через створення масових антифашистських організацій, оскільки особисто зрозумів страшенну небезпеку встановлення фашистської влади у світі [456].

Г.Дімітров показує характер Вітчизняного фронту, взаємини між партіями, що входили до нього, аналізує його завдання. У роботах зазначеного періоду ми знайшли кілька визначень цієї організації, які дають уявлення про її характер. Якщо їх розташувати за хронологією, це виглядає так: коаліція партій – блок партій – антифашистське і демократичне об'єднання народних сил – бойовий союз національних, народно-демократичних, політичних та суспільних сил нашого народу – суспільно-політичний організм – єдина народна суспільно-політична організація [457, с.6; 465, с.115; 469, с.166-167]. При цьому треба зазначити, що лідеру болгарських комуністів більше до вподоби були визначення типу «бойовий союз», він, як і вся партія в цілому, неохоче погоджувався на коаліцію, бо таке визначення вимагало більшої поваги та врахування інтересів союзників [564, с.196]. БРП (к) хотіла бачити Вітчизняний фронт з організаційними засадами, близькими до своїх, домагалася цього і, нарешті, на II з'їзді ВФ у лютому 1948 року його було перетворено «в єдину народну суспільно-політичну організацію з новою загальною програмою, з обов'язковою дисципліною і з виборними керівними органами» [482, с.314,355]. Головним принципом нової організації фронту ставав демократичний централізм, і Вітчизняний фронт перетворювався на «дитину» комуністичної партії і копіював її організаційні засади.

Вражаючою є також зміна поглядів на характер взаємовідносин партій у складі ВФ. Так, у листопаді 1945 року, зразу після повернення з еміграції, Г.Дімітров у промові на честь 28-ої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції у спокійному тоні говорить про можливість виникнення розбіжностей між партіями та необхідність їх подолання, бо ці партії виходять із загальних інтересів всього болгарського народу і такий факт вирішує всі питання. Але далі боротьба за лідерство у Вітчизняному фронті загострюється і лідер комуністів вже більш відверто стверджує можливість існування фронту і за наявності в ньому чотирьох, і навіть трьох партій (нагадаємо, що

на час створення їх було п'ять). На цей час організовано кілька судових справ проти деяких діячів селянської партії (БЗНС), групи «Звено», і, щоб виправдати такі дії, Г.Дімітров «пояснює»: «Ми не ведемо боротьби проти «Звена» та інших партій у цілому, але конкретно і переконливо викриваємо у складі цих партій ті елементи, які стали супротивниками Вітчизняного фронту» [461, с.36; 469, с.168,171]. (Тут і далі переклад автора).

БРП (к) поступово оволодівала ситуацією, і у лютому 1948 року Г.Дімітров викладає дуже цікаву перспективу розвитку Вітчизняного фронту – «ми коли-небудь прийдемо до створення єдиної політичної партії нашого народу, що, безсумнівно, буде дуже корисним для майбутнього народної республіки» (підкреслено нами – Г.Д.). Наприкінці цього ж року на «епохальному» V з'їзді партії, відкидаючи будь-які умовності, він відверто говорить: «Само собою зрозуміло, що в межах Вітчизняного фронту деякі з партій, що входять зараз до його складу, можуть віддати перевагу ідеї злиття між собою або призупинити своє самостійне організаційне існування» [с.482, с.357; 487, с.456]. Так лідер комуністів виходить на проголошення однієї з головних рис тоталітаризму – однопартійності, а Вітчизняний фронт може стати простою ілюзією, якщо взагалі залишиться. Дуже хочеться нагадати вислів Г.Дімітрова (жовтень 1946 року): «Хай ніхто не має сумнівів: без могутнього Вітчизняного фронту не може бути дійсної народної демократії. Без Вітчизняного фронту Болгарія не може стати повністю вільною, незалежною, могутньою та квітучою народною республікою» [472, с.225]. Але то був жовтень 1946 року, і скоро Г.Дімітров змінив свою точку зору і відводив цій організації вже роль громадсько-політичного фону для комуністичної партії.

А ще раніше, у грудні 1945 року, він висловив якусь дивну думку про те, що Вітчизняний фронт стоїть вище, ніж законодавча влада: «Парламент, – відзначається в його промові на пленумі ЦК БРП(к) 14 грудня 1945 р., – це представницький законодавчий інститут. Він не може взяти на себе функції Вітчизняного фронту, який вирішує долю народу» [463, с.77]. Так хто ж її вирішував, цю долю, – парламент, обраний на виборах 18 листопада того ж року, в якому, до речі, 88,18 % належали Вітчизняному фронту, або хтось інший? Чи варто взагалі

протиставляти ці різні за своїми функціональними обов'язками інституції – законодавчий орган і громадсько-політичне об'єднання?

То чому ж так змінюється ставлення до Вітчизняного фронту? Одну з причин викладає сам Г.Дімітров – наявність суперечок і протиріч у самій організації, помилки та перегини в його діяльності [473, с.233-234; 487, с.449]. Головна ж причина, на наш погляд, прагнення досягти домінуючої ролі комуністичної партії і у Вітчизняному фронті, і в суспільстві в цілому.

Лідер партії комуністів, звичайно, ж характеризує партійні завдання та форми її роботи як члена ВФ. Ще до повернення на батьківщину в листі до членів центрального комітету БРП(к) 28 вересня 1944 року Г.Дімітров, вітаючи друзів по партії з перемогою повстання, визначає роль комуністичної партії у Вітчизняному фронті як об'єднавчого елемента. У наступних промовах та зверненнях він наполягає на необхідності колективного управління та братерського співробітництва з усіма союзниками по Вітчизняному фронті, вважає навіть неможливим однопартійне керівництво державними справами. «Тільки колективне, демократичне, патріотичне керівництво нашою державою – засіб просування вперед», – стверджує він у листопаді 1945 року, саме напередодні парламентських виборів. Вони, як ми вже знаємо, привели до перемоги партії Вітчизняного фронту, комуністи отримали 94 мандати, стільки ж і «землероби». Усі інші партії поступилися їм. Виступаючи на пленумі ЦК БРП(к) 14 грудня 1945 року, після виборів, лідер комуністів уже говорить про особливо важливу роль своєї партії у Вітчизняному фронті і називає її «правлячою партією». На нашу думку, тут він видає бажане за дійсне, оскільки компартія тоді ще не була правлячою. Але мету викладено чітко. Нагадаймо, що між двома останніми виступами пройшов місяць, і виходить, що розмови про неможливість комуністичної диктатури були тільки тактичним кроком: Дімітров не хотів позбутися раніше, ніж потрібно, союзників. На користь думки про тактичний крок свідчать також і згадані конкретні справи комуністів з вересня 1944 року. У тих же виступах Г.Дімітрова вказується, що «партія утримувала у своїх руках Міністерство внутрішніх справ,...інститут помічників командирів в армії», тобто силові структури; пізніше вона прагне взяти на себе

господарські функції і вирішує питання палива, фуражу та ін. [457, с.7; 461, с.38;462,с.52; 463, с.77-79; 487,с.442].

Вибори 1945 року ще не дали БРП(к) переваги над іншими партіями. Представники Великобританії та США у Союзній контрольній комісії (СКК) підтримували опозицію. Внутрішня ситуація ускладнювалася відсутністю мирного договору з країнами-переможницями. У таких умовах проводяться у жовтні 1946 року нові парламентські вибори. Готуючись до них, Г.Дімітров у промові на зборах парламентської групи БРП (к) 5 квітня 1946 року дає своєрідну установку на активну передвиборчу агітацію, оскільки компартія, як найбільш організована, згуртована й дисциплінована, несе й найбільшу відповідальність за долю народу і країни [465, с.117]. На виборах 24 жовтня 1946 року за БРП (к) проголосувало 53,6 % виборців і вона отримала можливість формувати уряд, про що красномовно свідчить його лист А.О.Жданову від 5 листопада 1946 р., у якому він просить висловити свої зауваження щодо персонального складу майбутніх міністрів [401, с.539-541]. І знову лідер комуністів пропонує тактичний крок, бо СКК ще існує, мирна угода так і не підписана: він не наполягає на створенні виключно комуністичного уряду, а навпаки, запрошує до його складу представників опозиції, підкреслюючи при цьому, що компартія спроможна сформувати уряд сама і це виглядало б досить логічно, але «демократичні» наміри переважають [473, с.228;].

Далі події розгортаються на користь БРП (к), і от уже на V з'їзді в грудні 1948 року, відкидаючи всі тактичні ходи, Дімітров стверджує закономірність та природність (підкреслено нами – Г.Д.) керівної ролі комуністичної партії в управлінні державою, у суспільно-політичному, господарському та культурному житті країни, зазначає, що таке становище відповідає ситуації в інших країнах Східної Європи, де компартії вже стали керівною і найбільш впливовою силою. Лідер комуністів із задоволенням констатує: «За чотири роки народної влади...наша партія зросла й перетворилася на першокласну політичну партію, що є вирішальною й керівною рушійною силою будівництва нового життя» [482, с.321; 487, с.406,491; 488, с.494].

Не менш важливою є і роль компартії у створенні та діяльності Вітчизняного фронту як його «головної сили». Звертає на себе увагу, що цей факт подається як загальновизнаний,

наприклад, у промові на мітингу в столиці 25 жовтня 1946 року Г.Дімітров говорить про загальне визнання провідної ролі партії в заснуванні фронту . Дуже «скромно»! Але це аж ніяк не кращий зразок об'єктивності в оцінках своєї ролі. На наш погляд, справжньою перлиною тут може бути фраза з промови на Софійській обласній партійній конференції БРП (к) 24 лютого 1947 року: «Вітчизняний фронт – це серце, мозок, рушійна сила, залізна воля, які втілені перш за все в нашій славній Робітничій партії (комуністів)» [472, с.224; 475, с.257]. Одним словом, як трохи згодом напишуть на фасадах усіх будинків, – «Партія – розум, честь і совість нашої епохи».

Для успішного виконання відведеної компартії ролі керівної сили не менш важливою є чітка внутрішня структура. Саме тому лідер партії попереджає про неможливість існування фракцій, які вона не терпіла й терпіти не буде. Справі зміцнення лав партії повинні слугувати й періодичні чистки зверху до низу, в доцільності яких навіть не має сумнівів.

Серед форм роботи найбільшу увагу приділяє Г.Дімітров зміцненню зв'язків із широкими верствами населення, особливо через різні громадські організації та об'єднання – профспілки, спілку сільських хазяїв, жіночі спілки, молодіжні та спортивні організації, кооперативи тощо. Ці чотири роки боротьби за владу насичені зустрічами, виступами, порадами для цих організацій [464, с.95; 471, с.202; 477, с.268; 478, с.273; 479, с.293; 480, с.299; 481, с.307, 484, с.364; 487, с.488;]. Поряд із цим висловлюється досить дивно, як на наш погляд, ставлення до парламентської діяльності. Мова не йде про активне використання парламентської трибуни, набуття досвіду співробітництва з іншими політичними силами у парламенті. Порада звучить досить спокійно, і лідер комуністів попереджає про неприпустимість переоцінки або недооцінки парламентської роботи і закликає до активної роботи поза парламентом, яка і є основною, тобто робота в парламенті виступає другорядною, – допоміжною формою. Мабуть, дається взнаки колишній більшовицький забобон про помилковість парламентської діяльності соціал-демократів.

Складною проблемою для БРП (к) увесь цей період було вироблення відносин з опозицією, адже ні власного достатнього досвіду тут не було, ні вчителі, тобто більшовики, його не мали. З

іншого ж боку, контактів з опозицією вимагала і внутрішня ситуація, і СКК як зовнішній фактор. Основний напрямок розвитку цих контактів полягає в посиленні недовіри до опозиційних груп і партій, а потім і у відвертій боротьбі з ними. Підтвердимо це припущення думками самого Г.Дімітрова.

У листопаді 1945 року він вважає можливим співробітництво з угрупованнями та окремими діячами, які не входять до ВФ. У цей час лідер комуністів, як ми зазначали вище, уважно, спокійно ставиться і до партнерів із цієї організації. Але вже у квітні наступного року він говорить про опозицію як про реакційну, антирадянську (а чому, власне, вона буде прорадянською?), антикомуністичну і закликає приборкати її. У промові на зборах парламентської групи БРП (к) Г.Дімітров відверто зазначає, що болгарський народ був би зацікавлений приборкати ці групи зі свого шляху та повністю ізолювати їх (звідки впевненість, що це думка більшості населення?). Восени того ж року він продовжує наполягати на негативному ставленні до опозиції, зазначаючи, що немає жодної цінної пропозиції з її боку, що форми її роботи – брехня і наклеп. Таке відверто негативне ставлення можна пояснити, адже в цей час представники опозиції теж готувалися до парламентських виборів 1946 року, на яких вони отримали майже третину голосів.

Поступово змінюється ставлення і до партнерів з ВФ. Уже засуджено одного з лідерів БЗНС, авторитетного політичного діяча, доктора Г.Дімітрова (Гемето), готується судовий процес (він відбувся в серпні 1947 року) над іншим лідером селянської партії Н.Петковим. Пізніше, на V з'їзді БРП(к), її лідер визначив, що то була гостра класова боротьба і навіть поскаржився на деяке запізнення у справі розгрому «реакційної» опозиції [465, с.114, 472, с.217,219; 487, с.452]. Отже, з опозицією розправилися б набагато раніше, якби ситуація залежала тільки від БРП (к).

Взагалі, обов'язкову наявність ворога й необхідність боротьби з ним можна вважати одним з постулатів тоталітаризму. Розгромивши цю, за словами Г.Дімітрова, «іноземну агентуру», тобто опозицію, почали шукати ворогів серед своїх. Так, у лютому 1947 року лідер комуністів попереджає про підвищення пильності, на цей раз загроза новому ладу йде зсередини партії, від своєрідних мікробів розкладання. Майже постійно керівник партії комуністів закликає своїх

однодумців, усіх простих людей до підвищеної «мобілізаційної» готовності в боротьбі з реальними ворогами, але здебільшого – вигаданими. До цієї боротьби охоче б залучали такі мирні організації, як жіночі та дитячі. У бесіді з групою дітей організації «Септемврийче» 1 січня 1948 року Г.Дімітров дає їм наказ ненавидіти, безмежно ненавидіти ворогів народу, фашизм, реакцію, імперіалізм та ін. [466, с.129; 467, с.136; 475, с.264; 481, с.313]. Це дуже схоже на методи виховної роботи у жовтенят, піонерів та комсомольців Радянського Союзу і навіть не викликає здивування.

Стосовно проаналізованих проблем слід зауважити, що зазначені зміни в поглядах керівника компартії і країни в цілому були наслідком внутрішніх та зовнішніх факторів. Серед внутрішніх факторів важливе місце, на наш погляд, займають недоліки в діяльності інших політичних партій, їх недостатня організованість, наявність кількох течій, що вивело на передові позиції найбільш дисципліновану з них – комуністичну партію. Значним фактором еволюції був і зовнішній фактор, який умовно можна поділити на дві майже протилежні течії: з одного боку, вплив Союзної Контрольної Комісії, яка виступала за демократичний варіант розвитку, з другого – підтримка Радянського Союзу, присутність на території Болгарії Радянської Армії, що призводило до посилення радянського варіанта історичного розвитку. Дуже показовим прикладом цих зовнішніх впливів є доля вже згаданого Н.Петкова.¹⁵ вересня 1947 р. Г.Дімітров пише лист Й.Сталіну, у якому інформує про винесення смертного вироку засудженому і про неможливість його помилування, оскільки американці та англійці «категорично вимагають» скасування цього вироку. Автор листа надто відверто вважає скасування вироку капітуляцією перед зовнішнім втручанням і наполягає на приведенні його в дію. Керівництво СРСР в особі Сталіна та Молотова погоджується з цим. 23 вересня 1947 р. вирок було приведено в дію [403]. Чого ж варте людське життя, коли воно стає на заваді великій політиці?!

Важливо також показати зміну поглядів керівника партії і держави на вирішальні проблеми повоєнного розвитку своєї країни, такі, як з'ясування політичних, економічних та ідеологічних засад функціонування болгарського суспільства, визначення зовнішньополітичної орієнтації та союзників на

міжнародній арені і проаналізувати причини досить швидких змін у його поглядах. Почнемо з відношення до СРСР взагалі і до радянського досвіду зокрема.

Г.Дімітров і його колеги по партії відверто й неодноразово відзначали особливе значення радянського досвіду, звертаючи увагу на такі риси радянської системи, як морально-політична єдність народів, відсутність безробіття, ліквідація експлуатації. Важливим постулатом стала і необхідність його використання як зразка, заклик вчитися на технічному досвіді передових країн, в тому числі Радянського Союзу. Значну увагу приділяють визнанню особливих заслуг СРСР у розгромі гітлерівської Німеччини, керівної ролі в європейських, зокрема болгарських проблемах, провідному значенню Радянської Армії в розвитку подій 1944 – 1945 років у Болгарії – її називають визволительською країною, порівнюють з подіями минулого століття, коли «російські брати» допомогли звільнитися від довготривалого турецького володарювання, вважають «непереможеною армією» [457, с.5; 462, с.45; 467, с.136; 480, с.301; 482,с.318; 483, с.362; 486, с.402]. Питання про необхідність і доцільність вступу Радянської Армії на Балкани і досі залишається актуальним в обговоренні політиками, військовими, істориками. У соціалістичній Болгарії позитивна відповідь на це запитання не викликала сумніву. Так, наприклад, у хрестоматійному виданні «Історії Болгарської комуністичної партії» серед факторів, що сприяли перемозі вересневого повстання 1944 року, на перше місце ставиться роль Радянської Армії. Її наступ на Балкани, вступ до Болгарії зміцнили сили Вітчизняного фронту в його боротьбі проти фашизму й капіталізму [595, с.440]. Такої позитивної оцінки й досі дотримуються деякі дослідники. У 1993 році на міжнародній конференції з проблем тоталітаризму та антитоталітарних рухів у виступі професора Донецького університету Турівненко М.І. на основі аналізу взаємовідносин Німеччини та Болгарії, політики болгарського керівництва зроблено висновок про правомірність вступу Радянської Армії, що планувався як визвольна місія на територію Болгарії [719, с.123]. З наближенням Червоної Армії до Болгарії пов'язують зростання активності народних мас і автори колективної монографії Інституту слов'янознавства та балканістика РАН «Влада – суспільство – реформи» [531, с.78]. Але далеко не всі в країні вже тоді, у далеких 40-х роках, вітали

присутність Радянської Армії і взагалі радянський вплив. Це починає турбувати і комуністичну партію. У квітні 1947 року Дімітров закликає членів Союзу болгаро - радянських товариств «свідомо поглиблювати» любов до СРСР, щоб вона будувалась не на «почуттях, а на глибокому розумінні і твердому переконанні» [477]. На наш погляд, любов або є, або її немає, і свідомо її поглиблювати сенсу немає. Мабуть, комуністичну партію часто звинувачували у виконанні чужих постанов, що врешті-решт лідер партії, намагаючись це спростувати, доводить власну ініціативу болгарського народу, відсутність вказівок ззовні [469, с.164-165].

І все ж орієнтація на Радянський Союз переважає, оскільки, за словами Г.Дімітрова, дружба з ним «являє собою наріжний камінь нашої зовнішньої політики і могутній фактор господарського та культурного життя нашої країни». Особлива подяка адресується «величній більшовицькій партії за її поради і роз'яснення» та Комінтерну за допомогу у зміцненні болгарської компартії [473, с.238]. Лідер болгарських комуністів вважає за необхідне періодично звіряти правильність своїх поглядів з керівництвом ВКП(б). Напередодні V з'їзду 3 листопада 1948 р. він пише листа Й.Сталіну про ідейно-теоретичні настанови компартії Болгарії у зв'язку з підготовкою до з'їзду, у якому просить «правильно зорієнтувати партію у її наступній важкій і складній діяльності». У листі детально розписані питання про характер держави народної демократії, її відношення з радянським режимом, про основні завдання даного етапу, про значення інтернаціоналізму. Наприкінці листа він заздальгід дякує вождєві за «дорогоцінні поради і цінну допомогу» [402, с.638-643]. Перебування в СРСР, звичайно, наклало свій відбиток не тільки на зміст промов, але навіть і на форму. Так, лідер болгарських комуністів нерідко цитує цілі уривки з виступів радянських лідерів, використовує специфічні російські вислови, а також застосовує в промовах гасла та заздравиці на честь партії, країни, робітничого класу тощо [472, с.222; 475, с.259; 484, с.366].

Вагоме місце відводиться й сусідам із східноєвропейського регіону, які в цей час вирішують аналогічні проблеми. Саме їх (Югославію, Польщу, Чехословаччину, Румунію, Угорщину) зараховують до прогресивного людства, дружбу з ними вважають

найважливішим напрямком зовнішньої політики, радо вітають керівництво Чехословаччини з перемогою в лютому 1948 року «над темними силами реакції» [485, с.379], тобто над прихильниками демократичного варіанта історичного розвитку. Така позиція виглядає цілком логічною, адже вказані країни теж обирають шлях народної демократії.

Не менш цікавими виглядають підходи Г.Дімітрова до аналізу народної демократії як форми державного життя. Про владу народної демократії як мету усіх перетворень він починає говорити з самого початку досліджуваного періоду. На наш погляд, у підходах до вказаної проблеми можна виділити три етапи: 1) народна демократія розглядається як самостійна форма організації державного і суспільного життя; 2) радянська влада і народна демократія сприймаються як паралельні форми; 3) стверджується спільність цих форм, вони проголошуються двома сторонами однієї медалі, назва якої – диктатура пролетаріату. Підтвердимо це припущення висловами самого Г.Дімітрова. У листопаді 1945 року він, розмірковуючи над майбутнім Болгарії, наполягає на тому, що це не буде «радянська соціалістична демократія.. Вона буде народною демократією Вітчизняного фронту». І далі в цьому ж виступі він ще раз підкреслює: «Це не буде радянська влада, але це буде режим народної демократії», тобто прагне відокремити їх. Ще через декілька днів достатньо різко повідомляє, що комуністи «ясно і категорично заявляють про сутність сучасних завдань, які мають *тільки народно-демократичний характер*» [462, с.53].

У наступному 1946 році Г.Дімітров висловлює думку про різноманітність шляхів до соціалізму, що відповідає усім теоретичним настановам марксизму-ленінізму, і кожний народ буде йти до соціалізму не одним шаблонним шляхом, не точно за радянським варіантом, а по-своєму, залежно від своїх історичних, національних, культурних та інших умов. У Декларації БРП [к] до Народних Зборів він дає розгорнуту характеристику болгарського варіанта, основними положеннями якого є: необхідність праці, трудова власність на землю, рівність людей, керівна роль народних мас, проведення незалежної зовнішньої політики тощо. Він стверджує, що це народно-демократичні засади суспільства [468, с.143; 470, с.174-175; 484, с.364].

Поступово все частіше звучать заклики про прискорення шляху до соціалізму і народна демократія проголошується одним із його різновидів. Нарешті у 1948 році ставиться крапка в цьому питанні: на епохальному V з'їзді лідер комуністів проголошує, що політика Вітчизняного фронту це і є соціалістична політика, що в країні вже створені всі умови для побудови соціалістичного суспільства і нарешті стверджується спільність, єдність народної демократії та радянської влади [487, с.459; 488, с.497]. Від заперечень про подібність народної демократії та радянської влади він прийшов до ствердження про їх спільність. І ця зміна відбулася в дуже короткий історичний термін – всього тричотири роки. Навіть важко уявити собі, що у вересні 1946 року Г.Дімітров попереджав партійні організації про необхідність спростовувати фальшиві твердження, нібито комуністи хочуть встановити радянську владу. А через два роки він уже говорить, що народна демократія і радянська влада – дві форми диктатури пролетаріату, аналізує риси народної демократії, і вони повністю співпадають з характеристикою радянської влади [471,с.198-199; 487,с.457-460,477-480].

У цьому плані цікавим є і аналіз ставлення комуністів до найбільш болючого питання – існування приватної власності. Наведемо кілька цитат Г.Дімітрова, що свідчать про вражаючі зміни поглядів, розташувавши їх за хронологічним принципом:

- 28 серпня 1946 року: «Необхідно конкретно та переконливо доводити фальшивість тверджень, що комуністи виступають за зниження ролі приватної власності та приватної ініціативи в господарському житті»;

- 25 жовтня 1946 року: «Саме ми, комуністи, внесли до Великих народних зборів пропозицію..., що приватна власність землеробів, сільських господарів, ремісників, робітників фізичної та розумової праці, а також право наслідування приватної власності закріплюється і забезпечується її власникам та їх нащадкам назавжди» (підкреслено авторам);

- 27 січня 1947 року: у деяких галузях «приватна ініціатива в інтересах усього болгарського народу повинна бути обмежена і навіть повністю ліквідована... Рівні умови у змаганні між приватним та суспільним секторами, безумовно, неможливі. Не треба розвивати таку ілюзію... Державні та колективні підприємства будуть мати певний пріоритет»;

- 19 грудня 1948 року: серед головних завдань партії на з'їзді виголошується «завершення процесу перетворення засобів виробництва та обміну на власність народної республіки, тобто на загальну власність усіх трудящих» [471, с.198; 472, с.213; 474, с.242-243; 487, с.478].

Саме в цей час активно проходить націоналізація приватної промисловості та банків, внаслідок чого доля приватного сектора у промисловому виробництві скоротилась до 5%, а державного сектора – зросла до 93 % (2 % складав кооперативний сектор). У лютому 1948 року було проголошено монополію держави на зовнішню торгівлю. Офіційний висновок зводився до того, що наприкінці 1948 року господарська діяльність приватного капіталу в промисловості, оптовій торгівлі, зовнішній торгівлі, банківській справі, на транспорті була ліквідована, і це дозволило перейти до планового керівництва економікою та будівництва соціалізму як цілісної суспільної системи [627, с.446]. Так «назавжди» було закріплено право приватної власності, як це й обіцяли комуністи у 1944 – 1945 роках.

Болгарські комуністи все активніше застосовують і радянські методи. Так, Г.Дімітров закликає перетворити змагання та ударництво на постійний метод роботи, для виконання складних завдань партійного з'їзду перейти до максимального напруження всіх сил та використання всіх ресурсів. Багато відомого з радянської історії ми знаходимо і в економічній політиці. Так, для сільського господарства передбачається обов'язкова поставка продуктів державі, в економіці в цілому переважає державна політика цін, що, як відомо, є одним з найважливіших показників відмови від ринкової економіки. Як і в радянських лідерів, у Г.Дімітрова ми знаходимо вислови про низький, дуже низький рівень економічного розвитку Болгарії до 1944 року, інколи штучно занижений з метою продемонструвати досягнення нового уряду [479, с.293; 487, с.477].

І, нарешті, не можна обійти питання про ще один запозичений у радянського керівництва метод роботи з масами – репресії. Про необхідність його використання Г.Дімітров відверто заявив ще у квітні 1946 року: «Величезна кількість нероб вештається софійськими вулицями та в провінції, не виконуючи ніякої суспільно корисної роботи... Хто здатен працювати, але не

працює – не повинен їсти» [466, с.129]. Далі – спецтабори, виселення тощо. За даними болгарських дослідників, за 1944 – 1962 роки зі столиці та обласних центрів до глибокої провінції було виселено 23.531 чол., з них за політичними мотивами – 14.647 чол., за кримінальними звинуваченнями – 6.190 чол., інших було засуджено як посібників фашистів [708, с.101].

Як політичний заповіт слід, мабуть, сприймати лист Г.Дімітрова від 15 червня 1949 року до слухачів Вищої партійної школи, написаний менше як за місяць до його смерті 2 липня того ж року у селищі Барвіха під Москвою: «Виявляйте гостру пильність та рішуче боріться проти будь-яких ухилів від принципів марксизму-ленінізму та пролетарського інтернаціоналізму». І наприкінці вказівка на перспективу про те, що «побудова соціалізму може бути здійснена лише на шляху щирої дружби з великим Радянським Союзом» [489].

Отже, проаналізувавши еволюцію поглядів Г.Дімітрова на проблеми суспільного життя Болгарії, можна зробити кілька висновків:

- по-перше, надзвичайно важливим фактором цих змін був зовнішній, тобто підтримка Радянського Союзу, присутність Радянської Армії на території Болгарії, підписання у 1948 році Договору про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу, який юридично закріпив радянсько-болгарські відносини,
- по-друге, відіграло свою певну роль і перебування Г.Дімітрова в Радянському Союзі, його враження від радянської дійсності, спогади, особисте близьке знайомство з радянськими лідерами;
- нарешті, по-третє, автор вважає, що з самого початку, тобто з 1944 року і навіть раніше, лідер болгарських комуністів розробив для партії стратегію, спрямовану на захоплення нею політичної влади. Еволюція була тільки зовнішньою, розмови про особливий шлях для Болгарії були тільки тактичними засобами, які й повинні були якомога швидше і безболісніше привести до виконання стратегічного завдання. Наприкінці 1948 року все назвали своїми іменами, а Болгарія на довгі чотири десятиліття опинилася в таборі тоталітаризму.

Озброєні вказаними теоретичними положеннями, болгарські комуністи крок за кроком йшли до встановлення однопартійності. Цей процес найкраще прослідкувати на прикладах взаємин партій – членів ВФ, і поступово складається

думка, що їх єдність була тимчасовою і залежала від наявності об'єднуючих ідей, таких, як – відродження національно-державного життя, набуття відповідного міжнародного статусу, проведення перших перетворень в економічній та політичній сфері. Щоб мати уявлення про характер взаємовідносин партій Вітчизняного фронту, прослідкуємо, хто і якими методами готував знищення БРСДРП як самостійної партії.

Болгарські соціал-демократи вважались однією з найвпливовіших партій, що мали значні історичні традиції (майже від Д.Благоева), широкі міжнародні зв'язки, активно захищали інтереси робітничого класу і селянства. На момент подій 9 вересня 1944 обидві, принаймні за назвою, робітничі партії Болгарії були за чисельністю приблизно однакові – БРП (к) – 12 – 15 тисяч, БРСДРП – 15тисяч [749, с.67-68].

16 вересня 1944 року соціал-демократи проводять перше після війни засідання Центрального комітету, на якому головує Коста Лулчев. З 4 жовтня починає виходити головне партійне видання – вісник «Народ». Програма партії включала пропозицію «соціалізації» шахт, банків, фабрик та оптової торгівлі (на відміну від комуністичного гасла повної соціалізації – Г.Д.), високого оподаткування на великий капітал, підтримку ідеї планової економіки. Партія мала суттєві «зазіхання» на владу.

Цікавий документ з'явився 1 березня 1945 р. – звернення центральних комітетів БРП (к) і БРСДП до місцевих організацій обох партій про створення контактного комітету з метою сприяння ліквідації непорозумінь, налагодження взаємовідносин та практичної роботи двох партій у межах і дусі програми Вітчизняного фронту. Такі контактні комітети на місцях повинні були проводити відбір бажаючих стати членами партій, а також чистки діючих [384, с.529].

Однак вже за кілька місяців по тому, коли виникла проблема вибору подальшого шляху розвитку, у партії стався розкол: К.Лулчев заснував нову політичну партію – БРСДРП (об'єднану), а ліві сили згуртувалися навколо Д.Нейкова.

Несподіваними для багатьох соціал-демократів стали й наслідки виборів до Великих Народних Зборів у жовтні 1946 року, коли БРСДРП отримала 1,78 % голосів (для порівняння – БРП (к) – 53 %, БЗНС – 13,2 %) [627, с.443]. У цей же час і на міжнародному рівні відбуваються

зміни не на користь соціал-демократів. У вересні 1947 року на нараді комуністичних та робітничих партій у Польщі було проголошено жорсткий курс щодо соціал-демократів як до представників міжнародного імперіалізму [594, с.98,103-104].

Болгарські комуністи до них зразу віднесли БРСДРП (о), а з прихильниками Д.Нейкова вже 3 жовтня того ж року провели спільну нараду в Софії. Соціал-демократи повинні були, на думку комуністів, повести невпинну боротьбу проти імперіалізму і підтримувати всі рішення БРП (к). Невдовзі відбувся черговий з'їзд БРСРП, але він виявив наявність різних думок та оцінок ситуації і перспектив життя партії і країни в цілому.

Комуністи активно почали впливати на розвиток подій у соціал-демократів, готувати зміну керівництва (новим лідером став більш схильний до компромісів З.Митовський), проводити ідею про об'єднання двох робітничих партій [533, с.144-145]. У самий БРСДРП об'єднувальні тенденції були досить сильними, але майбутнє об'єднання уявлялося за принципом «рівний з рівним». Інакше до цього об'єднання ставилося керівництво комуністів: вони цей процес називали навіть не об'єднанням, а злиттям [595, с.472].

Практична робота по об'єднанню партій проходила у серпні – вересні 1948 року. Комуністи досить прискіпливо ставилися до відбору кандидатів, а тих, хто ввійшов до БРП (к) чекала нелегка доля: багато хто з них далі пройшли через недовіру, репресії, табори. Восени 1948 року перестала існувати й БРСДРП(о) через звинувачення в контрреволюційній діяльності [693, с.619-635].

Отже, БРП (к) вигідно виділялась серед інших політичних партій кількома аспектами:

- в умовах підпілля вона зберегла організаційну основу і була найбільш згуртованою;
- мала чітку й популярну політичну програму, використовувала різні форми практичної боротьби;
- стала ініціатором й організатором Вітчизняного фронту – найбільш впливової суспільно-політичної організації повоєнної Болгарії;
- вигідно використала у своїх інтересах геополітичну ситуацію.

І, нарешті, такий важливий фактор, як геополітичне становище Болгарії. Воно було дуже складним, адже маленька балканська держава опинилася на перехресті сфер впливу

протилежних політичних сил. За словами Р.Рахманного, у цей час «виразно вимальовуються великопростірні концепції». Одну з них він називає англосаксонською концепцією єдиного ринку торгівлі, а другу — російською концепцією єдиного світу неволі [684, с.80]. На прикладі Болгарії можна хрестоматійно вивчати ці впливи: з одного боку – Радянський Союз, а особливо його армія, яка безпосередньо перебувала на території країни і прагнула контролювати ситуацію, з другого – Союзна контрольна комісія (СКК), у якій керівну роль все більше відігравали представники США, особливо М.Барнс – представник СКК у Болгарії. На жаль, ці впливи часто проявлялися як питання політичного, професійного і навіть особистого престижу, без огляду на справжні реальні проблеми країни.

Західні держави підписали врешті-решт мирну угоду, і вплив Радянського Союзу на країну дедалі збільшувався, особливо у зв'язку з початком видобутку уранових руд у Родопах [713, с.314-315]. Можливо, це було пов'язано, крім інших причин, ще й з наявністю домовленості між керівництвом СРСР і Великобританії про розподіл впливу на Болгарію: 80 % – СРСР, лише 20 % – Великобританії [657, с.72]. Результат цих змагань сьогодні добре відомий – Болгарія стала членом соціалістичного табору.

Проаналізовані фактори вели Болгарію до тоталітаризму. По-перше, в історичному плані країна вже мала досвід існування цієї системи в 1934 – 1944 рр. і певною мірою схильність до неї. По-друге, керівництво болгарським суспільством зуміла очолити партія тоталітарного типу – БРП(к). По-третє, вплив СРСР, що був тоді головним охоронцем тоталітаризму, виявився сильнішим за інші, більш демократичні впливи. Усе це й обумовило вибір історичного варіанта розвитку країни, принаймні на чотири десятиріччя. У сучасній історичній літературі відносно періоду 1944 – 1948 рр. використовуються нові визначення, наприклад «договірна демократія» [535, с.310-311], «регульована» або «обмежена демократія» [753, с.4]. Автор вважає можливим увести термін «угодовська демократія», що, на наш погляд, найбільш вдало характеризує ситуацію в Болгарії другої половини 40-х років і пояснює подальший розвиток подій. Стосовно сфери освіти, то вона опинилася між кількома часом протилежними впливами: з

одного боку, наявність глибоких багатовікових демократичних, гуманістичних традицій болгарської школи, а з іншого – формування тоталітарної політичної системи, частиною якої вона теж стала.

Посилання:

1. Джури́нский А.Н. Вказ. праця. – С.81.
2. Див. Гавазов М. Система образования в Болгарии / М.Гавазов. – София пресс, 1985. - С.6 – 7.
3. Рильський монастирь. Болгария.- София,1982. – С.2 (зворот).
4. Георгиева С. История на българското образование. - Русе, 2004. – С.39 -43; Колев Й., Атанасова В., Витанова Н. История на педагогиката и българското образование. – Шумен, 2005. – С. 213 – 214.
5. Хилендарски П. Славяно – българска история / Паисий Хилендарски [под ред. на П.Динев]. – София: Български писател, 1972. – С. 39.
6. Див. Там само. – С. 41 – 47.
7. Конев И. Българското Възраждане и Просвещението / И.Конев. – София: изд-во на БАН, 1983. – С.42 – 45.
8. Див.: Димчева Р. Из историята на Просвещението в България и Гърция през XVIII и XIX век / Росица Димчева. – София: изд-во на БАН, 1985. – С.162 – 165.
9. Дроснева Е. Гражданинът и епохата: доктор Петър Берон от Котел. / –Българското образование между традицията и бъдещето. Юбилейна научна конференция 200 години от рождението на д – р Петър Берон. Сборник доклади. Т.1 – Варна, 2000. – С. 11 - 18; Ставрева Л. Петър Берон – радетел за българската просвета и култура. /- Там само. – С.19 – 22.
10. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С.Гончаренко. – К.: Педагогіка, 1997. – С.53.
11. Берон Петър. Изследвания и материали / Петър Берон. – София: изд-во на БАН, 1962. – С. 21, 25-26, 28 – 32.
12. Радев П.,Атанасова В., Колев Й., Александрова А., Витанова Н. Вказ. праця. – С. 222 -223.
13. Ванковъ Н.Ив. История на учебното дъло въ България. Учебникъ за педагогическите училища и учителските

- институти / Н.Ив. Ванковъ. – София: «Хемусъ», 1930. – С. 4 – 5.
14. Люлюшев М., Колев Й., Сачкова Е., Филиппова Н. та ін. Вказ. праця. – С. 302- 305.
 15. Димитров А. Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането / Ангел Димитров. – София: изд-во на БАН, 1987. – С.272.
 16. Гечев М. Огнища на народната сваят. Взаимните училища в България / Минко Гечев. – София, 1995; Гечев М. Просветно строителство. Училища XVIII – XIX в. Образци и постижения / Минко Гечев.- София, 1999.
 17. Див.: Радетели за просвета и книжнина. [Съст. и ред.. Н.Жечев , И.Сестрински].- София: Народна просвета, 1986. – С. 8- 24, 26 – 144, 148 -496.
 18. Димитров А. Вказ.праця. – С.258.
 19. Див.: Люлюшев М. Просветното дело на българската емиграция в Румъния през Възраждането / М.Люлюшев. – София: Наука и изкуство, 1986. – С. 4 – 179.
 20. Николова Ю. Сава Радулов/ Юлия Николова. – София: Народна просвета, 1989. – С.4.
 21. Киссе А. Возрождение болгар Украины / Антон Киссе. – Одесса: «Optimum», 2006.- С. 199.
 22. Караиванов Н. Националните и европейските измерения на Болградската гимназия през възраждането 1858 – 1878 г. / Н.Караиванов // Роден край. Културно просветен весник на българите в Украйна. –2008. - №. 1, 12 януари. – С.4.
 23. Див.: Николова Ю. Вказ. праця. – С. 46 – 60.
 24. Аретов Н. Димитър и Рахил Душанови / Миколай Аретов. – София: Народна просвета, 1988. – С. 3 - 7.
 25. Унджиева Ц. Сава Филаретов / Цвета Унджиева. – София: Народна просвета, 1990. – С. 55 – 57.
 26. Светла летопис. 120 години от създаването на първата гимназия в България. – Пловдив: изд-во «Х.Г.Данов», 1988. – С.8.
 27. Чакыров Н. Современная школа и педагогика в Народной Республике Болгарии [пер. с болг.] / Н.Чакыров. – М.: Педагогика, 1987. – С. 12 – 13.

28. Див. Потапенко Е.К. Русско-болгарские связи и их влияние на развитие школы и педагогики Болгарии в период национально – освободительного движения в XIX в.: автореф. Дис. на соискание научн. степени канд.пед.наук: спец. 13.00.01 «общая педагогика и история педагогики» / Е.К.Потапенко. – М., 1974. – С. 4 – 22.
29. Див.: Ръкописните учебници на Добри Чинтулов. – София изд-во БАН, 1987. – С. 30 – 137.
30. Див.: Из историята на българската наука, просвета и култура през XIX и XX в. – София, 1986. – С.106 – 109.
31. Горина Л. Марин Дринов – историк и обществен деец / Л.Горина. – София : академично изд-во «Марин Дринов», 2006. – С.120 – 121.
32. Колев Й. История на българското образование. – С. 24, 31 – 35.
33. Там само. – С. 118.
34. Краткая история Болгарии. С древнейших времен до наших дней / [отв. ред. Г.Г. Литаврин] – М.: «Наука», 1987. – С.289.
35. Димитров А. Българското учителство през третата четвърт на XIX в. // Проблеми на българското възраждане / Ангел Димитров.- София, 1981. – С.210.
36. Христов Х. Българският земеделски народен съюз и пътят на България към социализма // Българският земеделски народен съюз и социализмът: сб. от статии, документи и материали / Х.Христов. - София, 1984. - С. 163;
37. Крапивин А.В. Александр Стамболийский: жизнь, взгляды, деятельность / Александр Крапивин. – М.: «Высшая школа», 1988. – С. 105, 115.
38. Bell J. The educational reforms of the agrarian government (1919 -1923) // Първи международен конгрес по българистика. София 23 май – 3 юни 1981: доклади. Развитие на науката и образованието в България. – София,1982. – С.425 – 429.
39. Див.: 15 години народно образование / [сборник] – София: Народна просвета, 1959. – С. 42.
40. Див.: Велев А. Просветна и културна политика на правителството на Александър Стамболийски / Александър Велев. – София: изд-во на БЗНС, 1980. – С. 67 – 87, 134 – 140.

41. Предсмъртните писма на Никола Д.Петков до Георги Димитров и Васил Коларов. 19 август – 22 септември 1947 / [съставител Веселин Стоянов]. – София: изд-во «Климент Охридски», 1992. – С. 61 – 62.
42. Велев А. Вказ.праця. – С. 235; История на Българската комунистическа партия / [гл. редактор Р.Аврамов]. – София, 1979. – с. 214 – 215.
43. Крапивин А.В. Вказ. праця. – с. 156 – 157.
44. Чорній В. Вказ. праця. – С.253 – 254.
45. Див.: Дьюи Джон. Школа и общество: перев. с англ./ Джон Дьюи. – М.: типография торгового дома А.Печковский, П.Буланже и Ко, 1907.- С. 3 – 24.
46. Bell J. Вказ. праця. – С. 428 – 429.
47. Чакыров Н. Вказ. праця. – С. 21.
48. Див.: Еничарова Е. Образованието в програмите на политическите партии в България – история и съвременност / Емилия Еничарова. – София: издателска къща «Дъга», 2002. – С. 128 – 138.
49. Колев Й. Европейският идеал в просветната политика на България (1878 - 1944) / Йордан Колев. – Благоевград, 2004. – С. 230.
50. Большая Советская Энциклопедия. Т.12. – М.: изд-во «Советская энциклопедия», 1973. – С. 263.
51. Гончаренко С. Вказ. праця. – С. 60.
52. Див.: Пирьов Г. Димитър Кацаров / Генчо Пирьов. – София: изд-во «Климент Охридски», 1988. – С. 6 – 9.
53. Кандева – Гиргинова Д. Учителката Райна / Дора Кандева – Гиргинова, Венета Кандева – Пискова. – София: Народна просвета, 1987. – С. 93, 164, 173 – 179.
54. Калашников О.В. Архив Найдена Герова как источник по истории российско-болгарских связей 60 – 70-х годов XIX века // III Дриновские чтения. Проблемы источниковедения, историографии истории и культуры Болгарии, истории болгаристики: тезисы докладов. 25 – 27 октября 1994 г. / О.В.Калашников. – Харьков, 1994. – С.48 - 50.
55. Горина Л. Вказ. праця. – С. 118.
56. Діаграму складено на основі даних : Стойчев А. Документи за българската просвета и култура в Скопската

- епархия (1908 – 1912) // Из историята на българската наука, просвета и култура през XIX и XX в.: статии / А. Стойчев, И.Бурилкова, К.Донова, Н.Грозева. – София, 1986. – С.222 – 249.
57. Див. детальноше про це : Гачев Г.Д. Ипостаси болгарина. Алеко и Бай Ганю, или как портрет убил художника // Автопортрет славянина: сб.ст. / Г.Д.Гачев.- М., 1999. – С.204 – 217.
58. Минкова С. Народо – психологически щрихи на болгарина / С.Минкова, Т. Трифонов - София: изд-во на ОФ, 1990. – С. 198.
59. Димитров Г. България в орбитите на модернизацията. – С. 222 – 227.
60. Генчев Н. Очерци социално – психологически типове в българската история / Н.Генчев. – София: «Септември», 1987. - С.134.
61. Рахманний Р.. Роздуми про Україну. Вибрані есеї та статті 1945-1990 / Роман Рахманний. – К.: Наукова думка, 1997. – С.452
62. Гришина Р.П. Политический радикализм - питательная база для развития тоталитарных тенденций (на примере межвоенной Болгарии) // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20 – 80 - е годы XX в.) : материалы международной научной конференции. Харьков, 21-23 сентября 1993 г. / Р.П.Гришина. - Харьков, 1994.- С.13.
63. Див.: Канистратенко Н.Н. Предпосылки формирования идеологии тоталитаризма в Болгарии (20 – 30 -е гг. XX в.) // Там само / Н.Н.Канистратенко. - С.26-33.
64. Див.: Історія Центрально – Східної Європи. - С.505.
65. Див.: Болгария в XX веке. – С.302.
66. Крапивин А.В. Вказ. праця. - С.184 -185.
67. Минчев М. Предпоставки за формирането на опозиция в България 1945 // Тоталитаризм и антитоталитарные движения... - С. 132.
68. История на Българската комунистическа партия. – С.270.
69. Димитров Г. Избранные произведения: в 3 т. / Георгий Димитров - М.: Политиздат, 1984. – Т.3: сентябрь 1944 – июнь 1949. – 1984. - С.414, 429 – 430, 432.
70. Въръжената борба на българския народ против фашизма.

- 1941- 1944 / [Документи]. – София: Партиздат, 1962. - С. 122.
71. История на Българската комунистична партия – С. 407, 416.
72. Див.: Власть – общество – реформи. – С.78.
73. Исусов М. Политическият живот в България 1944 -1948. - С. 7 - 8.
74. Установяване и укрепване на народнодемократичната власт. - С. 133-134,136.
75. Див.: БКП в резолюции и решения...Т.4. 1944 – 1952. – София, 1955. – С.2 – 10, 70 – 71.
76. Исусов М. Политическите партии в България / Мито Исусов. – София: изд – во БАН, 1978. – С. 24.
77. Огнянов Л. Вказ. Праця. - С.27.
- 78.Димитров И. Миналото, което беше близко, а става все по-далечно. Среци и разговори / И. Димитров. – София : Форум, 1992. - С.21, 57-58.
79. Оруэлл Дж. "1984" и ессе разных лет / Дж. Оруэлл. - М.: изд-во иностранной литературы, 1989. - С.21.
80. Държавен вестник. – София . 1945. – № 136, 15юни.
81. Див.: Съвремен показател. – София. – 1990. – № 6. – С.49. – 50.
- 82.История Второй мировой войны. 1939 – 1945: в 10 т. / [предс. ред.кол. А.А.Гречко] – М.: военное издательство, 1973 - 1978. – Т.10. – 1978. – С.496.
- 83.Див.: Восточная Европа в документах российских архивов. Т.1. – С.255 – 257.
84. Советско-болгарские отношения и связи / [сб. документов в 2 т.] – М.: Наука, 1980 – 1981 - Т.2. 1944 – 1958. - 1981. – С. 112 – 113.
85. Козлітін В.Д. Друга світова війна 1939 – 1945 /Володимир Козлітін. – Харків: «Ра», 2001.- С.268.
86. Восточная Европа в документах... Т.1. – С.251.
- 87.История Болгарской коммунистической партии. – С.427.
88. Див.: Советский фактор в Восточной Европе. - Т.1. - С.232 – 233.
89. Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи. Курс лекцій / В.І.Яровий. – К.: «Либідь», 1997. - С.69.
90. Димитров Г. Избранные произведения. Т.3. - С.195.
91. Див.: Восточная Европа в документах...Т.1. – С.280 – 285, 287 – 290.

92. Исусов М. Сталин и България / Мито Исусов. – София: академично изд-во «Марин Дринов», 1991. – С.33.
93. Димитров Г.М. Присъда срещу комунизма. – С.157.
94. Огнянов Л. Вказ. праця. – С.81, 83.
95. Исусов М. Политическия живот в България. – С. 164 – 165.
96. Там само. – С.165.
97. Димитров Г. Съчинения. Второ издание: в 10 т. / Георги Димитров. – София: изд-во на БКП, 1981 – 1986. - Т.1. – 1981 - С.10, 16.
98. Див.: Димитров Г. Избранные произведения. Т.2. – М., 1983 - С 63- 137.
99. Димитров Г. Там само. Т.3.- М., 1984. – С. 6, 115, 166 - 167.
100. Димитров Г.М. Спомени / Г.М. Димитров -Гемето. – София: фондация «Отворено общество», 1993. – С.196.
101. Димитров Г. Избранные произведения. Т.3. – С.314, 355.
102. Там само. – С. 36, 168, 171.
103. Там само. – С. 357, 456.
104. Там само. – С. 225.
105. Там само. – С. 77.
106. Там само. – С.233 – 234, 449.
107. Там само. - С. 7, 38, 52, 77, 79, 442.
108. Там само. – С. 117.
109. Восточная Европа в документах...Т.1. – С.539 – 541.
110. Димитров Г. Избранные произведения. Т.3. – С.228.
111. Там само. – С. 321, 406, 491, 494.
112. Там само. – С. 224, 257.
113. Там само. – С. 95, 202, 268, 273, 293, 299, 307, 364, 488.
114. Там само. – С. 114, 217, 219, 452.
115. Там само. – С. 129, 136, 264, 313.
116. Советский фактор...Т.1. – С.491.
117. Димитров Г. Избранные произведения. Т.3. – 5, 45, 136, 301, 318, 362, 402.
118. История на Българската комунистическа партия. – С.440.
119. Туривненко Н.И. О степени правомерности вступления советских войск в Болгарию в сентябре 1944 г. // Тоталитаризм и анти тоталитарные.../ Николай Туривненко - С. 123.
120. Власть – общество – реформы. – С.78.
121. Димитров Г. Избранные произведения. Т.3. – С. 266 – 267.
122. Там само. – С. 164 – 165.

123. Там само. – С. 238.
124. Советский фактор...Т.1. – С.638 – 643.
125. Димитров Г. Избранные произведения. Т.3. – С. 222, 259, 366.
126. Там само. – С. 379.
127. Там само. – С. 53.
128. Там само. – С. 143, 174 – 175, 364.
129. Там само. – С. 459, 497.
130. Там само. – С. 198 – 199, 457 – 460, 477 – 480.
131. Там само. – С. 198, 213, 242 – 243, 478.
132. Краткая история Болгарии. – С. 446.
133. Димитров Г. Избранные произведения. Т.3. – С. 293, 477.
134. Там само. – С. 129.
135. Стоянова П., Илиев Е. Вказ.праця. – С. 101.
136. Димитров Г. Избранные произведения. Т.3. – С. 508.
137. Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи. - С.67 - 68.
138. Установяване и укрепване... – С.529.
139. Краткая история Болгарии. – С. 443.
140. История Коммунистической партии Советского Союза : в 6 т. // [предс. ред. П.Н.Поспелов]. – М.: изд-во политической литературы, 1967 - Кн.5,ч.2. - 1980. – С.98,103-104.
141. Волокитина Т.В. Из истории ликвидации Болгарской социал-демократической партии (1947-1948 гг.) // Тоталитаризм и антитоталитарные движения.../ Т.В.Волокитина - С. 144-145.
142. История на Българската комунистическа партия. – С.472.
143. Див.: Петков С. Вказ.праця. - С.619, 635.
144. Рахманний Р. Вказ. праця. – С. 80.
145. Див.: Судоплатов П. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы / Павел Судоплатов. - М.: «Олма – Пресс», 1999. – С.314-315.
146. Див.: Огнянов Л. Вказ. праця. – С. 72.
147. Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.Ф. Вказ. праця. - – 310 – 311.
148. Вовканич І.І. Системні суспільно – політичні перетворення в Чехословаччині (1945 – 1948 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / І.І.Вовканич. – К., 2001. – С. 4.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ЗАСАД ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ: ТРАДИЦІЇ ТА НОВАТОРСТВО

Формування засад освітньої політики проходило в складній ситуації повоєнного світу. Серед характерних рис становища Болгарії цього періоду особливо слід виділити:

- участь Болгарії у Другій світовій війні, навіть за відсутності значних бойових дій на території країни (у порівнянні з СРСР, Польщею, Німеччиною та ін.), військовий стан, евакуація частини населення, бомбардування вели до погіршення перш за все матеріальної бази;
- вплив зовнішнього фактору в практично протилежному напрямку – СРСР та США;
- складність внутрішньої ситуації, коли у Вітчизняному фронті, створеному як союз політичних сил для боротьби проти фашизму, виникли суперечки щодо визначення перспектив подальшого суспільного розвитку країни.

Вироблення теоретичних настанов та їх практична реалізація проходили в умовах історичного вибору між демократією і тоталітаризмом, який на кілька десятиліть визначив характер та напрямки функціонування болгарського суспільства. Саме цим і пояснюється виокремлення проблем даного періоду в спеціальний розділ, адже друга половина 40-х років стала визначального і для освітньої галузі.

2.1. СПРОБА ТЕОРЕТИЧНОГО ОБҐРУНТУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х РР.

Провідною силою суспільного життя країни в цей період виступав Вітчизняний фронт. У його програмі, обнародованій у газеті „Робітнича справа” („Работническо дело”) 18 вересня 1944 р., в пункті 3 „Просвітницько-культурна політика” викладено загальну концепцію освіти, яку умовно можна поділити на кілька аспектів:

- характеристика загальних принципів – доступна, широка, народна освіта на демократичних і наукових засадах, яка б відповідала вимогам державного розвитку;

- рівень освіти – обов’язкова прогімназична освіта (так називався рівень основної школи), особлива увага до обдарованих дітей;
 - матеріальне забезпечення – посилене будівництво шкільних приміщень, оснащення їх необхідним обладнанням, наочністю тощо; розвиток мережі позашкільних закладів, забезпечення достатнього матеріального рівня вчителів [1].

На основі цієї програми партії члени ВФ будували теоретичну і практичну діяльність. Основні аспекти свого бачення майбутнього країни партії найбільш повно виклали в проектах конституції. Для аналізу взято проекти конституцій трьох політичних КП– Демократичної партії (листопад 1946 р.), БЗНС – Нікола Петков (1947 р.) і Болгарської Ліги захисту прав людини і громадянина (1947 р.), яка офіційно не входила до ВФ, але мала значну підтримку болгарської інтелігенції і перш за все завдяки керівництву відомого в країні професора Венеліна Ганева. Для аналізу вибрано кілька положень, які найкраще характеризують підходи до загальнодержавного процесу взагалі і освітнього зокрема. Результати аналізу наведено в таблиці 2.1. [2].

Таблиця 2.1.

Порівняльна характеристика конституційних проектів болгарських політичних партій другої половини 40-х років

Назва партії	Форма правління	Становище громадян	Основний принцип освітньої політики	Питання власності в освіті	Проблема віросповідання
Демократична партія	Парламентська, прогресивна і соціальна народна республіка (ст. 1)	Рівність болгарських громадян перед законом (ст. 105)	Основна освіта обов’язкова й безкоштовна (ст. 121)	Приватна власність недоторканна (ст. 129). Наукова та адміністративна автономія університетів (ст. 121)	Панівна віра в Болгарії – православно-християнська (ст. 97)

БЗНС (Нікола Петков)	Народна республіка з демокра- тичним парламент- ським правлінням (ст.1)	Всі громадя- ни рівні перед законом (ст.97)	Освіта вільна і демокра- тична. Початкова і прогімна- зична осві- та обов'яз- кова й безкош- товна (ст. 101)	Приватна Влас- ність недотор- канна (ст. 84). Школи державні, приватні школи існують з дозво- лу і під контро- лем держави (ст. 101). Необхідність під- готовки спеціаль- ного закону про освіту.	Народна віра в республіці – православно- християнська (ст. 59). Церква відділена від держави (ст. 60).
Болгар- ська ліга захисту прав людини і грома- дянина	Демокра- тична дер- жава з пар- ламентсь- ким управ- лінням (ст. 1)	Всі жителі рівні перед законом (ст. 77)	Основна освіта (початкова і прогімна- зична) обов'яз- кова й безкоштов- на (ст. 79)	Школи державні й приватні, останні під контролем держави (ст.79). Доступність і рівність при вступі до інших навчальних закладів (ст. 79)	Свобода релігійного сумління й віросповідан- ня

Дані таблиці дають можливість визначити кілька спільних рис в означених програмах:

- всі названі партії виступають прихильниками республіки з демократичними засадами;
- демократичні підходи характеризують і правовий статус громадян, у тому числі й право на освіту;
- доступність й рівність в освіті гарантується обов'язковою й безкоштовною основною освітою;
- фактично всі партії визнають можливість існування приватних і державних навчальних закладів, а пропозицію наукової та адміністративної автономії університетів, поряд із визнанням недоторканності приватної власності, у проекті Демократичної партії можна вважати опосередкованою згодою на приватні навчальні заклади;
- у релігійному плані автори проектів в основному виступають за православ'я, більш чіткого визначення позицій школи і церкви не дають.

Отже, основні засади конституційних проектів мають багатоспільного, заснованого на демократичних принципах. Картину цього періоду неможливо зрозуміти без характеристики положень про освіту болгарських комуністів. Ці положення базувалися на марксистсько-ленінських ідеях і радянському досвіді.

Сьогодні ми маємо можливість подати цей досвід в загальному вигляді, об'єктивно оцінюючи і позитивні його сторони – чітка структура перехідних, тісно пов'язаних між собою підсистем (від початкової до вищої), регулярне предметне навчання, єдиний режим занять, введення стандартних програм та підручників, і негативні – безальтернативність і надмірна уніфікація принципів, змісту й організації навчального процесу, відмова від диференціації в навчанні. У радянський період сформувалася й система виховання, яка жорстоко підкоряла особистість суспільству, ставила на перший план упровадження у свідомість учнів політико – ідеологічних доктрин тощо [3]. Частково подібні недоліки компенсувалися відповідальною позицією рядових освітян, їх прагненням бути справжніми Вчителями. Саме тому і радянські, і болгарські комуністи перш за все приділили увагу кадровому питанню.

Роботи тодішнього лідера болгарських комуністів Г.Дімітрова містять значну кількість різноманітних указівок щодо організації освітньої справи, починаючи від установки на звільнення школи від провідників фашистської ідеології, необхідності перевиховання пасивних та відсталих учителів з метою перетворення їх на справжніх народних просвітителів й активних суспільних діячів нової Болгарії і завершуючи вказівками про докорінну перебудову навчальних програм і посібників [4].

Значну роль у цей складний період відіграв найвідоміший у країні педагог-науковець Тодор Самодумов, авторитет якого визнавали і ліберали, і консерватори. У 1945 р. він написав статтю «Перебудова народної освіти» («Преустройство на народното образование»), у якій виклав своє бачення освітньої справи. Сама назва роботи свідчить про незадовільну оцінку автором попереднього періоду, коли, на його думку, шкільна система просто копіювала німецьку, непридатну для Болгарії ні

за економіко-політичними, ні за історико-етнічними показниками [5].

Починаючи процес перебудови, автор закликав суспільство чітко усвідомити положення про необхідність постійного оновлення навчальних програм організації й методів навчання, про історичний характер народної освіти. Сама перебудова включає в себе визначення характеру й обсягу знань в залежності від тривалості кожного освітнього рівня.

Успішне функціонування освітянської системи освіти значною мірою залежить від наступних факторів:

- а) загальний рівень і обсяг людського знання на даний період;
- б) господарські, політичні й культурні можливості суспільства;
- в) історико-етнічні особливості країни .

Необхідна також, на думку вченого, докорінна зміна підходів із схоластично-догматичного на дослідно-індуктивний, особистісного на колективний, індивідуального на соціальний.

Характеризуючи змістову складову освіти, автор вважав, що програми з усіх предметів повинні базуватися на вивченні своєрідного трикутника: природа – праця – суспільство, в центрі якого основа світобудови – людина. Стосовно набору предметів Т.Самодумов згоден з відмовою викладання в середній школі грецької і латинської мов, етики, логіки, віровчення. Разом із цим обов'язковими для школи вважає російську й одну з західноєвропейських мов, стенографію та значне збільшення годин на болгарську мову.

Структуру освіти він бачив у 3-х рівнях:

- 1) 4 роки – початкова школа (обов'язкова і безкоштовна);
- 2) 3 роки – прогімназія або основна школа (обов'язкова і безкоштовна);
- 3) 3 роки – гімназія (поступово повинна перетворитися на обов'язкову).

Багато уваги автор приділив характеристиці методів навчання, виокремивши наочність та прикладний характер, відповідність обсягу навчального матеріалу віковим показникам дітей, наступність між рівнями освіти тощо.

Актуально прозвучали слова про значну роль учителя, від знань і вмінь якого залежить успіх указаної перебудови. Науковець запропонував навіть термін «мистецтво викладання», що характеризує рівень учительської кваліфікації.

Близька за тематичним спрямуванням до вказаної статті й інша стаття цього ж автора, – «Школа і релігійне виховання», що написана роком пізніше, в 1946 р. Повністю підтримуючи рішення про відділення церкви від держави і школи від церкви, відомий педагог і філософ ділиться своїми сумнівами про можливе в післявоєнних умовах зниження рівня моралі і порядності в суспільстві. Раніше виховну і морально-корегуючу функцію частково виконувала церква, особливо в школі, де викладались спеціальні курси. На думку вченого, у цій ситуації є чим перейматися і над чим розмірковувати [6].

Більшість висловлених Т.Самодумовим положень співпадала з позицією уряду ВФ, а також з позицією БРП(к), особливо ідея про перевагу колективу над особистістю. Цей збіг став ще одним аргументом на користь болгарських комуністів.

Далі освітянські засади розроблялися в Конституції 1947 року та спеціальному Законі 1948 р. Конституційний процес – складне і суперечливе явище для будь-якої країни. Цей процес ще більше ускладнюється на зламі епох, в часи докорінних змін у суспільстві. Саме в таких умовах розроблялася та приймалася Конституція Болгарії 1947 р. Набутий тоді досвід не втратив свого значення і сьогодні, коли частина європейського континенту знов знаходиться на зламі епох.

Який же перехід відбувався у другій половині 40-х рр.? За визначеннями сучасної західної історіографії, період після звільнення країн Центральної та Південно - Східної Європи від фашистської окупації чи домінації отримав назву поступової «радянзації» або «сателізації» [7]. У цей час східноєвропейське суспільство остаточно відмовилось від правого тоталітаризму в будь-яких його модифікаціях і вибирало шлях подальшого розвитку. Вибір був чималий і національно забарвлений, але нетривалий: соціалізм на теоретичній спадщині Т.Масарика у Чехословаччині, ліберальна демократія західного зразка в Угорщині, селянська республіка в Болгарії тощо і, нарешті, універсальна радянська модель соціалізму. Уже у 1947-1948 рр. – альтернативність суспільного розвитку регіону фактично зникає [8].

Підтвердженням такого припущення стала нова конституція, основні положення якої містили ряд принципових суперечностей і сприяли подальшому утвердженню тоталітарних

основ. Юридичні документи цього періоду відбивають і віддзеркалюють суперечливі суспільні процеси. У них поруч можуть співіснували правові норми різних суспільних систем.

З метою найбільш точного відтворення ситуації в країні напередодні прийняття Конституції логічно навести хронологію подій після 9 вересня 1944 року, які більшість авторів, – як українських, так і болгарських, – сьогодні називає державним або політичним переворотом [9]:

- прихід до влади уряду Вітчизняного фронту на чолі з К.Георгієвим;
- підписання 28 жовтня 1944 р. у Москві угоди про перемир'я з державами „Великої Трійки” та початок роботи в Софії Союзної Контрольної Комісії (СКК) на чолі з радянським маршалом Ф.Толбухіним,
- початок кампанії з „очищення” державної адміністрації, армії, системи народної освіти і культури від фашистських елементів, основою якої стали „народні суди”, що винесли за 8 місяців смертні вироки 2 618 чол. (для порівняння за 1941-1944 рр. в країні загинуло 1 937 чол.) [10];
- кризові явища в партіях - союзницях БРП(к), які таким чином висловлювали своє незадоволення прагненням комуністів до монополізації влади: відкрите засудження ситуації з боку лідера землеробів Г.Дімітрова (Гемето), розкол у цій партії, розкол серед соціал-демократів;
- бойкот з боку опозиції парламентських виборів у листопаді 1945 р., формування в березні 1946 р. нового уряду, до складу якого жодного представника опозиції не було включено;
- референдум про форму державного устрою та вибори до Великих Народних Зборів. Загальнонаціональний референдум 8 вересня 1946 р. переконливо засвідчив перевагу антимонархічних настроїв болгарського суспільства, оскільки 92% виборців проголосували за республіку [11]. На виборах більшість голосів – 70% – віддали партіям ВФ;
- ратифікація Великобританією та США Мирної угоди з Болгарією, що приводить до значного обмеження їх впливу на ситуацію в країні;
- активізація боротьби з політичною опозицією, що проявилось в забороні діяльності БЗНС – Н.Петкова, позбавленні мандатів парламентської групи від цієї партії;

- економічні перетворення з чітко визначеною антиринковою спрямованістю: дворічний план відбудови та розвитку народного господарства, конфіскація майна і капіталів, нажитих спекуляцією, переведення торгівлі на державно-кооперативні рейки, аграрна реформа і створення трудових кооперативних землеробських господарств, націоналізація промислових підприємств і всіх банків.

Ці події певною мірою вже було проаналізовано в попередніх розділах роботи. Окремо слід зупинитися на подіях 22-27 вересня 1947 р., коли в невеликому польському містечку Шклярська Поремба відбулася нарада 9 комуністичних партій європейських країн (Болгарії, Югославії, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Франції, Італії та Радянського Союзу). Резолюції наради орієнтували комуністів Європи на згортання коаліційної політики, прискорений перехід до радянської моделі соціалізму, обов'язкову підтримку СРСР на міжнародній арені. З метою об'єднання зусиль на цьому шляху схвалено рішення про створення Інформаційного бюро комуністичних та робітничих партій. Автор приєднується до оцінки цих подій як таких, що вели до остаточного витіснення ліберально-демократичної та аграрної альтернатив суспільного розвитку і канонізації радянського досвіду [12].

Реакція болгарських комуністів на цю нараду не викликає сумніву: беззастережна підтримка ініціатив СРСР. У резолюції Пленуму ЦК БРП (к) від 14 жовтня 1947 р. „Про інформаційну нараду дев'яти комуністичних партій у Польщі” висловлюється глибоке задоволення роботою наради і тією одноставністю, з якою приймалися її рішення [13]. Найбільш активну позицію зайняв В. Червенков, який за відсутності лідера комуністів Г.Димитрова, фактично зробив нові оцінки політичного становища в країні в дусі критичного настрою наради щодо компромісів і «підштовхування» революційного процесу [14].

Негативну роль, на наш погляд, відіграв факт наявності порушень діючої тоді Тирновської Конституції. Відповідно до статті 27 та статті 143 тільки Великі Народні збори мають право обирати регентів або вносити зміни до Регентської Ради. У вересні 1943 р. регенти доктор Б.Філов, генерал Н.Міхов та князь Кирило були обрані регентами звичайними Народними Зборами. У вересні 1944 р. уряд ВФ самостійно прийняв рішення про зміни

Регентської Ради, до якої ввійшли В.Ганев (колишній міністр в уряді Т.Теодорова), Ц.Бобошевський (член уряду О.Цанкова) і Т.Павлов (комуніст, філософ). Це формувало в суспільстві певний правовий нігілізм, сприяло розвитку неповаги до Основного Закону .

Прагнення комуністів відверто проголосити курс на соціалістичне будівництво вимагало тепер внесення суттєвих змін та доповнень до проекту Конституції. Найважливіші з них: створення Президії Народних зборів, визначення функцій народних рад, реорганізація судової влади тощо. 29 листопада перероблений проект винесено на обговорення Великих Народних зборів (їх мандат продовжено на один рік), а наступного дня проект прийнято у другому читанні.

4 грудня відбулося третє читання проекту, в якому взяла участь переважна більшість депутатів. У цей день у залі засідань Великих Народних зборів були присутні 364 депутати з 375 обраних у цей орган. Відсутні 11 депутатів заявили про свою підтримку конституційного проекту. Проведене поіменне голосування (під підпис) виявило повну одностайність у прийнятті нової Конституції. За неї проголосували навіть депутати від БРСДП (о) [15]. Конституція законодавчо закріпила республіканський політичний устрій, зміни, що відбулися в країні після 9 вересня 1944 року. Вона вводилась у дію з 6 грудня 1947 року.

Невдовзі Конституція Народної Республіки Болгарії 1947 р. отримала визначення соціалістичної конституції і на зразок радянської «сталінської» дістала назву «дімітровська». [16]. Сьогодні така характеристика майже не використовується. У зв'язку з цим заслуговує на увагу, на наш погляд, точка зору укладачів сучасного видання збірника „Болгарські конституції та конституційні проекти” В.Методієва і Л.Стоянова, які вважають, що її положення мають суперечливий, змішаний характер, оскільки перший варіант та наступні редакції виконувалися на підставі різних ідеологічних засад [17].

Наведемо приклади еkleктичності положень Конституції:
- викладено універсальні принципи демократичного політичного устрою – загальне і пряме виборче право, рівність перед законом, рівні права чоловіка та жінки в усіх сферах життя, свобода слова, друку, зборів та мітингів, право на працю та відпочинок, право на

пенсійне забезпечення, недоторканність житла тощо, та разом із цим проголошуються принципи соціальної справедливості з прямою участю держави в регулюванні соціальних відносин на користь широких трудових мас;

- проголошена обов'язкова та безкоштовна основна освіта, з одного боку, і визначена ідеологічна роль школи як провідника ідей народної демократії – з іншого;

- визначено виборче право для всіх громадян, що досягли 18 років, за винятком тих, кого суд позбавив громадянських та політичних прав;

- визначені власники засобів виробництва, якими стали – держава, кооперативи, приватні фізичні та юридичні особи (ст.6), але особливого статусу набувала державна власність, оскільки передбачалась можливість обмеження, відчуження та націоналізація приватної власності. Значна увага з боку держави приділялася трудовим кооперативним землеробським господарствам на основі відомого нам з власної історії гасла „Земля тим, хто її обробляє”;

- проголошено наявність різних форм власності, але розвиток господарства регулювався державним народногосподарським планом .

Опис органів державної влади складав чотири розділи. Вищим органом державної влади проголошувались Народні збори, які обирали Президію Народних зборів. Вищим виконавчим та розпорядчим органом продовжував бути уряд, що кількісно зростав до 17 осіб. На ранг міністерств було виведено і новостворені урядові органи: Державну планову комісію, Комісію державного контролю, Комітет науки, мистецтва та культури. Достатньо уваги приділено і місцевим органам влади. Слушно виникають деякі зауваження щодо структури: не зовсім зрозумілим виглядає виокремлення розділів „Верховні органи державної влади” і „Органи державного управління”, як і введення спеціального розділу про відносини між органами державної влади та органами державного управління.

Незважаючи на численні зауваження під час обговорення з боку державних діячів, учених-правознавців про необхідність чіткого висвітлення основ судової влади, в остаточному варіанті Конституції відсутнє категоричне визначення незалежності цієї гілки влади від інших, устрою судових органів та органів

прокуратури, компетенції Верховного суду республіки. У тексті немає жодного параграфа, присвяченого характеристиці слідчих органів та адвокатури [18].

Під час обговорення проекту було враховано поради та рекомендації відомих радянських правників В.Дурденевського, І.Трайніна, К. Горшеніна та інших, що позначилось на її положеннях [19]. Детальне вивчення документа надає право говорити про наявність рис схожості з Конституцією СРСР 1937 року:

- з радянської конституції взято тоталітарний принцип єдності законодавчої, виконавчої та судової влади за абсолютної переваги в цьому трикутнику ролі парламенту;
- на взірець Конституції СРСР регламентовано діяльність Президії Народних Зборів, а також виписано текст про народні місцеві ради та судові органи;
- використано „радянське” визначення уряду як виконавчого та розпорядчого органу;
- деякі положення конституції мають досить чітке ідеологічне забарвлення (хоча відвертої декларації про будівництво соціалізму тут немає), наприклад, події 9 вересня 1944 р. визначаються як переможне народне повстання, відкидається навіть ідея використання буржуазного парламентаризму, закріплюється положення про державну монополію на внутрішню та зовнішню торгівлю, право держави націоналізувати як цілі галузі народного господарства, так і окремі підприємства промисловості, транспорту та торгівлі

Питанням освіти присвячена стаття 79, у якій закріплено рівність громадян у праві на освіту, обов'язковість та безкоштовність основної

(базової) освіти, державний контроль за освітніми закладами. Так, відкриття приватних навчальних закладів дозволено, але на підставі відповідних юридичних документів і державного контролю. Конституція зафіксувала певні гарантії здобуття освіти, наприклад, визначено, що право на освіту забезпечується школами, інститутами, університетами, а також системою загальних стипендій і особливих заохочень обдарованим дітям. Насамкінець, підкреслено світський, демократичний і прогресивний напрямок розвитку освіти, але це положення будь-

якими гарантіями не підкріплено і має скоріше декларативний характер [20].

9 грудня 1947 р. обрано новоутворений вищий орган державної влади – Президію Народних зборів. До його складу ввійшли 19 осіб – 11 комуністів, 3 представники землеробської партії, два представники групи „Звено”, два соціал-демократи, один радикал. Головою Президії став комуніст Мінчо Нейчев, його заступники – представник селянської партії Кирило Клисурський та соціал-демократичної партії Дмитро Нейков, секретарем – комуніст Йордан Чобанов. Новий склад бюро Великих Народних зборів включав 4 особи: голова - Райко Дамянов (БРП(к)), заступники – Ян Янев (БЗНС), Георгій Атанасов (БРСДП), Атанас Драгієв (НС „Звено”).

Відповідно до нової Конституції, Г.Дімітров подав заяву на усунення очолюваного ним уряду. Заяву було прийнято, і 10 грудня Великі Народні збори знову обрали головою уряду Г.Дімітрова і доручили йому формування нового складу. Наступного дня новий уряд уже сформовано і до нього ввійшли 23 особи, які за партійною ознакою розподілялись таким чином: 14 чол. – представники БРП(к), 5 – БЗНС, 2 – НС „Звено”, 2 – БРСДП. Ключові посади обіймали представники комуністичної партії – Г.Дімітров – голова уряду та голова Урядового комітету народної оборони і зовнішньої політики, Трайчо Костов – заступник голови уряду та голова Урядового комітету з господарських і фінансових питань, В.Коларов – заступник голови уряду та міністр закордонних справ, К. Георгієв – заступник голови уряду і міністр електрифікації та меліорації, Г.Трайков – заступник голови уряду та міністр землеробства тощо. Майже всі вони входили до керівних органів БРП(к), а сам прем'єр – міністр у 1948 р. був обраний генеральним секретарем ЦК комуністів. Все більш очевидним стає факт ототожнення компартії з державою.

Прийняття такої Конституції означало перехід на новий етап суспільного розвитку, коли соціалістична перспектива ставала на юридичне підґрунтя. Основний Закон країни віднині закріплював курс, який болгарські комуністи визначили ще в 1944 р. Подібність до Конституції СРСР надавала можливість активніше використовувати радянську модель у подальшій

перебудові болгарського суспільства і робити це на конституційній основі.

Наступного року прийнято Закон про освіту (Державний вісник, № 218 від 17 вересня 1948 р.), який розширив основні конституційні положення, розкривши мету, принципи та структуру освітньої справи. У ньому детально висвітлено як загальні положення, так і питання організації окремих ланок освіти. Прийняттю закону передувала процедура обговорення. В архіві Міністерства освіти зберігаються листи, автори яких підтримують уніфікацію освіти, пропонують відкриття нових спеціальностей узгоджувати з планами економічного розвитку, позитивно оцінюють введення посади «вчитель-психолог» [21].

Закон складається із шести розділів (загальна освіта, професійна освіта, підготовка вчительських кадрів, позашкільне виховання, покарання, перехідні положення) і включає 144 статті [22]. З огляду на принцип об'єктивності, неможливо не помітити ряд його позитивних положень, які, до речі, стали продовженням традиційної для болгарського суспільства уваги до проблем освіти:

- посилення уваги питанням дошкільної освіти та виховання – дитячі садки для дітей від 3 до 7 років відкривалися при народних школах, великих підприємствах, установах і кооперативах. Вони були розраховані на перебування дитини частину дня, повний день, тиждень і сезон (ст. 33 - 39);
- організація роботи з ліквідації безграмотності в дорослих шляхом створення спеціальних курсів та шкіл для дорослих, тривалість навчання в яких визначалася міністром;
- рішуче поліпшення професійної освіти, зміцнення її матеріально-технічної бази та створення умов для виробничого навчання (розділ Б);
- упорядкування закладів освіти для дітей з вадами фізичного та розумового розвитку (розділ I, глава V), які на підставі змін до Закону 1950 р. були прирівняні до початкових і основних шкіл, але з більш тривалим терміном навчання;
- відкриття інститутів з дворічним навчанням для підготовки вчителів дитячих дошкільних закладів, початкової і основної школи, професійних училищ та позашкільної роботи (у болгарському варіанті їх називали – напіввищі інститути), що

стало відповіддю на «кадровий голод» післявоєнного періоду (ст. 108);

- можливість відкриття шкіл для малих народів з навчанням рідною мовою (ст. 4)

- безкоштовність курсу основної шкільної та інститутської педагогічної освіти, обов'язковість навчання дітей віком від 7 до 15 років (ст. 3, 108) [23].

Однак значна частина Закону стала проявом поступової перемоги соціалістичної, радянської моделі освіти. По-перше, основним завданням освіти проголошувалася підготовка майбутніх будівників соціалізму (ст. 26). По-друге, передбачалось адміністративне об'єднання всіх навчальних закладів під керівництвом єдиного органу – Міністерства освіти, яке повинно було керувати й здійснювати педагогічний, методичний, ідейно-виховний нагляд за всіма підпорядкованими йому школами і курсами. Усі види і типи загальноосвітніх і професійних шкіл – народні, тобто існування приватних шкіл стало незаконним (ст.1). З метою забезпечення єдності керівництва передбачалось створення при Кабінеті міністрів Верховного комітету з освіти, завданням якого було обговорення і підготовка рекомендацій з усіх питань діяльності школи і забезпечення загальних підходів до навчання, Його очолював міністр народної освіти, а членами були всі міністри, що мали відношення до будь-яких форм освіти, а також представники громадських організацій, спілок, комітетів, наукових установ тощо (ст.24). По-третє, створювалися вечірні та заочні форми навчання, рівень знань учнів яких різнився від рівня знань учнів денної форми навчання. По-четверте, розширювалася структура позашкільного виховання, де провідну роль відігравали дитячі та молодіжні організації з чітким ідеологічним забарвленням – Дімітровська спілка народної молоді, Дімітровська піонерська організація «Септемврийче». Керівництво і контроль за позашкільним вихованням здійснювало Міністерство освіти (ст. 120-122). Разом з тим автор вважає, що Закон дає підстави говорити тільки про опосередковану декларацію ідеологічної єдності освіти. У тексті відсутній термін «марксистсько-ленінський», проте неодноразово використовується посилення на необхідність створення освіти, яка б відповідала завданням соціалістичного будівництва, соціалістичного суспільства тощо.

Характеризуючи завдання в галузі виховання, автори Закону закріплюють твердження про дотримання у сфері освіти «прогресивно-демократичного духу», формування «наукового суспільно-політичного світогляду» (ст.26, 61, 97). Можна висловити припущення, що таким світоглядом повинен був стати марксистсько-ленінський світогляд, але це тільки підтверджує висловлене положення про опосередкованість ідеологічної настанови [24].

Викликає зацікавленість розділ Д – Покарання, що містить конкретні розміри штрафів, які накладаються на батьків або опікунів за вчинення перешкод дитині на відвідування школи або за відсутність дитини в школі без поважних причин; на чиновників за недотримання вимог до проведення приватних уроків; на вчителів за порушення трудової дисципліни [25]. Подібні положення мали за мету сприяти підвищенню відповідальності всіх учасників освітнього процесу.

Дослідники соціалістичної доби відверто писали, що цей Закон закріплював нову функцію болгарської школи – сприяти будівництву соціалістичного суспільства, формувати активних будівників цього суспільства [26]. Таку оцінку фактично підтверджує і вислів одного з активних політичних діячів країни, керівника трьох урядів у 1931-1932 роках Ніколи Мушанова про те, що вказаний Закон став збірником законоположень для фахової підготовки вчителів і надання соціалістичної спрямованості освіті [27].

Того ж 1948 року, у грудні, відбувся V з'їзд болгарських комуністів, який остаточно закріпив соціалістичні стереотипи в освіті. Так, у Політичному звіті Центрального комітету від навчальних закладів вимагалось забезпечити таку підготовку кадрів, яка б зробила з них не тільки гарних фахівців, але й людей, підготовлених для активної та свідомої участі в політичному керівництві державою і соціалістичному будівництві [28]. Саме на підставі рішень з'їзду було створено курси марксизму-ленінізму для вчителів та викладачів, а в навчальні програми університетів і педагогічних інститутів уведено вивчення марксистсько-ленінської філософії.

Отже, період теоретичних пошуків завершився прийняттям Конституції і нового Закону про освіту, які виклали державну стратегію розвитку освітньої сфери. Ця стратегія базувалася в

основному на положеннях комуністичної партії, однак характер її викладу був достатньо обережний. Така обережність, на наш погляд, обумовлювалась, по-перше, бажанням БРП (к) мати хоча б на певний час підтримку частини інтелігенції в особі освітян, а по-друге, прагненням продемонструвати своє шанобливе ставлення до національних традицій освіти, тобто така поміркована позиція була тактичним кроком на шляху до тоталітарної стратегії.

2.2. ОСНОВНІ ФОРМИ І НАПРЯМКИ ПЕРЕБУДОВИ ОСВІТНЬОЇ СФЕРИ

Нові загальнодержавні завдання, зокрема проблеми освіти, вимагали змін у сфері управління. Зміни були обумовлені:

- опосередковано потребами народного господарства в кваліфікованих кадрах;
- освітньою політикою нової влади, націленої на виховання учнів у дусі ідей ВФ та народної демократії;
- структурними змінами в основній, і особливо середній освіті.

Структурні зміни охопили і горизонталь, тобто всі складові центрального керівництва, і вертикаль – регіональні й місцеві структури та їх функції.

На центральному рівні зміни охопили склад і структуру Міністерства народної освіти (далі МНО), яке керувало основною, середньою та вищою освітою. Реорганізація центрального управління відбулася у зв'язку з раціоналізацією роботи й бюджетними питаннями й, за оцінкою першого міністра освіти уряду ВФ, представника політичного угруповання «Звено» професора Станчо Чолакова, нова структура більше відповідала демократичним основам нової влади (з доповіді міністра до Ради Міністрів) [29]. Згідно з розпорядженням – закону № 10 Кабінету Міністрів (протокол засідання Ради міністрів № 183 від 23.09.1944 р.) – у структурі Міністерства освіти створено три Дирекції – дошкільної й основної освіти (три відділи, в тому числі інститут для дітей з вадами фізичного розвитку), середньої й інститутської освіти (два відділи), вищої освіти й народної

культури (два відділи) [30].

Другим аргументом на користь реорганізації міністерства стала можлива економія бюджетних коштів на утримання штату. Однак з цим важко погодитись, оскільки менш ніж за місяць після реорганізації 17 жовтня 1944 р. згідно постанови № 1 Кабінету міністрів (протокол 200) Міністерству просвіти виділялося додатково МНП 45.000 левів [31]. Певною мірою це перегруповання було свідченням уваги до вищої освіти – тепер це спеціальний відділ у Дирекції вищої освіти і народної культури, а раніше існувала єдина Дирекція основної, середньої і вищої освіти.

На думку відомого болгарського дослідника, фахівця з історії саме цього періоду Весели Чичовської, ці зміни перш за все пов'язані з утворенням нової структури - Міністерства пропаганди, яке перебрало на себе виховні функції інших державних структурних підрозділів [32].

Складним моментом був і той факт, що після реорганізації за межами керівництва Міністерства освіти залишалася професійна освіта, яка підпорядковувалася Міністерству землеробства (агрономічна освіта), Міністерству благоустрою (будівельна освіта), Міністерству залізниці та пошт (залізнична і поштово-телеграфна освіта), Міністерству оборони (військова освіта), Міністерству торгівлі. Причини цього були достатньо зрозумілі, по-перше, відсутність в МНП відповідних кадрів для керівництва професійною освітою, а по-друге, наявність не зовсім позитивного досвіду минулого існування єдиного керівництва.

На центральному рівні з березня 1945 року почала працювати й ще одна структура – Вища навчальна рада (в болгарському варіанті ВУС – Висшият учебен съвет). Уперше такий орган було створено за міністра освіти Хр. Бояджиєва в 1933 р., і досвід роботи ради доводив демократичність подібної структури, тобто нова влада прагнула використати національний досвід. На відновлену раду покладали завдання втілити демократичні засади в освітню політику. Цьому відповідав і її склад, сформований за принципом широкого представництва громадськості, вчителів, службовців, частина з яких обиралася, а друга частина призначалася за службовим становищем. До цієї частини входили: головний секретар та директори управлінь Міністерства освіти, директори вищих навчальних закладів, представники від

професійної школи, Міністерства соціальної політики, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства пропаганди, Спілки працівників освіти, Загальної професійної землеробської спілки, Загальної робітничої професійної спілки, Спілки болгарських письменників, Батьківсько-вчительської спілки та Верховної читацької (в болгарському варіанті – читалищної) спілки. Обиралися до ради представники шкіл для національних меншин, дошкільних закладів і дитячих будинків, учителів початкової школи та гімназій, обраних у кожній області по одному представнику від кожного політичного угруповання, що входило до Вітчизняного фронту, а також від кожної обласної місцевої організації ВФ [33]. Головою ради обрали відомого науковця і політичного діяча Тодора Самодумова. Склад ради відтворював нову політичну конфігурацію болгарського суспільства, оскільки вперше в неї входили представники політичних партій, професійних спілок, різних союзів, діячі ВФ, що повинно було зробити її дієдатним, компетентним органом не тільки з дорадчими, а й із законодавчими повноваженнями. Цьому сприяв і регламент роботи ради, яка збиралася не просто в разі необхідності, а постійно проводила сесії з 1 по 15 квітня.

Більше трьох років (до вересня 1948 р.) рада певною мірою виконувала свої завдання, обговорюючи в порядку денному дискусійні питання організації освітньої справи. Прикладом може бути сесія Вищої навчальної ради 28.05.1945 р., що обговорювала питання про визначення цілей та змісту освіти. Міністр С.Чолаков у дусі концепції своєї партії про можливість середнього шляху розвитку Болгарії як альтернативу соціалістичній моделі визначив завдання формування освіти на сучасному науковому рівні, заснованої на загальнолюдських цінностях з використанням господарсько-кооперативної системи, а також необхідність виваженості в підготовці навчальної програми. Найбільш спірними питаннями при з'ясуванні змісту освіти стали: виключення з навчального плану класичних мов, посилення виробничого навчання, скорочення програми з предметів гуманітарного циклу, скорочення строку навчання в гімназії, різке зменшення годин з малювання (з 30 до 13 годин), співів, ручної праці, фізичної культури. Представник ЦК БРП(к) К.Драмалієв також виступив із доповіддю, головною тезою якої був обов'язковий зв'язок освіти з політикою, і наполягав на

уніфікації навчальної справи. Остаточне рішення прийнято в дусі комуністичної настанови, і як наслідок - міністр С.Чолаков подає заяву про відставку [34].

Цікавим прикладом є й шестиденне засідання ради (у жовтні – листопаді 1947 р.), на якому аналізували хід реформи освіти і прийшли до висновку про негативний вплив факту відсутності єдиного керівництва освітою. Один з учасників засідання, прихильник ідеї єдиного керівництва П.Заїмов відзначав стихійність та хаотичність в освітніх закладах, зовсім непотрібне змагання вчителів загальноосвітніх та спеціальних шкіл, низький рівень професійної освіти, де штучно знижували значення загальноосвітніх предметів [35].

Свідченням політики централізації в освіті стало рішення 1947 р. про так назване єдине керівництво, зміст якого зводився до підпорядкування всіх навчальних закладів МНП створення Вищого учбового комітету (скорочено використовували ВУК). Аргументами за такий підхід стали положення про створення можливості завдяки єдиному керівництву уникнути дублювання навчальних закладів та непорозумінь і неузгодженості в шкільному законодавстві, раціонального використання вчительських кадрів та ідейного керівництва й методичного контролю за учнями і вчителями, поліпшення ситуації з розробкою навчальних планів, програм. У доповіді головного секретаря МНП Петко Іванова з цього питання відверто визнавалося також, що навчальні заклади підпорядковані іншим міністерствам діють там у ролі п'ятого колеса [36]. Зауваження проти такого рішення про можливе зниження фінансування освіти тільки в межах одного міністерства в умовах централізованого державного фінансування навряд чи можна вважати сильним.

Спеціальним розпорядженням було засновано при Раді міністрів Центральний учбовий комітет (скорочено ЦУК) із фахівців та громадськості. Він став постійним органом, засідання якого проходили щотижнево. Членів ЦУК обирали на спеціальних засіданнях у МНП від адміністративної ради, а також від центрального керівництва партій, професійних об'єднань на три роки, але з правом відкликати в разі незадовільної діяльності. ЦУК опікувався перш за все шкільною освітою, а також забезпечував своєчасне і повне виконання рішень Вищої

навчальної ради, тобто був скоріше органом практичної, ніж теоретичної дії.

В управлінні центрального рівня значну роль відіграло і професійне об'єднання – Спілка робітників просвіти (скорочено СРП), яка була створена в листопаді 1944 р. Спілка постійно взаємодіяла з Міністерством просвіти, ВУС у підготовці та підвищенні кваліфікації педагогічних кадрів, боротьбі з неписьменністю та іншими освітніми проблемами.

Отже, створена новою владою система центрального керівництва відрізнялася такими рисами:

- активною взаємодією центрального державного органу в особі Міністерства народної просвіти в керівництві навчальною справою з ВУК (як постійним органом при виконавчій владі – Раді міністрів), і з ВУС як (громадсько-державним органом), а також із СРП (як громадським органом). Таким чином, у своєрідній формі діяла традиція державно-громадської основи в управлінні школою, закладена М.Дриновим. В означений час ця традиція відроджувалася з провідною роллю держави в управлінні освітою за активної підтримки громадськості;

- поступовим домінуванням однієї політичної партії – комуністичної в освітянській адміністрації. Комуністи займали керівні посади у ВУС (Тодор Самодумов), пізніше у МНП (Мінчо Нейчев); створення за ініціативи БРП(к) профспілки освітян з керівником – комуністом;

- збереженням певний час політичного плюралізму в управлінні школою через включення до складу ВУС та ВУК представників політичних партій – членів ВФ, а також у ВУС представників обласних комітетів ВФ.

Створення нових структур регіонального управління проходило на підставі вже існуючої ланки обласних і околіських інспекторів та околіських шкільних комісій, з урахуванням завдань і потреб влади Вітчизняного фронту.

Першим державним органом, який безпосередньо здійснював вертикаль між Міністерством просвіти та місцевими органами управління був регіональний інспектор двох рівнів: обласний та околіський. Він підпорядковувався головному інспектору МНП, який, як структурна ланка в адміністрації міністерства, мав право участі в засіданнях ВУС та його комісій. Обласні шкільні інспектори, відповідно до нових документів міністерства (накази

№ 213 від 10.09.1945 р., № 266 від 24.09.1945 р., № 368 від 09.12.1946 р., № 19 від 21.01.1947 р., № 28 від 23.01.1947 р.) отримували нові повноваження: давати дозвіл на прийом до школи дітей, що не досягли семирічного віку; контролювати виконання нового положення про основну школу; створювати умови для здійснення рішення МНП про організацію роботи вечірніх шкіл; попереджати можливість видання фальшивих свідоцтв про певний освітній рівень; дотримуватися вимог Закону про надання допомоги постраждалим під час війни, накладати стягнення на вчителів аж до відсторонення від роботи та звільнення; брати участь у кадрових призначеннях, в тому числі і до шкіл національних меншин та ін [37].

Контроль за підбором і призначенням учителів здійснювався також і через інший регіональний орган – обласну апеляційну комісію, яка розглядала скарги вчительського та допоміжного шкільного персоналу. Так, за змістом основні скарги у 1947 р. стосувалися поновлення на роботі, неправомірних переміщень, відновлення або скасування пільг, працевлаштування вчительських родин в одному населеному пункті та ін. Рішення обласної комісії можна було оскаржити у Вищій апеляційній комісії міністерства, а остаточно рішення вступало в силу після підписання міністром. Така традиція відносно скарг учителів, закладена більш як півстоліття в історії шкільної справи, зберігалася і в цей період [38].

Другий рівень регіонального керівництва складали околіські інспектори, які поділялися на Ш, II і I ступінь за освітою (від вищої до середньої). Зберігалася також ще з 1934 р. право на іспит для помічника інспектора. У функціональному відношенні багато спільних рис із обласним інспектором: право прийому в перший клас дітей до 7 років, право перевірки вчителів початкової та основної школи, керівництво околіською шкільною комісією.

Ця комісія, як частина регіональної шкільної структури управління, включала у свій склад: представника настоятельства, профспілки, по одному вчителю від кожного категорії (дошкільна, початкова, основна школа), представника національної школи. Комісія, як колективний орган, багато уваги приділяла роботі з кандидатами на вчительські посади, займалася підбором і призначенням шкільного персоналу.

Реформа системи освіти та її керівництва охопила й місцеві органи шкільного управління, в центрі яких перебували шкільні настоятельства. 130-річний історичний досвід їх існування підтверджував необхідність їх збереження і в нових історичних умовах як випробувану та слухну форму прямої участі громадськості в управлінні освітою на місцях. Зміни, що відбулися в їх статуті, відобразили нові тенденції освіти.

По-перше, було відмінено спеціальний закон про шкільні настоятельства у приватних школах і школах національних меншин. Усі шкільні настоятельства відтепер мали єдині статутні положення. Цим рішенням нова влада прагнула продемонструвати демократичні зміни в суспільстві.

По-друге, шкільні настоятельства відроджувалися як виборні інститути із самостійним бюджетом, відокремленим від бюджету общини. Відповідно до рішення ВУС матеріальне утримання основних шкіл здійснювалося із бюджетів шкільних настоятельств, які, в свою чергу, формувалися за рахунок процентних внесків від загальнообщинних надходжень, використання шкільного майна, додаткових надходжень із використання кіно, від громадських пекарень, бань, подарунків тощо. Шкільні настоятельства взяли на себе й утримання однорічних вечірніх шкіл для неписьменних та вечірні прогімназії з дворічним курсом для дорослих. Як розпорядник шкільного бюджету, настоятельство повинно було й своєчасно задовольняти матеріальні й фінансові потреби школи. У діяльності цих органів значну роль відігравала громадська ініціатива. Так, після завершення війни шкільні приміщення потребували додаткової уваги, навчальний процес вимагав нових навчальних посібників, засобів навчання тощо. Общини багатьох міст, селищ проводили акції з впорядкування, ремонту, переоснащення своїх шкіл, поліпшення умов праці та побуту вчителів, (наприклад, у вигляді додаткової винагороди вчителям). В архіві зберігається лист міністра С.Костуркова, в якому міститься позитивна оцінка ініціативи Горнооряхівської общини, що у травні 1946 р. подарувала приміщення (3745 кв.м.) у селі Арбанаси для будинку відпочинку вчителів [39].

У дусі післявоєнних змін до традиційних форм роботи настоятельств додалася підготовка звітів про навчально-виховні досягнення, організація співробітництва з місцевими комітетами

ВФ, культурно-просвітницькими організаціями, дитячими і молодіжними організаціями «Септемврийче» і ДСНМ, створення батьківських комітетів, налагодження зв'язків учителів з батьками та учнями вдома [40].

Не можна обійти увагою й особистий фактор, тобто діяльність керівників Міністерства просвіти. Про першого міністра освіти нової влади Станчо Чолакова ми вже згадували. Багато сучасників дивувалися тому, що відомий вчений, ректор Вищої школи статистики і господарських наук у місті Варна погодився на цю посаду. Сам міністр теж перебував у невіданні про причини призначення саме його. В.Чичовська висловлює припущення, що С.Чолаков не був задіяним в роботі попередніх кабінетів, а також не висловлював зауважень щодо програми Вітчизняного фронту, що й стало основною причиною для нової влади. Діяв міністр виключно в межах програми ВФ, був позбавлений особистих амбіцій, але його політична неупередженість не дуже подобалась представникам комуністичної партії [41].

Характер реформ істотно не змінився й за другого міністра Стояна Костуркова, лідера й представника Радикальної партії у ВФ, який очолював міністерство з 29.09.1945 р. до 23.11.1946 р. Різниця була в більшій поміркованості реформування освітньої системи. За оцінками сучасних дослідників історії Міністерства просвіти, С.Костурков «гасив» деякі пропозиції, що надходили від ВУС, у якому почали переважати комуністи, але його безумовним досягненням було відродження вищої освіти. Для середньої освіти це був період кількісного зростання шкіл, учителів та учнів [42]. Остаточне закріплення нових положень шкільної політики відбулося за міністра Мінчо Нейчева, представника БРП(к) у кабінеті Г.Димитрова (23.11.1946 р. – 11.12.1947 р.).

Весь цей час постійним спостерігачем і контролером для МНП був член БРП(к) Кирило Драмалієв, який займав відповідальні посади як у структурі партії, так і уряду. Його позиції щодо проблем освіти були висловлені в промові на засіданні Великих Народних Зборів 1 квітня 1947 р. Оцінюючи попередній період (до 9.09.1944 р.), він у більшовицькому дусі говорить про незначні зусилля влади в питаннях освіти і як виняток виділяє період перебування при владі БЗНС (1919 –

1923 рр.). Останні роки характеризуються ним тільки як позитивні й успішні в розвитку освіти. На всі заперечення опозиції про надмірну ідеологізацію навчальних закладів, порушення в кадровій політиці та ін. він відповідає різко, навіть зухвало. Звертає увагу полеміка щодо плановості в культурній сфері: на фразу К.Драмалієва про успішність дворічки, а потім і п'ятирічки Н.Петков, мабуть, з гірким посміхом, додає «і сторічки» [43]. Наведений приклад дає можливість припустити наявність значних суперечок між членами ВФ і в сфері освіти.

Створення нових структур шкільного управління в роки народної демократії (1944 – 1948 рр.) проходило одночасно на трьох ієрархічних рівнях і на підставі змін освітнього законодавства. Цей процес вмістив як інноваційні елементи, так і традиційні форми.

Традиційним у процесі формування центральних, регіональних та місцевих органів шкільного керівництва було збереження державно-громадської основи в їх діяльності. Це проявилось у взаємодії між Міністерством народної освіти, Вищою навчальною радою і Спілкою робітників освіти. Найбільш виразно державно-громадська основа з перевагою громадського впливу знайшла в діяльності шкільних настоятельств, що формувалися на принципах виборності, мали власний бюджет та шкільне майно.

Наступність традиціям демонстрував і Центральний учбовий комітет – ЦУК, який поєднував, з одного боку, робітників освіти з околіськими шкільними комісіями, а з іншого – з інспекторами, які уособлювали центральний та регіональний рівень, і обмежував стихійність у створенні загальноосвітніх та спеціальних шкіл, посилював єдність та координованість в організації управлінням загальною й професійною освітою. Традиція зберігалася і в принципах субординації і функціональної взаємодії між органами шкільного керівництва.

Інновації, пов'язані з характером освітньої політики нової влади, проявлялися у створенні законодавчих можливостей змін у складі керівних органів освіти, де поступово командні висоти займали прихильники ВФ, а потім і тільки однієї її складової – комуністичної партії. Показником інновацій стала взаємодія між адміністративно-керівним персоналом шкіл, батьківською громадою, дитячими й молодіжними організаціями з метою

виховного впливу на молоде покоління в душі цінностей ВФ, особливо БРП(к).

Наступною проблемою стало впорядкування мережі шкіл, особливо гімназій. Спочатку було прийнято рішення про закриття гімназій як осередків буржуазного впливу (постанова Ради Міністрів від 25.10.1944 р.), але вже через тиждень (!) його відмінили як таке, що суперечило діючому тоді Закону про освіту (постанова № 1 Ради Міністрів від 2.11.1944 р.), й ухвалили розпорядження про поновлення раніше діючих і відкриття нових повних і неповних гімназій у різних містах і селищах царства. У доповіді міністра НП на цьому засіданні було надано кількісну характеристику гімназичного рівня – 31 повна і 30 неповних гімназій. Їх матеріальне утримання здійснювалось за рахунок кредитів державного бюджету і внесків місцевих громад [44]. Використання коштів місцевого населення, з одного боку, можна вважати позитивним моментом (до певного часу) і проявом традиційної для болгарського суспільства турботи про освіту, а з іншого – труднощами фінансування за державний кошт. Ці труднощі поступово зростають, тим більше, що процес відкриття нових гімназій продовжується і їх кількість вже досягає півтори сотні. Державний бюджет не в змозі нести подібні витрати і, як наслідок такої ситуації, 7.12.1946 р. приймається Закон про зміни та доповнення до Закону про народну освіту (ст.148): «матеріальні витрати по утриманню гімназій повністю перекласти на відповідні общини» (підкреслено нами – Г.Д.) [45]. Важко назвати подібне рішення гарним прикладом використання традицій. Оцінюючи цю ситуацію, автор погоджується з думкою болгарської дослідниці В.Чичовської, що факт існування такої кількості гімназій мав скоріше політичне значення, ніж реальне, оскільки об'єктивна ситуація не давала можливості для значного розширення гімназичної мережі. Цей факт представники комуністичної партії будуть постійно наводити як підтвердження настанови на демократизацію освіти [46].

Підпорядкування прийнятих рішень ідеологічним позиціям достатньо виразно проявилось і в підходах до проблеми існування приватних іноземних шкіл та гімназій. За даними Міністерства НП в 1945 – 46 навчальному році їх нараховувалося дванадцять: в Софії – п'ять (румунська, австрійська, італійська та дві французькі), у Русе – дві французькі, в Пловдиві – дві

французькі, по одній у Варні (французька), Шумені (турецька), Ловечі (американська) [47]. Болгарська інтелігенція і частина комуністів сприймали це явище як позитивне і навіть необхідне для такої невеликої держави, як Болгарія, мова якої не є міжнародною. Рівень викладання в цих гімназіях був високий, про що свідчать доповіді головних інспекторів про наслідки перевірки приватних шкіл у 1946 р., наприклад, італійська школа укомплектована кваліфікованим персоналом, відсутня втрата навчальних годин, французька в Софії має, безумовно, високий рівень загальної культури і знань [48].

Частина суспільства вважала ці навчальні заклади осередками «іноземного впливу», «шпигунськими центрами», вимагала закриття. В архіві Міністерства просвіти зберігається більше 40 листів про передачу будівлі американської школи Софійському педагогічному інституту [49]. Не було єдності з цієї позиції і серед керівництва БРП(к). Так, В.Коларов визначав існування іноземних навчальних закладів у Болгарії як прояв демократії і бажання уряду ВФ розвивати міжнародні культурні зв'язки, а Г.Димитров у листі до прем'єра висловлював незадоволення з приводу того, що учні столичних іноземних навчальних закладів на маніфестації підтримки ВФ «зберігали гробову мовчанку й підкреслено заморожений вигляд» і поводитися, мов іноземці, а не болгарські громадяни [50]. Останні оцінки викликають занепокоєння тим, що висновки робить відповідальний керівник і не на підставі аналізу навчальних програм або результатів навчальної роботи і рівня знань, а на спостереженнях за проявами «вуличного ентузіазму». Ідеологічні імперативи, на жаль, зашкодили здоровому глузду і, починаючи з 1946 року, приватні іноземні школи скорочували й закривали. Діти болгарської національності і болгарських підданих, які підлягали обов'язковому навчанню, не могли вчитися в іноземних школах і повинні були отримувати освіту лише в болгарських народних школах (додаток до ст. 29 і 42 Закону про освіту)

Успіх будь-якого рішення залежить від людського фактору, від кадрів, які, як відомо з історії, вирішують все, а тому й зрозуміло, що найпершим в хронологічному плані з ініціативи міністра наприкінці жовтня 1944 р. з'явилося розпорядження щодо чистки вчительського та викладацького складу в школах, інститутах та університетах з метою оздоровлення освітніх закладів від

фашистських елементів. Відповідно до статті 1 вказаного документа проявами фашистської впливу були: а) дотримання й розповсюдження фашистських ідей; б) переслідування учнів, студентів, батьків і колег за антифашистські погляди. Освітняни, які підпадали під зазначені вище критерії, звільнялися з роботи.

У разі, коли провина була незначною, діяло положення ст.2, за якою вчитель або викладач усувався від роботи тимчасово. Важливим принципом у цій акції було надання можливості визнання провини й каяття. Всі, покарані за цим розпорядженням, мали право через два роки письмово звернутися з проханням поновлення на роботі (ст.8) [51]. Наслідком дії цього розпорядження стало звільнення або переміщення тільки за 1944 – 1945 рр. 1.970 вчителів основної школи, 414 гімназійних учителів і 35 шкільних інспекторів, заміна директорів усіх 135 гімназій [52].

У той же час почали поновлювати вчителів, звільнених за політичну неблагонадійність попередньою владою; поновлення проходило на підставі рішення міністерства або уповноваженої особи [53]. Під час призначення нових учителів перевагу віддавали прихильникам нової влади навіть за рахунок професійних якостей. Архівні документи містять значну кількість заяв і рекомендацій на призначення, де головним критерієм виступає прихильність кандидата до ідей Вітчизняного фронту [54]. Софійська міська конференція освітянської профспілки у своєму рішенні навіть рекомендувала в першу чергу приймати на роботу вчителів, які мають певні заслуги перед Вітчизняним фронтом. Почала діяти практика спільних засідань з кадрових питань учительських комітетів та місцевих організацій ВФ, а також переміщення освітян з одного регіону в інший. Звертає на себе увагу й характер оформлення документів: спочатку в наказах дають перелік звільнених, а потім призначених [55]. Масштаби звільнень починають перевищувати реальні дані, й освітяни вже наприкінці 1945 р. звертаються до міністерства (листи з міст Котел, Луковит, Свіленград) з пропозиціями про певну толерантність у кадрових питаннях та стабільність у роботі вчителів, хоча при цьому все одно вважають соціальне походження першим показником кандидата [56]. Питання якісної й кількісної характеристики педагогічних кадрів протягом усього означеного періоду викликало занепокоєння державних органів.

Так, у звітах головних інспекторів міністерства з навчально-виховної роботи за 1947 рік наводяться дані про відповідність освіти вчителів посаді та про наявність вакансій (див. діаграми 2.1; 2.2; 2.3 у додатках).

Проведений нами аналіз цих даних (діаграма 1, 2, 3) створює певну кадрову мозаїку в шкільній системі : по-перше, більшість учителів (69,7%) мають фахову освіту; по-друге, незначна кількість вакансій (5,7 %), найбільше – учителів малювання й математики; по-третє, значний різнобій в показниках кількості вчителів без фахової освіти (включено і показник учителів, які ще не завершили навчання у фахових навчальних закладах) – від учителів фізики (39,2 %) до вчителів малювання (4,8 %), де відсутність фаховості просто унеможлиблює викладання предмета [57]. Одним із варіантів підвищення професійної підготовки стало відкриття тижневих курсів, у програму яких входили 24 теми з дидактики, методики [58].

Підвищені вимоги висувалися до керівних кадрів. Наприклад, керівник відділу середньої освіти МНП С. Янев, виступаючи на конференції директорів шкіл Русенського та Варненського округів в грудні 1946 року, так визначив рівень компетентності керівника шкільного колективу: розуміння основ навчально – виховної роботи; наявність наукового світогляду й правильної оцінки дійсності; знання молоді [59]. Відомі випадки призначення на керівні посади осіб без відповідного цензу вимог. У цій ситуації питання розглядається на засіданні Ради Міністрів і на перший план висувається вимога політичної благонадійності, попередня суспільна позиція, наприклад, уже в липні 1948 року на посаду керівника відділу народної освіти околійської ради призначається колишній політичний в'язень, який працює вчителем і характеризується як гарний організатор і адміністратор [60].

Поступово в кадровому питанні на перші позиції висуваються наступні завдання:

- постійне піклування про підвищення рівня вчительської кваліфікації;
- надання всім учителям можливості переходу на вищу категорію через складання іспиту;
- підвищення заробітної плати;
- постачання вчителям одягу та взуття;

- встановлення цінових пільг за користування паливом, залізницею (така пільга в розмірі 75% вже існувала і вчителі вимагали її поновлення);
- надання додаткових пільг учителям, що працюють у прикордонних областях (Добруджа, Пірин) [61].

Ці завдання, як бачимо, стосуються і питань професійного росту, і матеріального забезпечення вчителів, що в кінцевому варіанті буде сприяти подальшому зростанню авторитету вчительської професії як однієї з національних освітянських традицій. Зберігалася певний час і традиція проведення приватних уроків. Так, у лютому 1948 р. МНП дає дозвіл на приватні уроки вчительці І.Николовій у м. Плевен за умови надання наступних документів: документ про освіту, медичну довідку, довідку про відсутність судимості, свідоцтво про чесність і благонадійність [62]. Однак відсутні будь – які відомості щодо процедури надання останнього документа, і це дає можливість припуститися думки про значну складність її отримання. Так за наявності юридичного дозволу приватна освіта була фактично неможливою.

Для подальшого аналізу практичних кроків влади важливо навести дані про стан матеріальної бази, тобто тієї практичної основи, без чого шкільна справа стає просто неможливою. Дані ж ці свідчать про відсутність у багатьох містах і селищах навіть необхідних приміщень або їх незадовільний стан. Так, за даними столичної Софійської адміністрації з 32 основних шкіл 10 повністю зайняті під військові потреби, 5 – частково, 4 будівлі зруйновані під час бомбардувань; у стінах чоловічої гімназії міста Стара Загора до жовтня 1945 року розташовувався 12-й піхотний полк; більшість директорів шкіл у своїх звітах і за 1945 – 1946 навчальний рік продовжують констатувати низку проблем: необхідність проведення ремонтних робіт, відсутність палива, низький рівень забезпечення підручниками та ін. [63]. Ситуація істотно не змінюється й далі. Так, у доповіді шкільного інспектора А.Дойчевої (листопад 1948 р.) про стан навчальної справи в сільській школі відзначена невпорядкованість шкільних приміщень, з яких одне придатне для організації навчального процесу, два приміщення – частково придатні, і ще одне зовсім непридатне [64]. Наприкінці 1948 р. міністр народної освіти звертається до Ради Міністрів з пропозицією повного звільнення

шкільних будівель, зайнятих іншими відомствами, підкреслюючи особливу важливість цього питання в організації навчального процесу [65].

Наявні матеріальні проблеми нова влада прагнула компенсувати енергійною роботою з так би мовити «комуністичної демократизації та» ідеологізації» і значним пропагандистським кроком стало поновлення конституційних прав і свобод усіх болгарських підданих без різниці віри й національності. Одним із перших документів нової влади стало рішення Ради Міністрів від 23.09.1944 р про зарахування 1943 – 1944 навчального року до учасників національно-визвольної боротьби, що підтверджувалося довідкою місцевої влади, і євреїв, які були обмежені в громадянських правах на підставі закону про захист нації 29.08.1942 року [66].

МНП пояснює категорії учасників – участь в національно – визвольній армії (партизанські загони), політичні в'язні, в'язні концтаборів, виключені за політичні погляди, помічники партизан, діти, батьки яких постраждали від фашизму (загинули, пропали, інваліди, в'язні таборів, матеріально потерпілі) [67]. Багато питань викликають ці рішення, наприклад, нечіткість визначення характеру документа, що підтверджує участь в антифашистському опорі і процедурі його видачі, поширення пільг не тільки на самих учасників, а й на їх родичів.

Нечіткість викладення позицій викликає увагу й міністра С.Чолакова, який закликав усі питання вирішувати спокійно й врівноважено. Мабуть, саме ця обережність і стала однією з причин його непорозумінь із представниками комуністичної партії, а потім відставка. Подальший розвиток подій демонструє поступову реалізацію пропозицій комуністичної партії. Так, скорочено на один рік (з п'яти до чотирьох) навчання в гімназії з метою більш раннього включення випускників у виробничий процес (ст.147 Закону про народну освіту), термін обов'язкового навчання поширено на дітей від 7 до 15 років, скорочено кількість дітей у класах і паралелях – у початковій школі не більше 35 учнів, в основній школі: перший клас – 25 учнів замість 30, другий – 20 учнів замість 25, третій клас – 15 учнів замість 20, як було раніше. Доволі демократичною була й постанова від 10.02.1945 р. про відміну вступних іспитів з третього в четвертий клас і з п'ятого в шостий клас гімназії, що

розширяло можливості учнів безперешкодно просуватися сходинками навчання. З метою подальшої демократизації освіти, як пояснили автори постанови, і надання більшої фонетичності правопису була видана постанова від 27.02.1945 р. про внесення змін у правопис болгарської мови в напрямку її зближення зі слов'янськими мовами.

Прагнення до уніфікації наочно проявилось в створенні Державного видавництва (лютий 1945 р.), у складі якого виділили три підрозділи – підручників та навчальних посібників, науки та культури, періодичних видань. Відтепер видавництво відповідало за видання підручників, навчальних посібників, додаткових матеріалів з усіх навчальних предметів для усіх видів шкіл та всіх освітніх інститутів, підпорядкованих міністерству народної освіти. Підготовкою навчальної літератури до друку (порядок видання, автори, зміст тощо) займалася Адміністративна рада міністерства [68]. За період 1945 – 1948 рр. було підготовлено нові підручники майже з усіх предметів – підручник та хрестоматія з болгарської граматики, підручники з іноземних мов, російської мови, історії, арифметики, алгебри, геометрії, фізики, хімії, музики. До складу рецензентів підручників було включено 36 осіб, з яких 33 працювали безпосередньо в сфері освіти (31 вчитель, 2 директори шкіл), ще дві особи представляли громадськість, організатором виступав головний інспектор МНП. Отже, переважна частина рецензентів мала змогу професійно оцінити і змістову, і методичну спрямованість підручник [69]. – ф.142, оп.5, од.зб.42, арк. 2 – 3.

Плата за навчання в старших класах встановлена на основі прогресивного принципу, тобто відповідно до матеріального становища родини. Від плати звільнялися діти освітян, а також усі категорії постраждалих у визвольній війні [70]. Пізніше Рада Міністрів (протокол № 95 від 22.06.48 р.) звільнила від сплати шкільного податку учнів деяких околії Піринського, Родоського та інших прикордонних регіонів, які перебували в особливо складному становищі [71].

Одним із найважливіших завдань стала проблема ліквідації неписьменності. Зразу зауважимо, що Болгарія за цим показником була не на останніх позиціях, адже історичні традиції країни завжди включали шанобливе ставлення до освіти та

освітян, прагнення отримати освіту. Це положення підтверджено даними графіка (див. графік 2.1 у додатках).

За даними останнього довоєнного перепису 1934 р. неписьменні склали 31,6% населення, причому цей показник для чоловічого населення був нижчим, ніж для жіночого – 20,4% та 42,8% відповідно [72]. Вже 18 листопада 1944 року передова стаття головної комуністичної газети «Робітнича справа» під назвою «На боротьбу за ліквідацію неписьменності» закликала партійні організації і громадськість розгорнути наступальну боротьбу проти неписьменності [73].

Першою організаційною формою у вирішенні цієї проблеми стали курси з ліквідації неписьменності, які тільки за перший навчальний рік нової влади (1944 – 1945 рр.) навчили писати, читати й рахувати 6878 осіб, наступного навчального року (1945 – 1946 рр.) кілька десятків курсів підготували ще 5522 особи. У 1946 – 1947 навчальному році ця цифра становила 8329 осіб [74].

Поруч із курсами ліквідації неписьменності відповідно до Закону, прийнятому з ініціативи Міністерства народної освіти й опублікованого 7 грудня 1945 року, почали відкривати однорічні вечірні школи для малописьменних та вечірні прогімназії з дворічним курсом навчання для дорослих. У спеціальних наказах Міністерство ставило конкретні завдання для цих навчальних закладів щодо програми, методів навчання й визначало мету навчання: придбання елементарних знань з письма, читання і рахування [75].

У 1947 році до цієї справи почали активно приєднуватися громадські організації: на початку 1947 р. культурно-просвітницький відділ Національного комітету ВФ спеціально розглядав питання про повну ліквідацію неписьменності та підготував звернення до інших громадських організацій із пропозицією участі в роботі курсів. Центральний комітет Робітничої спілки молоді (болгарський аналог комсомолу) ліквідацію неписьменності визначив як важливе завдання молоді країни, керівництво профспілками взагалі, і Спілка робітників освіти зокрема, закликали всіх учителів стати безпосередніми учасниками й керівниками курсів та інших організаційних форм. З метою координації й зосередження спільних зусиль влітку 1947 року при Національному комітеті ВФ створено спеціальну комісію з ліквідації неписьменності, яка б об'єднувала дії всіх

зацікавлених сторін [76]. До вже визначених форм роботи додали інформаційну підтримку через періодичні видання, радіо, засоби наочності, як-то: плакати, гасла тощо. Ця клопітка робота дала свої результати, і кількість осіб, які завершили курси в 1947 – 1948 навчальному році, сягнула зразу 15 395 чоловік, а всього за чотири навчальні роки (1944 – 1948 рр.) письменними стали 36 тис. осіб [49]. Основною формою ліквідації неписьменності все ж залишалися курси, яких за даними на березень 1948 року, в країні діяло приблизно 600. Навчання проходило протягом трьох місяців по 6 – 8 годин на тиждень, а практичне керівництво цією справою здійснювали в основному шкільні вчителі, активно залучаючи й вчителів – пенсіонерів [78].

Однак на 1948 рік неписьменними все ще залишалися (768.177 осіб) і більшість їх була у віковій категорії «більше 30 років», про що переконливо свідчать дані діаграми 4. Значною була неписьменність у представників національних меншин – турків, циган, македонців та ін. (346.425 осіб із вказаної загальної кількості) – (див. діаграму 2.4 у додатках). У деяких регіонах кількість неписьменного населення турецької національності дорівнювало або навіть перевищувало кількість основного за складом населення в країні – болгарського (див. діаграму 2.5 у додатках). Так, у Пловдивській навчальній околії неписьменних болгар було 48.620 осіб, а турок – 54.200 осіб; у Русенській навчальній околії відповідно 2.993 та 2.454 осіб; в Старо-Загорській навчальній околії відповідно 46.642 та 36.733 особи. За географічним показником переважна більшість неписьменних проживала в сільській місцевості – 646.478 осіб (84,16%) [79].

У цілому в 1944 – 1948 роках було зроблено тільки перші кроки на шляху до ліквідації неписьменності, що пов'язано із труднощами як міжнародного (невизначеність певний час міжнародного статусу Болгарії), так і внутрішнього становища (низький соціально-економічний рівень життя більшості населення в повоєнний період, епідемії тифу, дифтерії, скарлатини тощо, історична складність ситуації з турецьким населенням та ін). Усе ж викликає занепокоєння значна кількість неписьменних дітей шкільного віку (від 7 до 15 років – 41.840 осіб). Небайдужим до цієї проблеми виступає й МНП. У звітах інспекторів різного рангу завжди наводяться дані про кількість дітей шкільного віку, які не приступили до занять. Причини

такого явища, за цими звітами, пов'язані перш за все з позицією батьків, які не відпустили дітей до школи, оскільки займають їх роботою в домашньому господарстві або просто несвідомо підійшли до даної проблеми. Так, уже у 1948 р. в Петковській общинній школі із 27 дітей з означених причин 10 не ходять до школи, у Беленській околії 61 дитина (минулого року ця цифра сягала 126 осіб) не відвідує школу. Інші причини відсутності дітей у школі стали свідченням матеріальних проблем батьків та й усієї країни: відсутність у дітей взуття та одягу, відсутність транспорту. Так, наводяться приклади ситуацій, коли дітям потрібно до навчального закладу проходити від 2 до 15 км пішки та ще й неупорядкованими дорогами й мостами [80]. Остаточне вирішення проблеми неписьменності припало на кінець 1953 року, коли населення з п'ятнадцятирічного до п'ятидесятирічного віку отримало основні навички грамоти [81]. Дослідники і соціалістичного, і постсоціалістичного періоду визнають, що організаторами цієї роботи були переважно представники комуністичної партії, і головними показниками її були цілісність та єдність. До роботи було залучено фактично всі інституції загальнопросвітницького напрямку – школи, читальні, бібліотеки, театри, кіно, курси, художні виставки, музеї тощо [82].

Найбільше новаторські тенденції проявилися при визначенні змісту освіти, тобто при складанні навчальних планів та навчальних програм. Необхідність прийняття таких рішень швидко постала перед МНП. Уже в грудні 1944 р. керівники педагогічних інститутів міст Бургас, Велико-Тирново, Кюстенділ почали звертатися до міністра з проханням надати розподіл годин по всіх предметах, оскільки неможливо скласти розклад занять [83].

Зміни почалися з перших днів нової влади. Так, так вже 29 вересня 1944 р. (через двадцять днів після встановлення влади ВФ) спеціальна комісія МНП пропонує обов'язкове вивчення російської мови в усіх класах щонайменше дві години на тиждень [84]. Віднині цей предмет стане одним із найважливіших у болгарській школі. Відповідно до наказу МНП № 2701 від 07.07.1946 комісія, до складу якої ввійшли два вчителі гімназії й викладач російської мови Софійського університету, розробила постійну програму [85], а Рада Міністрів окремим рішенням

дозволяла приймати на роботу викладачами російської мови радянських громадян строком на три роки, пояснюючи це рішення недостатньою кількістю кадрів [86].

У квітні 1947 року пройшли засідання комісій МНП по внесенню змін до навчальних програм окремих предметів. Аналіз протоколів засідань цих комісій дає можливість зробити деякі висновки: по-перше, комісії враховували позиції педагогічних рад і шкільних інспекторів, по-друге, до складу комісії входило по одному представнику від міністерства, інспекторського корпусу, вчителів, тобто від усіх рівнів системи освіти; по-третє, значних змін щодо змісту не відбулося: програми з іноземних мов, країнознавства, музики, фізкультури практично не змінилися, збільшена кількість годин на вивчення історії та географії (особливо в плані роботи з картою). Найбільше змін зазнала програма з болгарської мови, що пояснюється проведенням мовної реформи, про яку зазначено було вище [87]. На завершення цього перехідного періоду з'явився предмет, який повністю відповідав завданням нової влади, – рішенням Ради Міністрів від 17.02.1948 року вводився обов'язковий курс «Республіканська конституція і програма Вітчизняного фронту» для учнів 7-го класу (одна година на тиждень із складанням іспиту по завершенні курсу). У рішенні також поставлено завдання підготовки підручника, а також спеціальної інструкції з практичної організації його використання. Про важливість нового предмета свідчить і той факт, що вже на 2 березня того ж року була призначена конференція представників усіх міністерств та відомств, що мали навчальні заклади [88]. Виконуючи рішення Ради Міністрів міністерство освіти своїм наказом № 321 від 28.10.1948 р. підкреслює важливість і серйозність викладання цього курсу: а) окрема оцінка з нього; б) глибоке опитування; в) неможливість переведення учня в наступний клас без засвоєння зазначеного матеріалу. Окремий наказ № 287 від 11.10.1948 р. містив у собі вимоги до викладача, який повинен мати історичну, або філософську, або педагогічну освіту, високий ідейно-політичний рівень і повинен бути рекомендований директором школи [89].

Ідеологічний вплив у шкільній практиці найбільше проявився через позакласну роботу. Почався він цілковито логічним рішенням нової влади (грудень 1944 року) про збір матеріалів до

виставки з антифашистської боротьби, на якій планували подати такі рубрики: переслідування й виключення учнів та звільнення вчителів за антифашистські погляди; фашистська пропаганда в закладах освіти, зокрема діяльність профашистської організації «Бранник» («Захисник»); участь молоді в антифашистській боротьбі. На цю ініціативу активно відгукнулися по всій країні, тільки листи-повідомлення про надсилання матеріалів складають 173 аркуші архівної справи [90].

Значно активізуються форми виховної роботи, і слід відзначити, що зберігаються традиційні заходи: наприклад святкування дня Матері, річниць народження або загибелі відомих діячів національного руху (Христо Ботева, Георгія Раковського та ін.), організація екскурсій. Відзначають і нові свята, присвячені Жовтневій революції, Радянській Армії, антифашистському повстанню 9 вересня 1944 р., Димитровській конституції, соціалістичному будівництву в СРСР тощо [91]. Існує і стандартна форма завершення звіту з виховної роботи про відсутність (у більшості звітів саме так) порушень політичного характеру з боку вчителів та учнів, а також випадків ворожих настроїв і дій [92].

Одним із важливих ідеологічних заходів стала підготовка до спорудження пам'ятника Радянській Армії – визволительниці. У березні 1947 року МНП надіслало спеціального листа директорам шкіл про збір коштів, в якому рекомендує провести роз'яснювальну роботу серед батьків та учнів про необхідність такого пам'ятника і особливо попереджає про абсолютну добровільність (підкреслено авторами документа). Уже в червні того ж року новим листом повідомляють про надання відомостей із результатами акції (сума коштів та обов'язково документ про їх перерахування) [93]. Показова суперечливість ситуації – з одного боку добровільність, з іншого – обов'язковість надання фінансового звіту.

Ідеологічні функції, перш за все, виконувала й організація шкільної молоді «Септемврийче» (названа на честь вересневих подій 1944 року). Спочатку у вересні 1944 року припинено діяльність молодіжної організації «Бранник», що була створена у січні 1941 р. з метою проведення виховної роботи серед молоді в дусі фашистської ідеології, а її майно передано до МНП для використання в позашкільній роботі [94]. Ініціатива створення

нової молодіжної організації належить БРП(к), Політбюро якої 11 вересня 1945 року прийняло рішення «Про характер, форми і методи роботи організації «Септемврийче». У ньому визначаються громадський характер організації, її підпорядкованість Національному комітету Вітчизняного фронту, основні форми роботи – збори, екскурсії, прогулянки, зльоти, фізкультурні й спортивні заходи, художня самодіяльність та ін. Основна робота організації зосереджується в школі [95].

Значну увагу організації приділяє й Рада Міністрів, спеціально розглянувши у квітні – травні 1948 року (протокол засідання Ради Міністрів № 63 від 20.04.48 й № 74 від 14.05.48) питання про поліпшення матеріальної основи «Септемврийче», в якому зобов'язує місцеві органи влади надати приміщення для гуртків юних натуралістів, підприємства побудувати табори й будинки відпочинку, виділити з резервного фонду держави 70 млн. левів. МНП доручено розробити макет медалі з однойменною назвою для нагородження вчителів і керівників організації, а також створити навчальні заклади і курси по підготовці керівників організації кількістю 150 осіб [96]. Останнє рішення було реакцією на чисельні звернення освітян – практиків про відсутність фахівців з організації подібної роботи [97]. Створена на зразок радянської піонерської організації, «Септемврийче» повною мірою продемонструє свої ідеологічні засади в наступному історичному періоді.

Отже, практична діяльність органів освіти в перші роки встановлення влади Вітчизняного фронту характеризується прагненням поєднати глибокі національні традиції з новими підходами та ідеологічними настановами. Інколи це відбувалося достатньо логічно й творчо, але поступово починають переважати політичні критерії, які стають основними в наступний період.

2.3. ЕТНІЧНИЙ АСПЕКТ ОРГАНІЗАЦІЇ ШКІЛЬНОЇ СПРАВИ В ПОВОЄННІЙ БОЛГАРІЇ

Болгарія на перший погляд виглядає достатньо монолітною в національному плані, оскільки переважна частина населення була етнічними болгарами. Однак п'ять століть турецького панування залишили свій слід, і на території країни на середину

40-х рр. проживали, крім болгар, турки, вірмени, цигани, євреї та ін. Для дослідження ми обрали стан турецького населення, оскільки найбільш історично складним був розвиток саме цієї етнічної спільноти.

Розглядаючи практику вирішення національного питання, вважаємо за необхідне з'ясувати динаміку цього процесу протягом усього повоєнного періоду, а тому виділити кілька хронологічних етапів. Перший починається відомими подіями вересня 1944 р. і продовжується до середини 50-х рр. Він характеризується бажанням різко змінити попереднє фактично негативне ставлення до турецького населення монархічної влади, продемонструвати переваги народної держави. Основними напрямками виконання цих завдань стало залучення турецького населення до участі в діяльності Вітчизняного фронту, і вже 27 – 28 грудня 1944 року відбулася конференція турецьких комітетів ВФ в Софії, на якій перед урядом поставлені питання поновлення роботи вже існуючих та створення нових шкіл, підготовка педагогічних кадрів для таких шкіл тощо [98]. У нашому розпорядженні є цікавий документ – Протокол загальних зборів мусульманської общини про вибори шкільної ради і представника від турецького населення до Разградського комітету Вітчизняного фронту від 1 жовтня 1944 р., тобто в перший місяць існування нової влади. Учасники зборів висловили свою підтримку цій владі, позитивно оцінили її позицію щодо рівності їх з болгарським населенням, висловилися за відновлення роботи місцевої школи, якою буде опікуватися спеціальна рада. Вибори до цієї ради пройшли на альтернативній основі і на підставі об'єктивного обговорення всіх запропонованих кандидатур [99].

Відкриття шкіл для турецьких дітей було переважно ініціативою знизу, тобто самого турецького населення. В архіві Міністерства народної освіти зберігається значна кількість звернень від мешканців турецьких поселень, датованих 1945 – 1946 рр., з проханням відкрити школи, до яких додаються готові списки дітей для навчання в них. Важливо також зауважити, що частину проблем з їх відкриттям бере на себе турецьке шкільне наставництво, наприклад в с. Студениця поблизу м. Шумена воно висловлює готовність побудувати школу в с. Макензен – знайти помешкання для шкільних занять тощо [100].

Шкільне наставництво та Головне Муфтійство взяло на себе й турботу про фінансування вчителів . Так, у 1946 р. з 56 тис. левів загальної вчительської заробітної плати , 50 тис. виплатило Муфтійство, а 5 тис. на умовах кредиту згідно пункту 1«е» бюджету МНП видала держава [101].

Значним досягненням освітньої політики уряду Вітчизняного фронту стало прийняття першого в історії країни Закону про школи національних меншин (12.10.1946 р.), згідно з яким проголошувалась рівність усього населення в отриманні освіти для дітей до 15 років, безкоштовність навчання в основній школі, єдність програми національної й болгарської школи, доступність навчання рідною мовою. Закон встановлював також мінімальну кількість дітей для відкриття національних класів: початкова школа – 20 учнів, перший клас основної школи – 25 учнів, другий – 20 учнів, третій -15 учнів [102].

Важливим аспектом організації шкільної справи взагалі, а для турецького населення тим більше, було кадрове забезпечення, адже до 1944 р. вчителів для турецьких шкіл в Болгарії практично не готували. Першим кроком було рішення МНП № 5429 від 11. 10. 1946 про відрядження до приватних турецьких шкіл на 1946 – 47 навчальний рік 180 вчителів [103], а потім дозвіл приймати на посаду постійних учителів початкової школи – людей навіть без спеціальної освіти. Головною вимогою стало ставлення до нової влади. Так, у рекомендаціях з місць все частіше з'являються характеристики наявності «необхідної ідейно-політичної орієнтації», підтримки політичного уряду ВФ, вміння розтлумачити цю політику турецькому населенню [104]. 11 – 12 травня 1947 р. у м. Шумен з ініціативи Міністерства просвіти пройшла конференція вчителів турецьких шкіл, яка заснувала спеціальне педагогічне училище для підготовки вчителів початкових класів цих шкіл [105].

Успішне рішення проблем освіти обумовлювалося політичними, історичними, релігійними та іншими чинниками. У 1948 р. болгаро – турецькі відносини стали достатньо напруженими, причиною чого, за визначенням політбюро ЦК БКП, була антиболгарська турецька пропаганда. У відповідь приймається таємне рішення Ради Міністрів (постанова № 9 від 30.03.1948 р.) про створення спеціальної комісії, якій доручалося розробити заходи щодо переселення із південних та південно-

східних прикордонних регіонів турецького населення вглиб країни. У цьому ж документі зазначалося про недопущення заборони бажаючим туркам переселятися до історичної батьківщини [106]. Враховуючи релігійні почуття, МНП пропонує місцевим відділам освіти організувати курси з ліквідації неписьменності серед турецького населення окремо для жінок та чоловіків [107]. З метою посилення компетентності керівництва освітою турецького населення в структурі МНП створили спеціальний відділ «Турецькі школи», який в основному очолювали етнічні турки – громадяни Болгарії. Значною подією стало прийняття Закону про освіту 1948 року, за яким всі школи переходили в статус державних і школи для етнічних меншин прирівнювалися до болгарських народних шкіл. Це означало, що їх утримання й фінансування тепер ставало справою держави.

Певну увагу до цієї освітньої ланки проявляли державні структури всіх рівнів. У липні 1950 р. МНП звертається до Ради Міністрів з пропозицією надання надбавок до заробітної плати вчителям турецьких шкіл, які на той час вже існували в інших навчальних закладах [108]. Серед перших п'яти вчителів, які отримали почесне звання « Народний учитель» у 1950 р. (Указ № 331 Президії Народних Зборів), був і вчитель з турецької школи [109].

Але саме в цей, мовби успішний на перший погляд, період починають формуватися протиріччя, виникають суперечки, приймаються помилкові рішення, що повною мірою проявляються пізніше. Саме на ці недоліки звернули увагу спочатку представники західноєвропейської демократії, а потім і радянські діячі. Так, 17 жовтня 1949 р. в секретному листі до Й. Сталіна дипломатичне відомство СРСР повідомляє про ноти урядів США і Англії керівництву Болгарії, Угорщини та Румунії відносно дотримання в цих країнах прав людини. Уряди США і Англії пропонували створити комісію для розгляду питань про виконання мирних угод, особливо статей, пов'язаних з дотриманням прав людини [110]. Можливо, серед питань, які зацікавили пропоновану комісію, було і рішення Політбюро ЦК БРП (к) про масове перейменування і людей, і об'єктів (травень 1948 р.) [111]. Завершилось все відмовою урядів Болгарії, Угорщини і Румунії навіть розглядати вказані ноти.

Привертає увагу ще один документ – Доповідна записка до ЦК ВКП(б) про підсумки поїздки до Болгарської Народної Республіки делегації Азербайджанської РСР від 21 березня 1951 р. Оцінюючи стан роботи серед турецького населення, автори записки звертають увагу на недостатню кількість засобів масової інформації, незадовільну кадрову роботу, значні недоліки в справі освіти.

- низький рівень матеріального забезпечення турецьких шкіл;
- відсутність підручників;
- викладання ряду предметів (географія, хімія, фізика, історія) болгарською мовою;
- незабезпеченість кадрового складу (наводиться приклад учительського інституту м. Стара Загора, де навчається тільки 132 студенти турецької національності);
- відсутність ефективної допомоги турецьким школам з боку Міністерства народної освіти.

Всі ці недоліки особливо виразно виглядали у порівнянні з болгарськими школами [112]. Можливо, ця доповідна записка стала однією з причин спеціального звернення до проблеми, і відомо, що того ж року Політбюро ЦК болгарських комуністів прийняло рішення № 865 від 24.07.51 про поліпшення роботи серед турецького населення, в тому числі й у сфері освіти [113].

Основою навчального процесу виступає навчальний план, попередній варіант якого готувало міністерство. Так, на 1948/49 навчальний рік для всіх турецьких прогімназій, тобто основної школи, він включав 21 предмет, серед яких предмети природознавчого, гуманітарного, прикладного циклів. Окремо виділено предмети з історії та культури Туреччини (турецька історія, ісламська історія, турецька мова) та релігієзнавчого спрямування (Коран, віровчення). На круговій діаграмі представлено розподіл годин по циклах (при загальній кількості 30 годин) для учнів 4-го класу [114] (див. діаграму 2.6 у додатках)

На наш погляд, план оптимальний і він враховує традиційну шкільну практику співвідношення між основними циклами, а також особливості турецької школи, в якій вивчається національна мова, історія, релігія.

Стосовно останнього положення – вивчення Корану – ситуація починає змінюватися. Уже у 1950р., коли країна поступово переходить на атеїстичний фундамент, у МНП

виникають серйозні сумніви щодо викладання Корану і його керівники звертаються до центрального комітету вже правлячої БКП з проханням висловити партійну точку зору. Національна Рада ВФ в листі № 4392 від 06.10.1950 р. запропонувала викладати Коран у старших класах з 4-го по 7-й і на умовах факультативу [115].

Відсутній такий предмет, як Коран, і в навчальному плані турецького педагогічного училища на 1950 – 1951 навчальний рік. Він розрахований на 109 годин, з них 10 годин – турецька мова, 2 години – географія Туреччини, 1 година – історія Туреччини (сумарно $\approx 11,9$ % від загальної кількості). Введено нові предмети – Конституція НРБ, політична просвіта, а програми інших дисциплін, особливо гуманітарного циклу, складено вже на базі марксистсько-ленінського світогляду, наприклад, період історії Болгарії з XIV до XIX ст. має визначення «Боротьба болгарського народу проти турецького феодалного гноблення» [116].

Ще більше змін відбулося в початковому плані такого ж училища на 1957/1958 навчальний рік: а) аудиторні заняття в училищі доповнюються годинами пасивного спостереження і практичними уроками; б) вводяться факультативні заняття (всього 5) досить різнобічного напрямку – художнє вдосконалення, спортивне вдосконалення, сольний спів, гра на музичному інструменті, західна мова (в основному плані іноземна мова відсутня);

в) посилюється методичне спрямування викладання окремих предметів;

г) додаються нові предмети, які стають обов'язковими для соціалістичної освіти – історія КПРС та історія БКП, основи дарвінізму; д) значно збільшується кількість годин на вивчення російської мови до 256 (порівняти, на всю педагогічну практику – 194 години) [117]. Перші три положення відповідають освітньому поступу, а дві останні зміни є навіть логічними з огляду на історію соціалістичної школи.

У 50-х роках відбувалося зростання кількісних показників роботи освітніх закладів для турецького населення, особливо після спеціальних рішень з національного питання Політбюро ЦК БК № 865 від 24.07.1951р. та Кабінету Міністрів № 937 від 09.08.1951 р.: почали працювати кілька початкових турецьких шкіл;

відкрито 2 турецьких педагогічних училища в м. Разград на 325 місць, в м. Кирджалі на 248 місць (уже були педучилище в м. Софія, гімназія м. Русе); збільшена кількість стипендій та місць в гуртожитках, практично всіх бажаючих переведено на повний пансіон; у бюджет закладено надбавки на турецькі школи; майже дві сотні вчителів-болгар направлені на роботу в турецькі школи; видано всі передбачені планом підручники [118].

Річні звіти турецьких педагогічних училищ за 1952 - 1953 навчальний рік подекуди нагадують рапорти партійним з'їздам, які починають перелік досягнень фразою про те, що все це стало можливо «завдяки турботі партії та уряду»: Софійське педучилище ім. В.Червенкова (зверніть увагу на назву – Г.Д.) звітують про виконання навчального плану, про успіхи у виховній роботі, про ідейно-витриманий склад вчителів, де з 11 чоловік тільки 1 безпартійний. Разградське педучилище доповідає про завершення проведеного спільно з середньою школою ремонту в єдиному для всіх помешканні; жіноча гімназія м. Русе пишається своїми художніми колективами, Кирджалійське педучилище доповідає, що із 200 учнів – 120 знаходяться на повному пансіоні. Однак насторожує невисокий рівень успішності – Софія – 75,8%, Разград – 87,2%, якість знань – 42,7%, Кирджалі – 96,8% [119].

Цікавим є документ про виключення в 1950 році трьох студентів педучилищ у зв'язку з негативним ставленням до керівництва комсомольської організації, яка захищає владу ВФ, негативним впливом на настрої серед молоді. Загальний висновок закріплює характеристику про низький рівень свідомості та непрогресивність поглядів, тобто виключення за суто ідеологічними показниками [120].

Більш витримані оцінки ситуації дає МНП у довідці 1952 р. Перш за все в цьому документі подано дані сумарної кількості навчальних закладів та учнів у них, які наводяться в діаграмах 2.7 і 2.8 (див. у додатках) [121].

Дані обох діаграм аналогічні – значно переважають початкові школи, практично всі діти охоплені початковою освітою; значний розрив між початковим рівнем (832 школи) і наступним – основною школою (180); майже відсутня середня освіта; два педучилища, в яких навчається 571 особа, не в змозі забезпечити кваліфікованими кадрами навіть цю шкільну

мережу. Саме на відсутність кваліфікованих учителів з відповідною педагогічною освітою, як на головний недолік освіти турецького населення, звернули увагу автори довідки.

Серед інших недоліків відзначені : недостатня кількість підручників – забезпеченість підручниками навіть в початковій школі лише 30 %, відсутність методичної літератури з багатьох спеціальних предметів турецької школи; не врахування у навчальних програмах особливостей шкільного контингенту; недостатність приміщень і меблів, антисанітарія. А далі низка проблем виховного спрямування: більшість турецького населення, - як дітей, так і дорослих, - дотримується старих поглядів, не підтримує ідеї кооперації на селі, виступають проти ТКЗС. Як наслідок, піонерські організації в школі або відсутні зовсім, або працюють незадовільно; практично не існує батьківського комітету, а робота школи з батьками не налагоджена. З метою поліпшення ситуації автори довідки пропонують посилити підготовку вчителів для турецьких навчальних закладів у Софійському університеті та Азербайджані, який має в цій справі певний досвід, і це буде проявом «сталінської дружби між народами» [122].

Навряд чи «сталінська дружба» допоможе вирішити названі проблеми, для яких, на наш погляд, перш за все потрібна серйозна фінансова підтримка, практично зміна концепції шкільного фінансування.

Ситуація з кількісними показниками турецьких шкіл представлена на графіку, де наведено дані чотирьох навчальних років за кількістю шкіл та учнів [123]. Ми спостерігаємо безумовне зростання обох показників (див. графік 2.2. у додатках), що підтверджує нашу тезу про посилену увагу до проблем освіти турецького населення, аби подолати дискримінацію, вивести цю частину населення із стану злиденності і неписьменності, адже до 1944 р. комуністи кілька разів підкреслювали, що турки частина трудящих Болгарії, заради яких вони й ведуть свою боротьбу [124].

Якщо рівень освіти молоді поступово зростав, то доросле населення, в основному, було неписьменним, і це викликало необхідність більш активних дій. Після знайомства із ситуацією в Родоському регіоні значну частину населення якого складали етнічні турки, керівник відділу турецьких шкіл МНП Риза

Моллов запропонував з метою підвищення культурного рівня та ліквідації залишків старих феодальних рис повсякденного буття видати спеціальну літературу енциклопедичного змісту на зразок Риб'ячої абетки П.Берона. Моллов Р. взагалі виявився одним із найбільш активних керівників відповідного відділу. Крім вказаної пропозиції, він також виступив ініціатором створення курсів турецької мови для вчителів-болгар, аби подолати кадрову кризу; відкриття в тому ж таки Родоському краї турецької жіночої гімназії з гуртожитком; поліпшення рівня підготовки вчителів-турків тощо. Він же й був безпосереднім виконавцем рішення про заборону перебування, а тим більше викладання в школі осіб духовного звання, що мало не знищило попередні досягнення. [125].

Школи для національних меншин, крім турецьких, включали також єврейські, вірменські, циганські школи. Про єврейські школи відома тільки загальна кількість: на кінець 40-х років – п'ять початкових та чотири основні школи, в яких навчання проводилося рідною мовою. На цей же період існувало сім початкових та чотири основні вірменські школи, в яких викладався вже курс історії вірмен і навчання також проводилося рідною мовою. Значну допомогу в становленні вірменської школи надав СРСР, однак несподівано виникла проблема з викладанням вірменської мови, оскільки вірмени в СРСР і за його межами користувалися різними діалектами, які мовознавці називали східновірменська мова й західновірменська мова. Остаточо було прийнято рішення на користь східновірменської мови [126]. Навчання в циганських школах проходило на основі навчального плану й програм болгарської школи, оскільки цигани не мали своєї писемності. Проблеми освіти цієї категорії населення не зникають протягом дуже тривалого часу. Навіть у 1967 р., за даними МНП, у країні нараховувалося 68.125 дітей циганської національності шкільного віку, що становило 1/7 загальної кількості дітей означеного віку, однак тисяча з них так і не була охоплена шкільним навчанням. Для поліпшення ситуації було розроблено конкретну програму: надання безкоштовних підручників, створення інтернатів, проведення в дошкільних закладах спеціальних занять з усної болгарської мови, збільшення студентів педагогічних вузів, що готують кадри для циганських шкіл, до 9.000 осіб [127].

Деяке оздоровлення суспільного життя після засудження культу особи позначилося й на означених проблемах, зокрема було прийнято заходи щодо стабілізації релігійної ситуації серед турецького населення. Після невдалих попередніх рішень на підставі статті 1 Статуту духовного устрою й управління мусульман НРБ гарантовано свободу віросповідання мусульманам, але влада в свою чергу просила мусульманське керівництво ставитися лояльно до народної влади й не використовувати релігію в політичних цілях. Другим напрямком включення турецького населення взагалі й молоді зокрема в суспільне життя стала опора на активістів – турків, на залучення їх до діяльності комсомольських і партійних організацій. Спеціальну увагу влада приділила ще одній складній частині населення – етнічним болгарам ісламського віросповідання, - прийнявши у листопаді 1956 р. рішення політбюро ЦК БКП, в якому головне завдання підвищення їх політичної свідомості і культурного рівня реалізовувалося в тому числі й шляхом прискорення шкільного будівництва. Наступного року вже було зведено 47 шкіл замість 13 запланованих, відкрито 6 гуртожитків для школярів, замість 5 запланованих [128]. Однак і в цей період найбільш значною проблемою залишається кадрова: нестача вчителів для турецьких шкіл, їх невисокий фаховий рівень, відтік педагогічних кадрів як в інші сфери, так і за межі держави, неукомплектованість навчальною й методичною літературою.

Аналіз подальших кроків керівництва Болгарії дає підставу погодитись із висновком болгарського політолога С.Михайлова про те, що політика правлячої компартії з національного питання являє собою імпровізацію з різкими коливаннями від однієї крайності до іншої [129], але в цілому це було прагнення уніфікувати суспільство, сформувати в країні монолітну болгарську націю. Прослідкуємо цей процес, визначивши в хронологічній послідовності головні рішення болгарського керівництва:

- основні положення перебудови освітньої системи, тісного зв'язку навчання та виховання молоді з продуктивною працею (1959 р.) націлювали освітні заклади на викладання болгарською мовою з факультативним вивченням турецької [130];
- одночасно з цим проведення так званої «болгаризації», одним з важливих елементів якої стала заміна особистих мусульманських

імен на болгарські. У 60-і – на початку 70-х рр. ця акція здійснювалась і щодо болгар-мусульман [131];

- Пленум ЦК БКП у лютому 1974 р. визнав, що етнічні проблеми інколи вирішуються з позицій адміністрування і вказав на необхідність прискорення соціального, економічного і культурного розвитку болгар-мусульман, районів компактного проживання турків, а також підкреслив відсутність асиміляторських тенденцій у соціалістичній державі [132];

- у травні 1984 р. на підставі рішення політбюро починається «відроджувальний процес», під час якого в адміністративному порядку більш 850 тис. громадян вимушені були змінити мусульманські імена на слов'яно – болгарські, обмежувалось використання турецької мови, зміни насаджувалися навіть у побуті [133].

Сучасна джерельна база дає можливість прослідкувати процеси, які в означені періоди відбуваються в сфері освіти, тобто проаналізувати ступінь її залежності й рівень реагування на суспільно-політичні події.

Злиття болгарських і турецьких шкіл, проведене на початку 60-х рр., не розв'язало проблему створення стабільних взаємовідносин між двома етнічними спільнотами. Рішення колегії МНП в 1964 р. констатує наявність значних ускладнень:

- рівень знань учнів турецьких шкіл навіть після 2-х – 3-х років спільного навчання не відповідає програмним вимогам;

- незадовільне ставлення до вивчення турецької мови, пов'язане з дозволом батькам на підставі заяви звільняти дітей від вивчення турецької мови, і як наслідок – повна відсутність викладання турецької мови в селах Разградського, Коларовського та інших округів;

- низький рівень свідомості учнів-турків, які погано знають історію, географію та ін.

Колегія ухвалила рішення про обов'язкове викладання турецької мови в місцях компактного проживання турецького населення з 1-го класу не (менше 2-х години на тиждень); створення в означених районах дитячих дошкільних закладів, посилення роботи з батьками та активне направлення молодих турків до вчительських інститутів, а в м. Варна в Інституті вдосконалення вчителів відкриття спеціальних курсів. Знайомство з програмами з історії та літератури дає можливість

стверджувати перевагу класового підходу у викладанні матеріалу, наприклад, підкреслюється теза про однаковий рівень життя бідних турків і бідних болгар в XVII – XIX ст., всебічно оспівується соціалістичний період [134].

До цього питання повернулися в 1970 р. , коли у вересні в Софії провели національну нараду – конференцію вчителів, які працюють з учнями турецької національності, на тему «Зміни і подальше вдосконалення навчально-виховної роботи з учнями-турками». Учасники наради засвідчили реальність програми з турецької мови 1964 р. та підручників, прийняли нову програму та підручник з турецької літератури, затвердили перелік літературних творів, обов'язкових для вивчення [135].

У галузі освіти з другої половини 80-х рр. фактично вийшли на нульовий варіант, тобто знову почали створювати групи і класи з вивчення турецької мови. Узагальнена інформація про цю роботу міститься в документах Міністерства народної освіти від квітня 1989 р. Аналіз цього документа показує, що основну увагу місцеві органи приділили лише системі дошкільної освіти (розроблена спеціальна програма, знижена або ліквідована плата за перебування дитини в дитячому садку, збільшена кількість педагогічного персоналу), так, з 1986 р. по 1988 р. кількість підготовлених для дошкільної освіти вчителів зазначеного спрямування складала 2080 осіб (1986 – 825 осіб, 1987 – 770 осіб, 1988 – 785 осіб) [136].

Зниженню напруженості в місцях компактного проживання турецького населення повинні були слугувати і цілеспрямовані державні відрядження. Так, до округу Кирджалі в 1987 р. було направлено 1785 вчителів, з яких 591 особа мали вищу освіту, 80 осіб – мали клас – кваліфікацію та наукові ступені, 54 вчителі були вже пенсійного віку, але вони самі проявили бажання взяти в цьому участь [137].

Означені процеси проходили на тлі складних і суперечливих міждержавних взаємовідносин Болгарії і Туреччини. З одного боку, Туреччина вважала можливим і необхідним виявити зацікавленість долею болгарських громадян турецького походження як своїх одновірців і одноплемінників, в свою чергу Болгарія вбачала в цьому загрозу національній безпеці і територіальній цілісності. У процесі розвитку цих взаємовідносин звертають на себе увагу наступні періоди:

жовтень 1950 р. - турецький уряд заклав болгаро-турецький кордон і за даними посла Болгарії в СРСР Благоевої С. на кордоні деякий час майже 3.000 осіб чекали на можливість виїхати до Туреччини [138]; 1968 р. – підписано міждержавну угоду, за якою болгарські громадяни турецького походження, які мають родичів у Туреччині, отримували право на переселення туди; 1974 р. – посилюється міждержавне напруження у зв'язку із вторгненням турецької армії на Кіпр під приводом захисту прав турків – кіпріотів; травень 1989 р. – болгарський парламент приймає рішення про лібералізацію порядку виїзду болгарських громадян за кордон. Останнє рішення не зняло проблему становища турецького населення в Болгарії, оскільки і на сьогодні кількість турків у країні залишається досить високою. За даними перепису 1956 р. в Болгарії проживало етнічних болгар – 85,5%, а етнічних турків – 8,6%. За даними перепису 1992 р. болгарами зареєструвалося 85,8%, а турками – майже 13%. Логічним виглядає пояснення факту зростання питомої ваги турецького населення демографічними причинами (високий рівень народжуваності) та лібералізацією суспільного життя, яке надало свободу національної ідентифікації [139]. Рівень освіти турецького населення все ще нижчий за рівень представників титульної нації і на діаграмі представлено показники 1986 р., які свідчать про високий рівень неписьменності і недостатню кількість осіб з вищою та середньою освітою (див. діаграму 2.9 у додатках) [140].

За свідченням болгарського дослідника О.Загорова трагічною закономірністю розвитку Болгарії, специфічною рисою болгарського національного життя було занижене значення національних інтересів на противагу політичним, класовим, союзницьким, особистим тощо [141]. У досліджений період ситуація істотно не змінилася, хоча й здійснювались спроби розв'язання проблеми. Болгарські комуністи не стали винятком у вітчизняній історії – найбільш вразливою була їх політика з національного питання. Сучасному керівництву перейшли ці проблеми, і простим дозволом на вільний виїзд до історичної батьківщини проблему не вирішити, необхідно стає система реальних заходів з вирівнювання становища всіх громадян країни.

Одним із таких реальних заходів стає застосування білінгвістичної системи вивчення рідної мови, яка зараз викликає значну зацікавленість у Європі, свідченням чого стало проведення спочатку в Парижі (1990 р.), а потім у Женеві (1991 р.) спеціальних конференцій.

У 1990 – 1991 навчальному році фахівцями Софійського університету було проведено експеримент, в якому брали участь 170 учнів 2-го – 4-го класів у 16 сільських школах, з вивчення турецької мови, як рідної паралельно з болгарською. Метою експерименту було визначення оптимального віку для застосування означеної системи, оптимальної кількості годин, створення навчальної програми та плану підготовки вчителів.

Перші результати експерименту можна оцінити як позитивні, оскільки прийнято офіційне рішення про початок вивчення турецької мови з другого класу, паралельно вивчається і вдосконалюється знання болгарської мови, навчання проводиться на підставі спеціально розробленої двомовної (болгарська та турецька) абетки [142].

Отже, боротьба щодо перспектив суспільного розвитку, яка відбувалася в другій половині 40-х років, охопила не тільки політичну та економічну сферу. Не менш активно вона точилася і у сфері освіти, однак саме в цій сфері вона максимально залежала від попереднього розвитку, і якщо попередній період не залишив значних економічних та й політичних досягнень, то національні традиції освітньої галузі були значними і визнаними в болгарському суспільстві. Комуністична партія, яка повела боротьбу за монополізацію влади, не могла не враховувати такого становища і вводити нові положення з використанням уже існуючих традицій. Співвідношення традицій і новаторства в цей період, на наш погляд, ще було на користь перших.

Посилання:

1. Сборник закони, укази, постановления на Министерския Съвет, правилници, наредби, инструкции, заповеди и др. по народната просвета. – София: изд-во «Формуляри и регистри», 1956. – С. 3 – 4.
2. Складено на основі: Български Конституции и конституционни проекти. – София: державно изд-во «Петър Берон», 1990. – С. 166-213.
3. Див.: Джуриноский А.Н. Вказ.праця. – С. 369, 373 – 374.

4. Див.: Георгий Димитров о литературе, искусстве и культуре. – М.: изд-во политической литературы, 1972. – С. 26 – 27, 137, 148, 150, 212 – 213.
5. Самодумов Т. Избрани педагогически произведения / Тодор Самодумов .– София: изд-во на БАН, 1959. – С.268 – 271.
6. Там само. – С. 273 – 274, 277.
7. Революционные изменения в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Год 1989. /«Круглый стол» в Институте славяноведения и балканистики АН СССР. – Советское славяноведение. – 1990.- № 3. – С. 43; Центрально - Восточная Европа во второй половине XX века. Т.3, ч.1. – С. 46-47.
8. Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.Ф. Вказ. праця. – С. 267 – 279, 306 – 310; Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття [підруч. для вищих навч. закл] / Валерій Яровий. – К.: «Генеза», 2005. - С. 95 – 99.
9. Див. Історія Центрально-Східної Європи, с.552; Огнянов Л. Вказ.праця.- С.235; Чорній В. Вказх.праця. – С.299; Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи. – С.67.
10. Мешкова П., Шарланов Д. Вказ.праця. – С. 154 – 155.
11. Чорній В. Вказ. праця. – С.306.
12. Історія Центрально-Східної Європи. – С. 507.
13. Българската комунистическа партия в резолюции... Т.4. – С. 79.
14. Исусов М. Политическият живот в България. 1944 – 1948. – С. 322 -323.
15. Огнянов Л. Вказ.тв. – С. 196.
16. Див.: История на Българската комунистическа партия. – С. 471.
17. Български конституции и конституционни проекти. – С. 4-5.
18. Там само. – С. 40 - 49.
19. Болгария в XX веке. – С. 346.
20. Български конституции и конституционни проекти – С.51 – 52.
21. Централен държавен архив на Република България (далі ЦДА на РБ), ф.142, оп.5, од. зб. 145, арк.1 – 4.
22. Закон за народната просвета. Обнародаван в «Държавен весник», бр.218 от 17 септември 1948 г. – София: Държавна печатница, 1948. – С. 3 – 30.

23. Там само. – С. 8 – 9, 11 – 13.
24. Там само. – С. 3, 7, 13, 20, 26.
25. Там само. – С. 26 – 27.
26. Чакыров Н. Вказ. тв. – С. 40 – 45.
27. Радев П., Атанасова В., Колев Й., Александрова А., Витанова Н. Вказ. праця. – С. 292.
28. Димитров Г. Политический отчет ЦК БКП V създу партии. 19.12.1948 г. – Избранные произведения. – Т.3. – С. 471-480.
29. ЦДА на РБ. – Ф.136, оп. 1, од.зб.11, Доповідь міністра народної освіти до Кабінету Міністрів, арк.35.
30. Там само. – Ф.136, оп. 1, од. зб.11, арк.10.
31. Там само. - Ф.136, оп. 1, од. зб.29, арк. 35.
32. Чичовска В. Вказ. праця. – С. 51 - 52.
33. Наредба – закон за изменение и допълнение на относительно учебния съвет // Държавен вестник. – 1945. - бр. 67, 23 март. – С. 20-21.
34. Див.: Чичовска В. Вказ. праця. – С. 205- 206, 208 – 209, 212 – 213, 245.
35. Див.: Цонева П.Вказ. праця. – С. 145 – 146.
36. Иванов П. Единно ръководство на народното образование. – София, 1947. – С.10.
37. ЦДА на РБ. - Ф.142, оп.1, од.зб.2, арк.65 – 66, 109 – 110; од.зб.16, арк.3, 75; од.зб.84, арк.131; оп. 4, од. зб.259, арк.79; оп.5, од.зб. 16, арк.12 -14.
38. Там само. - Оп.2, од.зб.28, арк.169, 384; оп.4, од.зб.36, арк.1, 57, 66, 96, 141, 169, 214.
39. Там само. -Оп. 3, од.зб.381, арк.805; од.зб.495, арк.56.
40. Цонева П. Вказ. праця. – С. 150 -154.
41. Чичовска В. Вказ. праця. - С.28, 39 – 42.
42. Колев Й. Летопис на просветното министерство 1879 – 2001. – София, 2001. – С.63.
43. Драмалиев К. Просветната политика на Отечественя фронт [реч, произнесена във Великото Народно Събрание на 1.04.1947 г.] / Кирил Драмалиев. – София: изд-во на БРП(к),1947. – С.3 – 13, 34 – 35.
44. ЦДА на РБ. - Ф. 136, оп. 1, од. зб.36, арк. 3, 15 – 17.
45. Закони и правилници по Министерството на народното просвещение. – София, 1947. – С.12.
46. Чичовска В. Вказ. праця. – С. 146 – 147.

47. ЦДА на РБ. - Ф. 142, оп.3, од. зб. 545, арк. 1.
48. Там само. – Од. зб. 533, арк. 1 – 5.
- 49 Там само. - Од. зб. 67, арк. 2.
50. Чичовска В. Вказ. праця. – С.370.
51. Закони и правилници по Министерството на народното просвещение. – С. 6 – 7.
52. Цонева П. Вказ.праця. - С.136.
53. ЦДА на РБ. - Ф. 142, оп.1, од.зб.2, арк.65.
54. Там само. - Од.зб.16, арк.4-21, 23-34,36-71,73 -104;
55. Там само. - Од.зб.131, арк.283; од.зб. 84, арк.86 – 87, 131, 148-151.
56. Там само. – Од.зб. 131, арк.42 – 43,133.
57. Диаграми складено за даними: ЦДА на РБ. - Ф.142, оп. 4, од.зб. 260, арк. 1 – 25.
58. Там само. – Оп.5, од.зб.49, арк. 4-5.
59. Там само. – Оп.3, од.зб.381, арк.2 – 3.
60. Там само. – Ф. 136, оп.3, од.зб.84, арк.28 – 38.
61. Там само. – Оп.2, од.зб. 131, арк. 43 -44, 49; оп.4, од.зб.259, арк.79.
62. Там само. – Оп.5, од.зб.130, арк. 43.
63. ЦДА на РБ. - Ф.142, оп.1, од.зб.179, арк. 12, 17 – 18; оп.2, од.зб. 237, арк.1, 3,8, 28, 41, 47, 49, 88, 140.
64. Там само. – Оп.5, од.зб. 16, арк.12 – 14.
65. Там само. – Оп.5, од.зб.168, арк.95.
66. ЦДА на РБ. - Ф. 136, оп. 1, од. зб. 11, арк. 13, 37.
67. Там само. – Ф.142, оп. 1, од. зб.2, арк. 10.
68. Закони и правилници по Министерството на народното просвещение.... – С. 8, 12 – 14.
69. ЦДА на РБ. - Ф.142, оп.5, од.зб.42, арк.2 – 3.
70. Там само. - Ф. 136, оп.1, од. зб. 218, арк. 22.
71. Там само. - Оп.3, од.зб. 79, арк.47.
72. Монов Ц. Дейността на БКП за ликвидирането на неграмотността и малограмотността в страната (1944 – 1953 г.) / Ц. Монов // Известия на Института по история на БКП. – София. – 1975. - Бр. 33. – С. 86.
73. Работническо дело. – 1944. – 18 ноември.
74. ЦДА на РБ. - Ф.. 142, оп. 9, од.зб.51, арк.41.
- 75.Там само. – Оп.4, од. зб. 7, арк.5, 17, 73.
76. Монов Ц. Вказ. праця. – С. 92 – 93.

77. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп. 9, од.зб. 51, арк. 41.
78. Там само. – Оп.5, од. зб. 32, арк.151 – 152.
79. Там само. – Оп.4, од. зб. 58, арк.10, 13, 31, 56.
80. Там само. - Оп.3, од.зб. 495, арк.6; оп.5, од.зб. 16, арк.12-14, 21-23.
81. Див.: Попов Г.Н. Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции (1944 - 1948) / Георгий Попов. – Харьков: изд-во ХГУ им. А.М.Горького, 1966. – С.91 – 92.
82. Краткая история Болгарии. – С. 460 – 462; Попов Г.Н. Вказ. праця. – С.218 – 225; Цонева П. Вказ.праця. – С. 137 – 138 та ін.
83. ЦДА на РБ. - Ф.142, оп.1,од.зб.490, арк.29, 108, 122.
84. Там само. – Од.зб. 2, арк.53.
85. Там само. – Оп. 3, од.зб.381, арк.331
86. Там само. – Ф.136, оп.3, од.зб.2, арк.14-15.
87. Там само. – Ф.142, оп.4, од.зб.57, арк.2 – 6.
88. Там само. – Ф. 136, оп.3, од.зб. 19, арк.78 – 79.
89. Там само. – Ф.142, оп.5, од.зб. 168, арк.106,120.
90. Там само. – Оп.1, од.зб.8, арк.102; од.зб. 15, арк. 1 – 173.
91. Там само. – Оп.1, од.зб.8, арк.1; оп.3, од.зб.495, арк.7, 30; оп.5, од.зб.155, арк.9, 18, 37 -38,47, 60, 65, 93, 121; од.зб.168, арк.26.
92. Там само. - Оп.5, од.зб.155, арк.83, 107.
93. Там само. - Оп.3, од.зб. 531, арк.1, 3.
94. Установяване и укрепване на народнодемократичната власт...– С.153 – 154.
95. БКП в резолюции и решения... Т.4. – С. 27 – 28.
96. ЦДА на РБ. - Ф.136, оп.3, од.зб.49, арк.15-16; од.зб.62, арк.15.
97. Там само. – Ф.142, оп.5, од. зб.16, арк.13 – 14.
98. Чичовска В. Вказ. праця. – С. 166 – 168.
99. Установяване и укрепване на народнодемократичната власт...– С. 191 – 192.
100. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.3, од.зб. 68, арк.1 – 19, 20, 21-44, 45, 46 – 277.
101. Там само. – Оп.4, од.зб. 144, арк. 1-2, 7, 22.
102. Закони и правилници по Министерството на народното просвещение.... С. 9 – 11.
103. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.4, од.зб. 114, арк. 34.
104. Там само. – Оп. 5, од.зб.130, арк.239, 248; оп.11, од.зб.12, арк.1 -5.

105. Отечественен фронт. – 1947, брой 822, 11 май.
106. ЦДА на РБ. – Ф.136, оп.83, од.зб.5, арк.34.
107. Там само. – Ф.142, оп.7, од.зб.22, арк.346
108. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.7, од.зб. 6, арк.80.
109. Отечественен фронт. - 1950. – Бр. 1817. - 15 юли.
110. Советский фактор в Восточной Европе...Т.2. – С. 187 – 188.
111. Михайлов С. Вказ. праця. - С. 211 – 212.
112. Советский фактор в Восточной Европе... Т.2. – С. 464 – 466.
113. История на БКП. – С.501.
114. Диаграму складено на основі даних: ЦДА на РБ. - Ф. 142, оп. 5 од. зб. 145, л. 17.
115. Там само. – Оп.7, од.зб.14, арк.1 – 2.
116. Там само. – Оп.7, од.зб.119, арк.2, 3 – 55, 57 -87.
117. Там само. – Оп.11, од.зб.254, арк.1 – 3.
118. Там само. - Оп.9, од.зб.156,арк..2; од.зб.199, арк.1 – 2.
119. Там само. – Оп.9, од.зб.65, арк..17, 33, 50 – 65.
120. Там само. – Оп.7, од.зб. 239, арк. 3 – 89.
121. Диаграми складено за даними: ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.9, од.зб.199, арк.23.
122. Там само. – Арк.23 – 26.
123. Графік складено на підставі даних : История педагогика. – М.: Педагогика, 1955. – С.582; 15 години народно образование. – София, 1959. – С. 58 – 59; Свободная Болгария. – 1948. - № 1. - 8 септември.
124. Див.: Димитров Г.М. Присъда срещу комунизма. – С. 252 – 257.
125. ЦДА на РБ. – Ф. 142, оп.9, од.зб.64, арк. 20 – 30.
126. Там само. – Оп.6, од.зб.103, арк.84; оп.9, од.зб.63, арк.9, 49.
127. Там само. – Оп.17, од.зб.5, арк.10-12.
128. Маринова – Христиди Р. Вказ. праця. – С.139 – 141, 213 – 214.
129. Михайлов С. Вказ. тв. – С. 211.
130. БКП в резолюции и решения ...Т.5. – София, 1965. – С. 328 – 330.
131. Маркова Л.В. Болгары – мусульмане (помаки) / Л.В.Маркова // Этнические меньшинства в современной Европе. – М.: Наука, 1997. – С. 161.
132. Работническо дело. – 1974. – 11 февр.; 15 февр.

133. Очаги тревоги в Восточной Европе (Драма национальных противоречий). – М.: Наука, 1994. – С.228 – 230.
134. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.14, од.зб. 92, арк.2 -3.
135. Там само. – Оп. 19, од.зб.145, арк.. 33 – 36.
136. Там само. – Оп.26, од.зб. 89, арк. 83 – 97.
137. Там само. – Оп.26, од.зб.239, арк. 4 – 5.
138. Восточная Европа в документах...Т.2. – С. 430 – 431.
139. Див.: Болгария в XX веке. – С. 398.
140. Діаграму складено на основі даних : Михайлов С. Вказ. тв. – С.215.
141. Загорев О. Вказ.праця. – С. 15.
142. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.26, од.зб.139, арк.6 – 8.

РОЗДІЛ 3. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ШКІЛЬНОГО БУДІВНИЦТВА В СОЦІАЛІСТИЧНУ ДОБУ.

V з'їзд БРП(к) у грудні 1948 р. підвів підсумки під періодом вибору шляхів майбутнього розвитку країни і визначив встановлення монополії комуністичної партії на владу. Із цього часу і до подій «оксамитової революції» Болгарія розвивалась за соціалістичним сценарієм. Розвиток болгарської освіти являв собою вагомую частину цілісного процесу будівництва і розвитку соціалізму, саме через освіту формувався світогляд, стереотипи й система цінностей. Визначальними віхами на цьому шляху стали події 1956 року, пов'язані з засудженням культу особи Сталіна і Червенкова, період будівництва соціалізму в 60-ті роки та поглиблення кризи авторитарно-тоталітарної системи в 70 – 80-ті роки. Кожний з цих періодів при наявності спільних рис привносив і свої особливі характеристики.

3.1. КОМПАРТІЙНА ОПТИКА ПРОБЛЕМ ОСВІТИ

З 1949 р. по 1958 р. розвиток освіти керувався рішеннями центрального комітету БКП й постановами Ради Міністрів, що, за оцінками політологів, саме і є проявом насадження бюрократично-тоталітарної практики і означає підміну законодавчої ініціативи виконавчої та парламентської влади. Засудження культу особи в середині 50-х років вносить деякі зміни, але скоріше косметичні: показове обговорення партійних проєктів, прагнення надати окремим рішенням характер закону, посилення лінії вертикального зв'язку від населення до керівництва тощо. Весь період соціалістичного розвитку стратегічним напрямком освітнього розвитку була уніфікація освіти, і перші свідчення цього проявилися вже в 1950 р. під час прийняття змін і доповнень до існуючого Закону про освіту 1948 р., причинами яких міністерство визначило проведення уніфікованої адміністративної реформи і, відповідно до неї, єдиних загальноосвітніх шкіл з уніфікованим навчальним процесом [1]. Процедура прийняття та зміст партійних рішень з проблем освіти виступають ілюстрацією означених положень.

У червні – серпні 1949 р. політбюро ЦК БКП обговорювало питання освіти. Міністром просвіти на той час був відомий вже освітянам діяч К.Драмалієв, який в попередній період опікувався цією сферою за дорученням своєї партії і, пояснюючи низький рівень знань учнів, він звів причини до провокацій з боку вчителів, які, на його думку, не мають необхідної ідейної підготовки, недостатньо політично орієнтовані, а деякі навіть вороже налаштовані до нової влади. Така позиція відповідала положенням спеціальної інструкції ЦК БРП(к), прийнятої 25 жовтня 1948 р. напередодні переможного для комуністів V з'їзду про очищення партійних організацій від чужорідних та кар'єристських елементів. Саме діяльність цих елементів визначалася однією з причин негараздів в різних галузях суспільного життя, і всі місцеві партійні організації закликали до підвищення пильності і посилення виховної роботи [2].

На порядок денний також поставлено питання про підготовку нових підручників і перш за все з предметів, що мають ідеологічне навантаження. Частину з них можна перекласти з російської мови, оскільки не всі болгарські автори в змозі підготувати підручники на рівні сучасних (на думку авторів одного з останніх навчальних посібників з історії педагогіки Болгарії, у даному випадку термін «сучасні» означає «комуністичні») вимог. Видання підручників з інших предметів відкладалося до 1952 року з рекомендацією скоротити матеріал на 15 – 20% [3].

У 1949 – 1950 навчальному році вводиться нова структура шкільної освіти, яка більшою мірою повторювала радянську систему, ніж відтворювала національні традиції: – у відповідь на критику Міністерства просвіти з боку партійного лідера В. Червенкова відмовилися від назви «відділення» для початкової школи; – у програму початкової школи внесли кілька тем з основної школи, що певною мірою порушило зв'язок між ними; - прийняли організаційну структуру радянської школи, і відтепер директор відповідав за ідейні напрямки освіти в школі, що стали пріоритетними, а його заступник отримував нову посаду «завуч» і займався організацією навчального процесу. Для призначення на посаду директора показники змінювалися з професійних на користь політичних; - трансформували вчительські інститути, що

готували кадри для дошкільної й початкової освіти, у педагогічні училища й тим самим знижували їх освітній ценз і статус.

Одним із прикладів проведення комуністичної політики в освіті було рішення політбюро ЦК БКП (11.01.1950 р.) про створення вірної партії та народній владі інтелігенції, згідно з одним із його положень відповідний (і немалий – Г.Д.) відсоток абітурієнтів (35 – 40%) набирали з числа ударників й передовиків виробництва після завершення ними шестимісячних або річних підготовчих курсів залежно від наявного рівня шкільної освіти. Це положення на той час вже було достатньо випробуваним у СРСР і діяло в Болгарії до 1989 р. [4].

Відверто негативним стало рішення 1952 р. про підготовку списку заборонених книг, що отримали шифр «секретний книжковий фонд» і «секретне використання». До цього списку потрапили твори М.Гераскова, П.Боева, Г. Пирьова, Д.Димова, Л.Русева та ін. Ці твори можна було отримати в бібліотеці тільки зі спеціальним дозволом і виключно членам БКП. Таке положення протрималося до 1990 р. Подібній коректурі піддавались і періодичні видання «Народна освіта» (рік видання 1945), «Вчительська справа» (1945 р.), «Дошкільне виховання» (1953 р.), «Професійна освіта» (1956 р.), «Початкова освіта» (1961 р.).

Показником прагнення до суцільного і в той же час спеціалізованого контролю стало створення за рішенням політбюро ЦК БКП від 17.10.1953 р. нової структурної одиниці в центральному комітеті - відділу «Наука й освіта», який довгий час очолював Сава Гановський. Серед його завдань виділимо таке: «спостереження, контроль і допомога в роботі державним органам та місцевим партійним комітетам по виконанню рішень партії й уряду з питань розвитку науки, освіти, мистецтва». Завдання поставлено в класичному варіанті тоталітарного режиму: а) на першому місці стоїть спостереження й контроль і тільки потім допомога, тобто переважають контролюючі функції партійних органів; б) партійні органи не тільки підміняють державні, а й керують ними, причому спочатку контролюються державні органи, а потім місцеві партійні організації, які, згідно зі статутом, й повинні контролюватися вищими органами партії. Інші завдання відділу так само сформульовані в дусі тоталітарної партії: відділ слідкує за розвитком науки, освіти, мистецтва та

вивчає їх; своєчасно готує рішення з назрілих питань розвитку цих галузей; постійно турбується про забезпечення, правильний підбір, політичний, ідейно-науковий рівень кадрів на всі сектори фронту науки, освіти, мистецтва та вивчає їх; вивчає досягнення в керівництві культурною сферою в інших країнах, особливо СРСР; направляє необхідні пропозиції та зауваження по вдосконаленню роботи партії, відповідних державних органів і громадських організацій тощо [5].

На кожному партійному з'їзді певна увага приділялась і проблемам освіти. Для прикладу охарактеризуємо резолюцію VI з'їзду БКП (28.02 – 3.03.1954 р.), який не відрізнявся епохальними рішеннями і був звичайним партійним форумом. Шостий розділ вказаного документа присвячений проблемам охорони здоров'я, освіти, культури й підготовки кадрів, і всього на двох сторінках викладено п'ять пунктів, що охоплюють ці аспекти суспільного життя. Шкільній освіті із цих п'яти пунктів присвячено лише один, і в ньому визначено головне завдання «рішучого поліпшення навчання й подальшого розширення шкільної мережі». Далі – кілька цифр: загальна кількість учнів, обсяг капіталовкладень, охоплення дітей дошкільною освітою. Незначний обсяг зайняли проблеми освіти порівняно з іншими [6].

Взагалі, основними напрямками діяльності керівної партії були – господарська, ідеологічна, організаційна тощо. Ми проаналізували і підраховали рішення КПРС як провідної партії соціалістичного табору і Болгарської комуністичної партії (БКП) за період з 1944 по 1962 роки, виділивши чотири напрямки:

- рішення з питань керівництва економікою;
- рішення з організаційних питань;
- рішення з ідеологічних питань;
- рішення з питань становлення та розвитку освіти.

Результати цих підрахунків представлені в діаграмах (див. діаграми 3.1. і 3.2. у додатках).

Навіть побіжний погляд на діаграми дає можливість побачити спільні риси в діяльності партій: по-перше, значна перевага питань керівництва економікою – відповідно 45,62 % та 38,61 %; по-друге, вражаюча недооцінка освітянських питань – 5,99 % в СРСР і 0,99 % в НРБ, хоча саме ця сфера суспільного життя безпосередньо орієнтована на майбутнє. Недостатня увага

до освітан та освіти підтверджується й аналізом тексту. Було використано тексти фундаментальних для доби тоталітаризму видань – „Історія Комуністичної партії Радянського Союзу” в 6 томах та „Історія Болгарської комуністичної партії”, – і проаналізована інформація щодо одного з найважливіших рішень про освіту – Закону про зміцнення зв’язку школи з життям 1958 р. в СРСР і 1959 р. в НРБ (детальніше про ці Закони далі).

У першому виданні в самому тексті ні про Тези ЦК, ні про Закон 1958 р. повідомлення ми не знайшли, а наприкінці в рубриці «Короткий літопис подій; 1958 р.» короткий запис про Пленум ЦК КПРС 12 листопада, який прийняв «Проект тез з питання про зміцнення зв’язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в країні» [9]. У другому виданні уваги приділено більше: цілий абзац з 88 слів, в якому визначено причину прийняття рішення, етапи розгляду і значення Закону [10].

Однією з ознак тоталітарного керівництва є обов’язкова й постійна звітність перед партійними органами про виконання їх рішень, особливо рішень з’їзду. Вже через кілька місяців після означеного VI з’їзду в червні міністр народної освіти Демір Янев звітував до ЦК БКП про проблеми розвитку освіти в світлі рішень з’їзду, акцентуючи увагу на необхідності повного охоплення дітей початковою освітою (на час звіту 99,5% дітей навчалися в школі), поліпшенні шкільної матеріальної бази, посиленні виховної роботи і серед учителів, і серед учнів. Разом з тим міністр відзначає активну громадську позицію вчителів, які керують курсами російської мови, читальнями, місцевими комітетами ВФ тощо, навіть робить зауваження обштинній раді Благоевграда про неможливість відволікання вчителів на другорядні для них справи, наприклад, перерахування птахів на місцевій птахофабриці в навчальні години. Дійсно болгарські вчителі займають значне місце в суспільстві! [11].

Партійне бачення проблем освіти безпосередньо пов’язане з визначенням основних етапів суспільного розвитку. Кожному етапу розвитку суспільства відповідає й певна система освіти. Так, на II з’їзді БКП, який відбувся в 1958 році, зроблено висновок про завершення перехідного періоду від капіталізму до соціалізму й досягнення повної перемоги соціалістичного способу виробництва. З’їзд «переможного соціалізму» окреслив і

нові підходи до освіти і на зразок СРСР, де він існував уже з 1958 р., закликав підготувати новий освітянський закон, який було прийнято в наступному році.

Співпадіння дат прийняття Закону не є випадковим. Діяльність комуністичних партій ставала все більш уніфікованою, приймалися спільні рішення на різних рівнях. Наприклад, Нарада представників 12 комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн (Москва, 14-16 листопада 1957 р.), а потім Нарада представників 64 комуністичних і робітничих партій (Москва, 16-19 листопада. 1957 р.) дали оцінки поточним проблемам міжнародного становища і визначили основний зміст сучасної епохи як епохи переходу від капіталізму до соціалізму, рекомендували зміцнювати зв'язки і контакти між партіями, особливо соціалістичних країн, оскільки процеси соціалістичної революції та соціалістичного будівництва засновані на головних закономірностях, що проявляються всюди і обов'язково [12].

Ми приєднуємося до думки відомого українського історика В.І.Ярвого, що висновки лідерів КПРС про етапи і можливість більш-менш одночасного переходу всіх держав регіону до побудови комунізму цілковито поділялися керівництвом більшості східноєвропейських компартій [13], а тому й не випадково, що вже згаданий VII з'їзд БКП (липень 1958 р.) зробив висновок про перемогу соціалізму в НРБ і охарактеризував наступний період як поступовий перехід до будівництва комунізму [14].

Новий період вимагав нових рішень для всіх галузей суспільного життя, тому і з'являється в цей період вищезгаданий Закон про освіту. Отже, перейдемо до з'ясування його появи, аналізу основних положень та наслідків реалізації. Ці положення будемо розглядати, порівнюючи аналогічні Закони СРСР та НРБ.

Перш за все, звернемо увагу на визначення причин прийняття Закону, які чітко виписані в радянському варіанті:

- початок нового етапу розвитку суспільства – періоду розгорнутого будівництва комунізму;
- успіхи в проведенні культурної революції і національної політики;
- поступова ліквідація істотних розбіжностей між розумовою та фізичною працею;

- недоліки в організації шкільної освіти, пов'язані з відривом навчання від реального життя [15].

Для Болгарії політехнічна підготовка молоді була об'єктивно необхідною з огляду на тодішній стан економічного розвитку країни та амбітні господарські плани керівництва. Ідея політехнізації поступово ставала все більш ваговою, і в структурі міністерства під керівництвом Н.Гарвалова була створена спеціальна комісія з цих питань, завданням якої стала підготовка заключного документа від міністерства. До роботи комісії залучили й науковців. Як свідчать матеріали роботи комісії (листопад 1956 р.), з питання політехнізації виявилось кілька позицій. По-перше, частина науковців стали опонентами цієї справи: професор В.Герасков взагалі назвав ідею політехнізації «утопічною», його колега П.Заїмов вважав її нездійсненною з причин матеріального характеру, професор Б.Василев вважав, що тодішній рівень економічного розвитку робив політехнічне навчання неможливим. По-друге, більшість місцевих органів народної освіти ідею підтримали, але висловили багато зауважень: ОНП міст Русе, Плевен, Благоевград пропонували не поспішати, мотивуючи тим, що питання політехнізації недостатньо з'ясовано, відсутнє достатнє матеріальне й кадрове забезпечення, а також і власний досвід; ОНП міст Бургас, Тирново, Софія вважали необхідним провести дослідницькі роботи з цього питання в окремих школах; ОНП міста Стара Загора висловила побоювання втратити загальноосвітній рівень; представники газети «Вчительська справа» вийшли з пропозицією внести деякі зміни спочатку в діючий навчальний план [16]. Однак ідея набувала все більш реальних обрисів конкретних юридичних документів.

Процедура прийняття відповідного Закону включала кілька етапів: перший – постановка проблеми на пленумах центральних комітетів КППС (12 листопада 1958 р.) та БКП (15-17 січня 1959 р.) і прийняття проекту тез; другий – обговорення проектів в суспільстві (один-шість місяців); третій – прийняття Закону Верховною Радою СРСР у грудні 1958 р. і Народними Зборами НРБ у липні 1959 р. На обговорення в болгарському суспільстві було винесено кілька конкретних пропозицій: створення нового типу середньої школи з 12-річним терміном навчання, яка буде об'єднувати загальноосвітню політехнічну школу з виробничим

навчанням; головною метою цієї школи стане підготовка учнів до участі в матеріальному виробництві; новий рівень освіти буде складатися з двох ступенів – базова освіта й повна середня освіта; посилений розвиток мережі середніх спеціальних закладів – технікумів, професійних училищ; рішуче поліпшення матеріальної бази освіти, особливо професійної; підвищення рівня вечірнього й заочного навчання. Викликає здивування тривалість обговорення тез у СРСР – трохи більше місяця з 12 листопада по 24 грудня. Невже за такий короткий термін реально провести ділове обговорення документа, тим більше, враховуючи територію країни? Болгарське суспільство мало більше часу: пленум відбувся у січні, тези опубліковані у квітні, а закон затверджений 4 липня 1959 р. Основна частина зборів з їх обговорення відбулася наприкінці навчального року. Так, Габровський окружний комітет БКП повідомляв центральний комітет листом від 18.06.1959 р. про результати обговорення: проведено 400 зборів, у яких взяло участь 15 тис. освітян. Більшість виступів була схвальною, реформу оцінили як своєчасний захід, а серед пропозицій звертає увагу проблеми підвищення якості підготовки вчителів, особливо для старших класів, ліквідації двозмінної організації шкільних занять, відкриття в музичних школах спеціальних класів гри на народних музичних інструментах, що відображало б продовження національних традицій, завершення основної освіти після 9-го класу, за що висловилися 70% учасників обговорення в окрузі. До речі, останнє положення, на відміну від проекту було потім закріплено в законі [17].

Всього, за підрахунками болгарських авторів, в обговоренні документа взяли участь більше 425 тис. осіб, які письмово або усно висловили своє ставлення до тез. Проведено понад 10 000 зборів по всій країні, на яких висловили 40 500 зауважень та пропозицій. До редакцій періодичних видань надійшло близько чотирьох сотен статей, 229 з яких було опубліковано. Частина батьків та вчителів висловили побоювання, що посилення політехнізації може привести до зниження рівня загальноосвітньої підготовки та загальної культури учнів (згадаймо, що аналогічне положення було і в протоколах засідання комісії міністерства): у інших викликало занепокоєння положення про формування спеціалізації виробничого навчання

залежно від місцевості, що може привести до обмеження можливостей для сільських дітей отримання робітничої професії і вступу їх до вищих навчальних закладів; інші звернули увагу на можливість підвищення навантаження на учнів у зв'язку з вивченням чотирьох додаткових політехнічних дисциплін; висловлювались зауваження щодо матеріального та методичного забезпечення ідеї політехнізації та ін. У відповідь Міністерство просвіти заспокоїло суспільство, що обов'язково врахує критичні зауваження [18].

Порівняємо тепер прийняті в СРСР та НРБ закони за назвою, структурою, характеристикою основних завдань.

Показник	СРСР	НРБ
Назва документа	Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР	Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток народної освіти в НРБ
Дата	24 грудня 1958 року	4 липня 1959 р.
Структура	Вступ. 1. Про середню школу. 2. Про професійно-технічну освіту. 3. Про середню спеціальну освіту. 4. Про вищу школу.	1. Школа в НРБ. 2. Середня політехнічна школа. 3. Середня професійна школа. (технікуми). 4. Професійно-технічна школа. 5. Вищі навчальні заклади. 6. Вечірнє та заочне навчання. 7. Вчительські кадри. 8. Загальні положення. 9. Перехідні правила.
Головне завдання освіти	Підготовка учнів до життя, суспільно-корисної праці,	Підготовка молоді до життя в соціалістичному і комуніс-

		подальше підвищення рівня загальної і політехнічної освіти, підготовка освічених людей, які добре знають основи наук, виховання молоді в дусі глибокої поваги до суспільних принципів, в дусі ідей комунізму.	тичному суспільстві, зв'язок навчання і виховання з суспільно корисною працею, виховання молодого покоління з повагою і відданістю принципам комунізму, любові до праці, у дусі патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.
Провідна освіти	ідея	Тісний зв'язок навчання і виховання з працею, з практикою комуністичного будівництва	На засадах широких загальноосвітніх і політехнічних знань та виробничого навчання підготувати учнів до наукової, технічної, практичної, фізичної і психологічної участі в матеріальному виробництві.

Порівняльна таблиця засвідчує наявність багатьох спільних положень:

- назва відрізняється тільки одним словом „система” в радянському варіанті;
- між датами прийняття Законів термін дуже незначний – 5 місяців і 10 днів;
- у структурі 5 основних розділів співпадають (середня школа, професійно-технічне навчання, середня спеціальна освіта, „Вища освіта”, а також „Вступ” - в радянському варіанті, – і „Освіта в НРБ”). У болгарському Законі наявні розділи – „Вечірнє та заочне навчання”, „Вчительські кадри”, „Загальні положення”, „Перехідні правила”, основний зміст яких є і в Законі СРСР, але вони не виокремлюються;
- визначення головного завдання школи та провідної ідеї освіти фактично ідентичні;

Під час роботи з цими документами складається враження, що деякі фрази цілими абзацами переходять з одного тексту в інший. Наприклад, порівняймо витяг із тексту Закону СРСР (грудень 1958 р.) та Основних положень перебудови освітньої системи, тісного зв'язку навчання та виховання молоді з продуктивною працею НРБ (квітень 1958р.).

Радянський документ	Болгарський документ
<p>Прискорений розвиток механізації, автоматизації і хімізації виробництва, широке застосування електроніки, обчислювальних пристроїв, всебічний розвиток електрифікації та інші досягнення науки і техніки докорінно змінюють характер праці. Праця робітників та колгоспників все більше наближається за своєю суттю до праці інженерів, техніків, агрономів та інших фахівців... Перспективи техніко-економічного розвитку Радянського Союзу ставлять все більш високі вимоги до всіх трудівників нашого суспільства, різнобічна освіта стає для них нагальною потребою [19].</p>	<p>Введення механізації, автоматизації і хімізації виробництва, широке використання електроенергії, застосування атомної енергії в мирних цілях та інші наукові і технічні відкриття створюють нову епоху в житті людства, змінюють докорінно характер праці. Створюються умови для поступового наближення праці робітників до праці інженерно-технічних кадрів, праці селян-кооператорів до праці агрономів та інших фахівців... Все це вимагає сучасної та різнобічної теоретичної і практичної підготовки робітників та сільських працівників [20].</p>

Навіть без додаткового аналізу зрозумілий високий ступінь повторення, ідентичності текстів. Все ж таки подивимось на ці тексти як на лінгвістичне джерело:

- в обох документах три розповідних речення з кількістю знаків – перший текст 74; другий текст – 75; із них 35 лінгвістичних одиниць повністю співпадають;
- деякі терміни різняться за формою, але є однаковими за змістом: у даному контексті „колгоспники” в першому тексті – „селяни-кооператори” в другому тексті; „перспективи техніко-економічного розвитку” в першому тексті, в другому замінено на коротке „все це”; „усіх трудівників нашого суспільства” –

„робітників та сільських працівників”, «різнобічна освіта» – „різнобічна теоретична і практична підготовка”;
 - використовуються спільнокореневі слова як різні частини мови: дієслово „наближається” в першому тексті та іменник „наближення” – у другому, іменник „вимоги” в першому та дієслово «вимагає» – у другому.

Якщо підсумувати означені показники, ідентичними в текстах будуть 50-55 знаків, тобто 66-73 % досліджуваного матеріалу. Словосполучення, які не повторюються – перший текст (електроніка, обчислювальні пристрої) і другий текст (атомна енергія) можна вважати також дуже близькими за змістом, оскільки характеризуються різні прояви досягнень науки і техніки.

Отже, з впевненістю можна стверджувати практично повну ідентичність наведених текстів з лінгвістичної точки зору.

Часто в історичних дослідженнях виникає потреба з’ясувати основні визначення того чи іншого явища, факту, документа. На наш погляд, у цьому випадку найбільш ефективним стає метод контент – аналізу, суть якого полягає у виділенні ключових слів у тексті і підрахуванні частоти їх використання.

Контент-аналіз текстів Закону СРСР 1958 р. та Закону НРБ 1959 р. [21].

№ п/п	Ключові слова	Частотність вживання	
		Закон СРСР	Закон НРБ
1.	Науково-технічна революція	-	-
2.	Технічний прогрес /новітні досягнення науки і техніки	7	1
3.	Комуністичне будівництво /будівництво комунізму	11	2
4.	Виховання нової людини /комуністичне виховання	8	5
5.	Марксистсько-ленінське вчення/ марксистсько-ленінська теорія	5	4
6.	Суспільно корисна праця	11	7
7.	Поєднання навчання з практикою/ поєднання навчання з працею	11	4

8.	Зближення фізичної та розумової праці	2	1
9.	Всебічний розвиток особистості/ гармонійний розвиток особистості	4	3
10.	Гуманістичні засади /гуманізм	-	-

Тепер розмістимо ключові слова за кількістю використань від найбільш до найменш уживаних

Закон СРСР	Закон НРБ
1. Суспільнокорисна праця Поєднання навчання з практикою, Комуністичне будівництво	1. Суспільно корисна праця
2. Виховання нової людини	2. Виховання нової людини
3. Технічний прогрес	3. Марксистсько-ленінське вчення Поєднання навчання з практикою
4. Марксистсько-ленінське вчення	4. Всебічний розвиток особистості
5. Всебічний розвиток особистості	5. Комуністичне будівництво
6. Зближення фізичної та розумової праці	6. Технічний прогрес Зближення фізичної і розумової праці
7. Науково-технічна революція Гуманістичні засади	7. Науково-технічна революція Гуманістичні засади

І в першому, і в другому варіанті маємо сім позицій, а місце ключових слів „суспільно корисна праця”, „виховання нової людини”, „зближення фізичної та розумової праці”, „науково-технічна революція”, „гуманістичні засади” збігається повністю. Значна різниця в місці ключового слова „комуністичне будівництво” пояснюється достатньо просто: у СРСР цей термін уже широко вживався в партійних документах та ЗМІ, а також перейшов і в юридичну літературу. У НРБ питання про безпосередній перехід до комуністичного будівництва тільки починало обговорюватися після вищевказаних рішень VII з'їзду БКП в основному в партійній літературі.

На наш погляд, дуже показовими є дані останньої позиції. У кінці 50-х рр. увесь світ не тільки обговорював питання науково-

технічної революції, а й активно практично займався революційними змінами в науці і техніці [22], соціалістичні країни навіть терміна цього не використовують. Йдеться про школу, про майбутнє країн і, визначаючи напрямки вдосконалення освіти, керівництво не пов'язує це вдосконалення з науково-технічною революцією.

Другий термін найменш вживаний – „гуманістичні засади”. На нашу думку, саме ці документи і засвідчили протилежність в освітній політиці Сходу і Заходу (умовність використання цих термінів автор розуміє) – в той час, коли західна освітня стратегія будувалась на гуманістичних засадах і загальнолюдських цінностях, ми свою перспективу вбачали в комуністичному вихованні виключно на засадах марксистсько-ленінської теорії.

Чому взагалі постало питання посилити зв'язок навчання з працею? В усіх посібниках та підручниках соціалістичної доби (як радянських, так і болгарських), вказувалося, що головними завданнями школи за цими законами повинно бути: підготовка учнів до життя і суспільно корисної праці, подальше підвищення рівня загальної і політехнічної освіти тощо [23]. На наш погляд, така точка зору розкриває лише верхівку айсберга. Справжня причина в тому, що в економіці продовжується екстенсивний варіант розвитку, який передбачає кількісне збільшення і залучення нових робочих рук в економіку. Як наслідок, виникає потреба в цих робочих руках і ставиться завдання надати випускникам робочу професію, щоб одразу після школи вони могли стати до роботи.

Ми вже відзначали, що між партійними рішеннями та аналогічними законами був період обговорення цих проблем. Як краще проаналізувати результати такого обговорення? Правильніше за все зробити порівняння першого і другого документів на прикладі болгарського варіанта (там обговорення, як ми раніше з'ясували, було більш тривалим) [24].

<p>Назва документа – Основні положення перебудови освітньої системи, тісного зв'язку навчання та виховання молоді з продуктивною працею. Рішення пленуму ЦК БКП</p>	<p>Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток народної освіти в НРБ. Закон від 4 липня 1959 р.</p>
---	---

(січень 1959 р., опубліковано у квітні 1959 р.)	
<p>Головне завдання нової школи – підготовка учнів науково – технічно, практично і психологічно для участі в матеріальному виробництві. Поряд із цим необхідно давати відповідну загальноосвітню підготовку для вступу у вищі навчальні заклади і для роботи у галузі культури.</p>	<p>- На ґрунті широких загальноосвітніх і політехнічних знань та виробничого навчання підготувати учнів науково, технічно, практично, фізично та психологічно для участі в матеріальному виробництві. Це дає необхідну підготовку для вступу у вищі навчальні заклади і для роботи в галузі культури.</p>
<p>Основні розділи:</p> <ul style="list-style-type: none"> - загальні положення; - середня політехнічна освіта; - середня спеціальна освіта (технікуми); - професійно-технічна освіта; - заочна та вечірня освіта; - вчительські кадри; - вища освіта; - вдосконалення комуністичного виховання учнів; - освіта та виховання молоді – загальнонародна справа 	<ul style="list-style-type: none"> - школа в НРБ; - середня політехнічна школа; - середня професійна школа (технікуми); - професійно-технічна школа; - вищі навчальні заклади; - вечірнє та заочне навчання; - вчительські кадри; - загальні положення; - перехідні правила.
<p>Основні позиції за контент-аналізом:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Виховання нової людини. 2. Марксистсько-ленінське вчення. 3. Поєднання навчання з практикою. 4. Комуністичне будівництво. 5. Технічний прогрес. 6. Всебічний розвиток особистості. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Суспільно корисна праця. 2. Виховання нової людини. 3. Марксистсько-ленінське вчення. Поєднання навчання з практикою. 4. Всебічний розвиток особистості. 5. Комуністичне будівництво. 6. Технічний прогрес.

<p>7. Суспільно корисна праця. Зближення фізичної та розумової праці.</p> <p>8. Науково-технічна революція. Гуманістичні засади</p>	<p>Зближення фізичної і розумової праці.</p> <p>8. Науково-технічна революція. Гуманістичні засади.</p>
---	---

Співпадіння:

- визначення головного завдання школи;
- назви, кількість, послідовність основних розділів;
- більшість позицій контент - аналізу.

Розбіжності:

- місце розділу « Загальні положення»;
- обсяг (Закон менший за обсягом) ;
- визначення тривалості першого ступеня шкільного навчання: партійний документ – 1 - 8-й або 9-й класи, Закон – 1 – 9-й класи;
- стиль документів: партійний варіант витриманий у публіцистичному стилі, а в Закон – в офіційно-діловому.

Останнє положення не повинно викликати здивування, адже закон –це нормативний акт вищої юридичної сили, що має загальний характер, відповідну структуру, доцільне розміщення нормативних принципів та правові атрибути. Закон приймається відповідно до вимог логіки, стилю і мови, що сприяє однаковому і точному його розумінню та застосуванню [25]. Враховуючи ці положення, можна говорити про незначну ефективність процесу обговорення проекту ЦК БКП, оскільки остаточний варіант у вигляді закону не отримав серйозних змін, крім тривалості основної освіти.

Таким чином, проведене порівняння довело значний ступінь схожості досліджуваних документів СРСР та НРБ; наявність єдиного механізму появи законів: проект ЦК партії – нетривале і неефективне обговорення – прийняття закону; ідентичність визначення основних напрямків партійної роботи взагалі. Дійти цих висновків нам допомогли методи, які ми запозичили з інших наук – математики, соціології, лінгвістики та ін. Доповнення історичних методів іншими підвищує достовірність та об’єктивність аналізу суспільних явищ.

Певну уніфікацію в масштабах усього «соціалістичного табору» відзначали і керівники освітніх міністерств, вважаючи це позитивним моментом, про що свідчить доповідна записка

міністра до ЦК БКП (10 листопада 1962 р.) про підготовку до проведення в Болгарії III міжнародного семінару з політехнічної освіти і виховання (I – проведено в СРСР, II-й в НДР). Головна ідея документа і полягає в тому, що НРБ синхронно з іншими країнами просувається шляхом політехнізації [26].

Отже, прийнятий в НРБ закон 1959 р. включав такі позиції:

- його положення охоплювали освітню систему в цілому, включаючи й вищу освіту;
- головна мета школи – підготовка молоді до життя в соціалістичному й комуністичному суспільстві, до встановлення зв'язку освіти й виховання із суспільно-корисною і продуктивною працею;
- головне завдання середньої школи полягало в науково-технічній, практичній, фізичній і психологічній підготовці учнів до участі в матеріальному виробництві на основі широких загальноосвітніх й політехнічних знань та виробничого навчання;
- створювалась система вечірньої та заочної освіти;
- Міністерство народної освіти здійснювало ідейне, методичне й організаційно-педагогічне керівництво сферою освіти країни, виходячи з положень партійної та урядової політики;
- місцеві відділи «Просвіти і культури» підпорядковувались як окружним народним радам, так і МНП;
- шкільне фінансування здійснювалось відповідними народними радами;
- загальноосвітні школи перейменовувалися на середні політехнічні школи (у болгарському варіанті СПУ – средни политехнически училища) з двома ступенями: перший – I – VIII класи – обов'язковий й безкоштовний, другий – IX – XII класи – безкоштовний, але необов'язковий;
- середні професійні училища перетворювалися на технікуми з 4 – 5-річним навчанням на базі основної школи;
- створювалися ПТУ – професійно-технічні училища зі строком навчання від одного до 3-х років, що не мали статусу середньої школи, у 1962 р. виникли СПТУ – середні професійно-технічні училища, які вже надавали середню освіту з трирічним строком навчання;

- закривалися середні педагогічні училища і на їх базі створювалися вчительські інститути для підготовки кадрів дошкільної і початкової освіти з трирічним строком навчання на основі середньої освіти. Разом із цим створили й Інститут учителів виробничої практики;
- вищі навчальні заклади зобов'язувалися підготувати нові професійно-кваліфікаційні характеристики на випускників, звернувши увагу на формування науково-дослідницьких вмінь, у ВНЗ повинні були діяти відділення післядипломної освіти;
- основою теоретичної і практичної підготовки кадрів однозначно визначалася марксистсько-ленінська ідеологія.

На основі Закону міністерство розробило новий навчальний план, за яким загальноосвітня підготовка як підґрунтя політехнічного та виробничого навчання розширялась і на неї виділялося 9 300 годин, замість 8 728 годин за попереднім планом. Збільшилась кількість годин і на загальнотехнічну, спеціальну і трудову підготовку з 1 768 до 2 908 годин, тобто на 1 122 години більше, що складало 63,5% [27].

У 60-ті роки стали помітними деякі негативні явища, які не відповідали Закону 1959 р., що проявилися в наступному: інформаційне перевантаження учнів, політехнізація призвела до вузької професіоналізації або до поверхового оволодіння знаннями з політехнічних дисциплін, зменшення кількості годин на гуманітарні дисципліни, неможливість отримання повноцінної професійної підготовки.

У 1965 р. створено комісію, до складу якої ввійшли вчителі, науковці, лікарі, представники громадськості, що оцінювала обсяг та якість навчальних планів та програм. Наслідком її роботи стала відміна іспиту на зрілість у VIII класі. У 1969 р. відбувся пленум ЦК БКП з питань перебудови й подальшого розвитку освіти, який затвердив низку положень майбутньої реформи. Освітняни не залишилися байдужими до цих пропозицій. В архіві зберігся лист тодішньому секретарю ЦК БКП Венеліну Коцеву від учителя початкових класів, пенсіонера з Софії Йордана Стоянова від 30.01.1970 р. Рішення пленуму він оцінює як початок педагогічної революції і вважає, що революційні дії повинні охопити всю шкільну систему й всіх педагогів, а не тільки педагогічну еліту. На його думку,

причиною недоліків був низький рівень наукової організації праці освітян, і як один із перспективних напрямків автор пропонує творче поєднання молодості й досвіду. Цей та подібний йому листи свідчать про активну позицію вчителів, які історично були носіями передової національної самосвідомості [28].

Як керуюча сила тоталітарного суспільства, комуністична партія прагнула контролювати всі, навіть дрібні питання, використовуючи невластиві політичній партії методи й форми. Архівні матеріали дають можливість переконатися в суворій підпорядкованості освітянського життя партійним настановам і партійному контролю. Так, обов'язковим фактично для всіх рівнів центрального і місцевого керівництва, громадських організацій є узгодження з партійними органами проведення різних заходів, навіть далеких від політичної сфери: комітет відомих панагюрців (Панагюриште – регіон у Болгарії) просить дозволити відзначити 50-ту річницю смерті свого земляка Марина Дринова (1955 р.); Хасковський окружний партійний комітет узгоджує видання ювілейного збірника до 100-річчя першої школи в регіоні (1960 р.); мешканці міста Єлен звертаються з проханням дозволити святкування 120-річчя школи й 100-річчя читалища у своєму місті (1963 р.), Болгарська академія наук (БАН) інформує про підготовку національної конференції з питань болгарського правопису, і ЦК БКП дозволяє її провести у квітні 1969 р.; Міністерство просвіти просить висловити свою оцінку й дати дозвіл на проведення урочистих зборів у Софії, присвячених міжнародному року освіти (1970 р.); товариство русистів отримує дозвіл на видання за власний кошт збірника «Българската русистика» (1973 р.) тощо [29]. З питання нагородження Болградської гімназії (Одеська область) у зв'язку із 110-річчям заснування орденом «Кирило і Мефодій» (1968 р.) отримано узгодження відділу «Наука, освіта, мистецтво» ЦК БКП, відділу «Зовнішня політика і міжнародні зв'язки» ЦК БКП, Міністерства народної просвіти. Дуже ретельно перевіряються і контролюються у вищих партійних структурах закордонні поїздки освітян, наприклад, товариство русистів запропонувало для участі в Міжнародній конференції русистів (1969 р.) 64 особи, відповідний відділ ЦК зменшив цю кількість до 54 осіб і надав своєрідну рознарядку по цих особах – 10 – від згаданого

товариства, 27 – пропонують місцеві освітні органи, 17 – за пропозицією МНП. Планове керування суспільним розвитком призводить до рішень, які важко назвати гуманістичними: відділ ЦК «Наука, освіта, мистецтво» відмовляє Врачанському окружному партійному комітету у відкритті спортивної школи-інтернату, оскільки це не передбачено планом і в VI п'ятирічці вже створені дві подібні школи, а потреби округу у спортсменах можна задовольнити в інших спортивних школах [30]. ЦК БКП виступає у зовсім не властивій ролі арбітра навіть у правових питаннях, наприклад, у спірній ситуації, коли партійний комітет м. Благоевграда залишив на роботі на наступний навчальний рік учителів та директора проти їх бажання, мотивуючи своє рішення обов'язком учителів-комуністів працювати за партійним призначенням. Тільки центральні органи звернули увагу на порушення в цьому випадку положень трудового законодавства [31].

На початку 70-х років строк навчання в гімназії і технікумі скорочено на один рік. Тоді ж були створені і професійні навчальні центри на підприємствах з метою підвищення кваліфікації працюючих у виробничій сфері й сфері послуг. Разом із постановою Пленуму ЦК БКП 1971 р. про створення дев'яти єдиних центрів науки та підготовки кадрів, що об'єднали десять університетів, два інститути Болгарської академії наук, тринадцять центральних лабораторій, усі ці рішення стали свідченням наростаючої кадрової кризи виробничої сфери. У цей період закріплюється практика проведення партійних зборів у відповідь на рішення керівних партійних структур. В архівному фонді Міністерства народної освіти зберігається протокол зборів первинної партійної організації від 25 січня 1971 р., рішення яких є зразком тогочасних партійних взаємин: 1) максимально мобілізувати сили комуністів і безпартійних на рішуче поліпшення роботи по виконанню рішень пленуму ЦК з питань освіти; 2) ідеологічну роботу проводити під знаком гідної зустрічі XXIV з'їзду КПРС, 80-річчя БКП і 15-річчя квітневого Пленуму ЦК БКП. Далі викладалися завдання організаційного зміцнення своїх лав та посилення контролю за виконанням партійних доручень [32].

Межа 60-х – 70-х років для країн соціалістичної співдружності стала періодом своєрідного підведення підсумків

попереднього розвитку і, за зразком СРСР, проголошенням курсу на будівництво «розвиненого соціалізму». Цю межу прагнули закріпити в юридичних документах. Народна Республіка Болгарія не була винятком, і внаслідок референдуму 16 травня 1971 р. було прийнято Конституцію НРБ. Без будь-якої сором'язливості в статті 1, пункт 2 записано: «Керівною силою суспільства і держави є Болгарська комуністична партія» [33]. Щодо освіти в ст. 45 закріплено право громадян на безкоштовну освіту в навчальних закладах усіх видів та ступенів на умовах, передбачених законом. Навчальні заклади є державними, і освіта базується на досягненнях сучасної науки і марксистсько-ленінській ідеології (підкреслено нами – Г.Д.). Основна (восьмирічна) освіта обов'язкова, і держава створює умови для здійснення загальної середньої освіти, розвитку освіти, всебічного поліпшення роботи навчальних закладів, надаючи стипендії та заохочуючи найбільш обдарованих дітей [34]. Відтепер основний закон країни закріпив монополію однієї ідеології, повну уніфікацію освітньої справи і неприпустимість приватної ініціативи.

Розвиваючись далі в рамках цієї уніфікації, освітяни на початку 70-х рр. закладають основи експериментальної моделі нового типу школи – єдиної середньої політехнічної школи (у роботі використано скорочений болгарський варіант назви - ЄСПУ) і поступового переходу до загальної середньої освіти. Головною ідеєю цих змін стає необхідність перебудови сфери освіти, щоб вона відповідала вимогам економіки й культури соціалістичного суспільства, науково-технічній революції, сприяла подальшому розвитку й вдосконаленню управління. Щодо причин, то у доповіді міністра народної просвіти Рад Міністрів (27.11.1971) окреслено таке: – «інтенсифікація» (термін взято в лапки, оскільки це положення відповідало теоретичним висновкам, а не практичному стану речей – Г.Д.) народного господарства й нові вимоги до кадрів у зв'язку з цим; зближення класів і соціальних прошарків (суто марксистське визначення – Г.Д.); необхідність постійного підвищення компетентності й політичної культури трудящих; ускладнення проблеми формування соціалістичного типу особистості; змагання між двома суспільними системами; відставання матеріальної бази навчально-виховного процесу; недоліки в системі управління

освітою (відсутність чіткого зв'язку між окремими міністерствами й організаціями в галузі освіти), у плануванні і використанні кадрів; відставання освіти від динаміки економічного і суспільного життя (динаміки скоріше показової, ніж реальної – Г.Д.); і, нарешті, конкретизація глобальної освітньої мети в дефініції «багатосторонній розвиток і реалізація особистості». Остання причина пояснюється наступними складовими: – відмовою від ранньої спеціалізації, подоланням ранньої професіоналізації, підключенням до освітнього процесу нових суб'єктів – трудових колективів, виробничих підприємств, представників науки і культури тощо; зміною економічного механізму освіти; змінами меж та етапів освітнього циклу; прискоренням темпів підвищення кваліфікації кадрів; перетворенням освітньої системи у вирішальний фактор інтенсифікації економіки та вдосконалення суспільних відносин, а також єдністю особистого прогресу і саморозвитку з розвитком усього суспільства. Введення нової моделі пропонується в два етапи, тісно пов'язані з етапами розвитку господарства: 1) VI п'ятирічка – створення наукових, навчально – методичних, економічних, організаційно-кадрових передумов; 2) VII п'ятирічка – поступова корекція існуючої шкільної системи, запровадження нових навчальних програм та підручників, перехід до нової моделі школи [35].

Обговорення нових пропозицій тривало далі, і серед основних заходів слід відзначити такі:

- зустріч керівника БКП Тодора Живкова з керівництвом Міністерства просвіти (26 липня 1973 р.), на якій присутні і члени ЦК БКП, і Ради Міністрів, основними питаннями якої були шляхи перетворення освітянської реформи у всенародну справу, визначення змісту освіти в ЄСПУ, напрямки професійної підготовки молодого покоління. Т.Живков у своєму виступі серед найбільш складних проблем визначає кадрову і виділяє три основні складові в підготовці вчителів - професійну, педагогічну, політичну, проблему наявності капіталовкладень, проблему організації позашкільної діяльності [36];
- нарада в ЦК БКП з першими секретарями окружних комітетів БКП з актуальних проблем освіти (1973 р), на якій з інформацією про хід роботи над ЄСПУ виступив міністр

народної просвіти Ненчо Станев, запропонувавши в експериментальному варіанті створити в Коларовському районі столиці самостійний центр трудової, політехнічної підготовки учнів загальноосвітніх шкіл [37];

- зустріч міністра Н.Станева з науковими, культурними, громадськими, господарськими діячами (1974 р.), на якій обговорювали питання подальшої організації роботи по створенню навчального плану й навчальних програм для 4 – 10 класів ЄСПУ [38];
- Національна науково – теоретична конференція з питань навчальної програми 4 – 10 класів ЄСПУ (13.06.1974 р.), учасники якої внесли кілька принципових змін в обговорений проект, наприклад відродження в навчальній програмі викладання психології і особливо логіки (нагадаємо, що викладання логіки в школі припинили в 1945 р. як «буржуазної» науки), суттєві зміни в структурі курсу суспільствознавства та ін. [39];
- доповідна записка директора науково-дослідного інституту освіти імені Тодора Самодумова В.Топенчарова на колегію МНП щодо оцінки моделі ЄСПУ 1 – 11 класів (1974 р.). Визначаючи позитивні моменти документа, – повнота викладу матеріалу, теоретична обґрунтованість, використання наявного досвіду, – автор записки звертає увагу на важливі психолого – педагогічні положення: а) ранній вік завершення школи (16 – 17 років), можливо, приведе до нерентабельності включення у виробництво осіб із незавершеним фізичним, психологічним, інтелектуальним розвитком;
- б) неможливість надання середньої освіти на рівні світових вимог за 10 років навчання; в) незавершеність гармонійного розвитку особи до 16 – 17- річного віку [40];
- засідання колегії МНП (протокол № 8 від 20 серпня 1975 р.) спеціально присвячене програмі переходу до здійснення загальної середньої освіти. Найбільш болючими аспектами програми стали – можливість інфляції оцінок і зниження якості знань, важливість постійної роботи з вчителями як основними провідниками реформ і наявність консервативного ставлення до них частини педагогічних працівників, необхідність перевірки даних щодо

характеристики робочої і сільської молоді для підрахунків організації вечірньої та заочної форм навчання та ін. Рішенням колегії було запропоновано кілька експериментальних регіонів прискореного переходу [41];

- Розробка МНП прогнозу розвитку освіти до 1990 р., який складався з двох розділів. У першому був аналіз попереднього етапу, а в другому – прогноз до 1990 р. за розділами – дошкільна, загальна середня, середня спеціальна, професійно-технічна і вища освіта. За цими прогнозами практичне втілення ідеї загальної середньої освіти пов'язувалося з виконанням завдань VIII п'ятирічки 1981 – 1985 рр., а початок навчання в ЄСПУ з шести років за згодою батьків і медичними показниками [42].

БКП, як керівна сила суспільного розвитку, узагальнила ці документи, і в 1979 р. з'явився проект тез з питань освіти, який було запропоновано винести на широке обговорення. Уже 26 травня того ж року колегія МНП розробила заходи по вивченню й обговоренню проекту тез, серед яких були традиційні – проведення відкритих партійних зборів по всій шкільній вертикалі (звертаємо увагу, що збори партійної організації планує державний орган і це є прямим свідченням зрощення партійних і державних структур), участь представників МНП в окружних зборах, обговорення тез на сторінках періодичних видань, а також заходи з професійної діяльності – внесення змін до моделі ЄСПУ і дошкільної освіти у зв'язку із початком навчання з шести років, проведення аналізу експериментального втілення загальної середньої освіти, підготовка проектів перебудови системи підготовки й перепідготовки вчительських кадрів [43].

Нарешті 16-17 липня 1979 р. Пленум ЦК БКП затвердив «Тези з розвитку освітньої справи», які означали масове введення нової моделі ЄСПУ, що повинна була реалізувати завдання зближення й поступового злиття двох історично відокремлених напрямків – загальноосвітнього і професійного. Основні характеристики нової школи:

- перший ступінь терміном десять років від 1-го до 10-го класу починався з шестирічного віку дитини;
- перший ступінь розподілявся на три періоди - 1- 3 класи, 4 – 7 класи, 8 – 10 класи. У першому періоді факультативно вводилися російська та західна мови, а диференціація

здібностей проходила через діяльність за інтересами і участь у русі «Прапор миру» під керівництвом Людмили Живкової (донька відомого партійного лідера Болгарії довгий час очолювала сферу освіти). Цим рухом прагнули реалізувати комплексний підхід до естетичного виховання. Другий період продовжував формувати загальну картину світу, подаючи основи знань з предметів: «природознавство», «краєзнавство», «фізико-хімічні явища». У третій період до загальноосвітніх предметів додавалися політехнічні;

- другий ступінь охоплював першу частину 11-го класу, а третій – другу частину 11-го класу, але в майбутньому кожен з них тривав рік;
- організаційною формою другого і третього ступеня ставав навчально-виробничий комплекс (у болгарському варіанті Учебно-професіонален комплекс - УПК), випускники якого складали іспит на зрілість та професійну кваліфікацію відповідного розряду залежно від тарифно-кваліфікаційної системи;
- другий ступінь ЄСПУ складався із загальноосвітньої (комплексні тематичні курси «Людина – праця – естетика», «Людина і природа», «Суспільство і особа» та ін.), професійної підготовки (знання наукових засад виробництва з обраної спеціальності, загальнотрудові і професійні навички, уміння з управління, організації й контролю технологічних процесів, етичні й естетичні критерії повноцінної трудової реалізації особистості) та підготовки з політехнічного профілю (участь у конкретній навчально-виробничій діяльності в Міжшкільному центрі професійно-технічної підготовки, створеному в 1982 році);
- третій ступінь ЄСПУ призначений для здійснення підготовки учнів з певної спеціальності та їх адаптації до цінностей і традицій трудового колективу, стосунків у ньому;
- разом з ЄСПУ освіту й кваліфікацію отримували в технікумах та СПТУ [44].

Наступний після проведення Пленуму рік став періодом прийняття кількох важливих рішень, здійснення яких значно б підвищило рівень освіти в країні. Першим із них стала підготовка МНП «Методичних вказівок з розробки комплексних програм в

освітній системі», які були відповіддю на рекомендації БКП про необхідність реалізації принципу програмно-цільового підходу до суспільних проблем. Такі програми необхідно було створити в кількох галузях: (ЄСПУ, технікуми, вищі навчальні заклади, післядипломна освіта, кадрове забезпечення, матеріально-технічне забезпечення, комуністичне виховання, управління освітньою системою та ін.), а науковою основою для них були галузеві графіки, спеціальні розробки з контролю та звітності, і все на достатньо високому технічному рівні [45].

Спрямованість навчального процесу на господарські проблеми по-новому поставили проблему взаємовідносин між їх керівними структурами, і Рада Міністрів виступила з ініціативою підготовки «Основних положень взаємовідносин між органами освіти і міністерствами, відомствами, господарськими організаціями в умовах перебудови освітньої системи» (1980 р.). Така взаємодія передбачалася в таких напрямках: навчальні заклади і господарські установи спільно узгоджують навчальні плани й програми, освітньо-кваліфікаційні характеристики, посадові інструкції, класифікатори, а також обсяги підготовки кадрів різного рівня освіти; господарські організації беруть участь у ресурсному забезпеченні системи освіти; спільними зусиллями обох сторін на новий рівень підноситься виховна робота як в урочний, так і позаурочний час. Наприклад, в організації рухів «Робітничому класу – гідні сини» та «Прапор миру» [46].

12 – 13 травня 1980 р. в країні відбувся Перший конгрес працівників народної освіти, на якому з основною доповіддю «Висока місія освіти – відповідальність перед майбутнім» виступила Л. Живкова. Основні аспекти партійного ставлення до освітян були сконцентровані в привітанні ЦК БКП, в якому, з одного боку, в дусі кращих національних традицій підкреслюється історична місія послідовників великих просвітників Кирила й Мефодія, їх значна роль і в сучасному суспільстві, а з іншого – знову наполегливо звучить теза про необхідність суворого дотримання марксистсько-ленінських ідей, про передові позиції вчительства в ідеологічній боротьбі двох систем і затверджується положення про народну школу як важливий державний інститут комуністичного навчання і виховання [47].

Результатом роботи конгресу стало прийняття «Хартії болгарського вчителя», у якій задекларована (на жаль, не більше, ніж задекларована – Г.Д.) висока роль учителя та його шляхетної праці в соціалістичному суспільстві [48]. Болгарські дослідники оцінюють його ще більш рішуче як приклад показового лицемірства [49]. Небажання бачити, аналізувати недоліки системи освіти чітко простежується і в документах, які готували для зовнішнього користування за межами країни. Так, доповідь від НРБ на 36-у сесію міжнародної конференції з освіти (1977 р.) складається тільки із схвальних оцінок щодо досягнень освіти та висловів подяки на адресу БКП за мудре керівництво [50]. Подібний тон притаманний і виступам освітян на партійних з'їздах. Для прикладу пошлемося на виступ заслуженої вчительки, заступника керівника окружної ради народної освіти з міста Михайловград Надії Анастасової на ХП з'їзді БКП 2 квітня 1981 р., який починається зі слів «великої вдячності ЦК партії і особисто товаришу Тодору Живкову за постійну турботу про розвиток народної освіти... Покоління, яке виросло й змужніло в ці роки (після квітневого Пленуму ЦК БКП 1956 р. – прим. Г.Д.), виховано в квітневому дусі, сьогодні воно вступило в період розквіту творчих сил, воно буде вірним партії й народу, а свою творчість і натхнення спрямує на виконання партійних настанов» [51]. Однак справжнє ставлення до освітян видно з іншого прикладу: на цьому з'їзді навіть у спеціальній секції «Наука, освіта і культура» із 34 виступів лише один зроблений призначеним представником освіти [52].

Внаслідок рішень ХП з'їзду БКП (1982 р.) опубліковані «Основні положення переходу до нової освітньої структури», за якими змінювалися навчальні плани і вводилися політехнічні предмети (деякі існують і досі) «Основи соціалістичного виробництва», «Електроніка і електротехніка», «Будова автомобіля і машинознавство», «Економіка виробництва», «Інформатика».

Надалі одночасно існувало два варіанти структури системи освіти, схеми яких подано нижче. Вони різняться між собою декількома положеннями: – зміна вікових показників: а) початок навчання в початковій школі зменшено до 6 років; б) подовження загального терміну навчання в школі до 18 років; – головною ланкою в першому варіанті була восьмирічна обов'язкова

основна школа, в другому – єдина середня політехнічна школа з трьома ступенями; - ще один крок зроблено на шляху зближення загальної та професійної освіти;

Зміни середньої освіти, означені в Тезах 1979 р., були одними з найбільш невдалих спроб реформ: порушені тривалі традиції, природні зв'язки, постійні зміни навчальних планів і програм, спірні й суб'єктивні рішення під впливом чужого й непридатного досвіду. Освіта продовжувала розвиватися тільки завдяки зусиллям вчителів, учнів та батьків.

Однією з головних форм партійного керівництва в тоталітарному суспільстві є виховання, добір, розстановка кадрів. Про перших двох міністрів просвіти, які очолювали міністерство після 9 вересня 1944 р., ми вже писали в попередньому розділі і нагадаємо, що вони були єдиними представниками некомуністичного напрямку на цій посаді. Починаючи з Мінчо Нейчева, міністри освіти представляли комуністичний рух і їх призначення узгоджувалося із ЦК БКП. Разом з тим слід об'єктивно відзначити, що, за винятком Деміра Янева (єдиний за всю історію нової Болгарії керівник Міністерства просвіти без вищої освіти), усі вони були високоосвіченими особами, а частина з них мали наукові ступені й звання, до роботи в міністерстві працювали в системі освіти на різних посадах і добре орієнтувалися в освітянських проблемах. У додатку наведені дані про міністрів просвіти в Болгарії з 1944 по 1989 роки.

80-ті роки почалися в Болгарії складно: зовнішній борг досяг найвищої за всі роки суми – 4,4 млрд. доларів, виникли демографічні проблеми, пов'язані із зниженням народжуваності, сувора зима 1985 р. спричинила погіршення справ у сільському господарстві та ін. [53]. Керівник БКП Тодор Живков, прагнучи зберегти авторитет і владу, пише 18 вересня 1985 р. доповідну записку до політбюро ЦК «Про деякі актуальні проблеми соціалістичного розвитку НРБ», яка фактично стала початком перебудови в країні. Вже 2 жовтня, тобто через два тижні, бюро ВУС обговорює заходи щодо усунення негативних явищ в освітній системі відповідно до вказаної доповідної записки. Ці заходи в галузі середньої освіти спрямовувалися на проведення цілісного аналізу кадрового забезпечення з метою точного з'ясування кадрових потреб, уведення конкурсного відбору щодо призначення на керівні посади, вдосконалення інформаційної

системи за світовими стандартами, підвищення об'єктивності оцінювання у відповідності до справжніх знань. У сфері комуністичного виховання увага зверталась на її результативність, але критеріїв ефективності так і не було розроблено. Новою була хіба що установка на перевірку стану виховної роботи на дискотеках, у таборах та ін. [54].

Ще однією спробою внесення змін в освітню галузь стали рішення Ради духовного розвитку при Раді Міністрів (протокол № 12 від 6 квітня 1987 р.), які підтвердили вироблений раніше стратегічний курс на поєднання професійної і загальноосвітньої підготовки, в дусі командно-адміністративних методів встановили пропорцію учнів, які продовжують навчання в XI класі (45%), і тих, які вступають до професійних училищ і технікумів (55%). З 1992 – 1993 навчального року заплановано перехід на 12-річний термін навчання і п'ятиденний робочий тиждень [55]. Однак історія вже не залишила часу на реалізацію цих рішень, так званий «палацовий переворот» 9 листопада 1989 р. завершив добу «живковізму» і розпочав новий постсоціалістичний етап розвитку [56].

Отже, школа поступово перетворювалась на інститут держави, а шкільна система надто централізувалась. Контроль за освітою здійснювала виключно партійна і державна адміністрація, і школа розглядалася як ідеологічний інститут комуністичного виховання. Нові концепції та реформи, що доволі часто змінювали одна одну, вносили певну нестабільність в системі освіти. Тактика правлячої партії відносно системи освіти включала класичні риси тоталітарного керівництва: відсутність альтернативних варіантів, суворий і тотальний контроль, постійні зміни кадрового складу на фоні певної недовіри й недооцінки, особливо на початковому етапі, до інтелігенції взагалі, і до вчительської зокрема. Однією із провідних форм партійного керівництва була й кадрова політика, особливо стосовно освітньої галузі, серед якого переважали колишні комсомольські та партійні діячі, які й були активними провідниками партійного впливу в сфері освіти.

3.2. ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ ОСВІТИ ЯК ЗАСІБ ТОТАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

Основним інструментом управління суспільним і політичним життям країни поступово стає ідеологія правлячої комуністичної партії. На перші позиції виходить марксистсько-ленінська ідеологія з постулатом про необхідність її активного впровадження у свідомість мас. Освітня сфера не стала винятком, а навпаки, через неї найшвидше й найефективніше насаджували ці ідеї у свідомість молоді, а тому й не дивно, що БКП та МНП постійно приймали тези і програми комуністичного виховання молоді.

Одним із перших документів були матеріали з питань соціалістичного виховання молоді, підготовлені в міністерстві освіти у жовтні 1948 р., основною ідеєю яких була теза про необхідність надання виховному процесу в школі соціалістичного за змістом та формою характеру. У матеріалах також сформульовано основні виховні завдання, через які учні досягнуть рівня активних та свідомих соціалістичних будівників.

Першим із цих завдань було формування правильного співвідношення між колективом й особистістю, в якому первинне значення має колектив, а особистість діє лише як частка колективу. Свобода особистості тут отримала визначення дрібнобуржуазної та небезпечної утопії.

Другим завданням стало виховання любові до праці як прояву трудового ентузіазму, участь у трудових змаганнях типу ударництва та бригадирства (болгарські варіанти соціалістичного змагання), розуміння того, що всі матеріальні та духовні блага є справою робітничого класу.

Наступним було ставлення до батьківщини, яке визначили як складне почуття, що має своєю сутністю готовність до самопожертви в ім'я її безпеки і працю для її всебічного зростання. Поряд із почуттям любові до батьківщини необхідно виховувати почуття любові та пошани до країн соціалістичного вибору, гордості за причетність Болгарії до їх числа, а також неприйняття капіталістичного способу життя.

Останнім сформульовано завдання формування в учнів високої дисципліни, яка розуміється як свідоме виконання своїх обов'язків з оволодіння основами наук та науковим світоглядом, основними носіями якого в історії стали Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін, Дімітров [57].

Наступного місяця з'являється новий документ – Розпорядження № 52 МНП від 10 листопада 1948 р., адресоване директорам учительських інститутів, загальноосвітніх та професійних шкіл про організацію години соціалістичного виховання. Мета цього заходу – виховання молоді в соціалістичному дусі. Години необхідно проводити у формі лекції тричі на місяць, із них один раз – політичну інформацію. Читати лекції повинні найбільш свідомі й професійно підготовлені викладачі, відповідальність за цей процес була покладена на керівників установ. В остаточному вигляді це був систематичний цикл з проблем історичного розвитку людства, завданням якого визначали поглиблення знань з історії, проникнення в закономірності суспільного розвитку, пояснення основних факторів цього розвитку тощо. У документі наведено й програму проведення годин соціалістичного виховання на 1948 – 1949 навчальний рік із чітким розподілом за класами й курсами. Наприклад, для старшого класу гімназії визначено десять тем: Жовтнева революція та історичне значення; Побудова соціалізму в Радянському Союзі; Класова боротьба в Європі – створення ШІІІ Інтернаціоналу, Причини перемоги фашизму, Г.Дімітров на Лейпцизькому процесі; Підготовка Другої світової війни, Мюнхенська згода; Друга світова війна, причини гітлерівських перемог, напад на Радянський Союз; Рух Опору в Європі, створення народних фронтів; Розгром гітлерівської Німеччини і створення нової демократії; ООН і боротьба Радянського Союзу за мир; Загострення класової боротьби в період переходу від капіталізму до соціалізму. Аналогічні теми визначені для семи класів школи, з першого класу прогімназії (прогімназія починалася після завершення початкової школи) і до випускного, тобто цими лекціями були охоплені практично всі школярі [58]. До цього слід додати, що за характером і формою викладу матеріалу вказаний документ дуже важко назвати рекомендаційним, скоріше можна припуститись думки про наказовий варіант.

Обов'язковість наявна і в іншому документі освітянського міністерства – розпорядженні № 368 від 18 листопада наступного 1949 р. про необхідність єдиної уніформи в шкільному одязі [59]. До питання єдиної шкільної форми керівництво країни буде повертатися не один раз, залучаючи до нього різні організації і надаючи йому рівня державного значення. Так, у лютому 1973 р. комісія з рівня життя при Раді міністрів (протокол засідання Ради Міністрів № 6 від 7.02.1973 р) пропонує для виготовлення нового зразка об'єднати вказану комісію, освітянське міністерство, спілку болгарських художників та комсомол [60].

Успіх ідеологічної роботи в школі багато в чому залежав від керівників навчальних закладів, які самі повинні були мати відповідний високий рівень соціалістичної свідомості. Цей рівень формували й закріплювали як практичними діями, так і на теоретичному рівні на спеціальних курсах. Серед архівних документів Міністерства просвіти знаходиться розпорядження № 395 від 9 грудня 1949 року про започаткування в лютому наступного року десятиденних курсів у Софії для директорів денних та вечірніх гімназій. У програмі курсів – лекції з діалектичного та історичного матеріалізму, історії Жовтневої революції, історії БКП та її сучасного керівного місця в болгарському суспільстві, сучасного міжнародного становища та боротьби СРСР за мир, а далі як додаток – лекції на педагогічні теми та поради з практичної організації адміністративної роботи [61]. Професійні проблеми таким чином відсували на другий план, віддаючи перевагу ідеологічним питанням.

Спеціальний курс політичного виховання проводили і для широкого загалу вчителів, тези для якого теж підготувало міністерство і спрямувало його на вивчення наступних тем: загострення класової боротьби в перехідний від капіталізму до соціалізму період, класова боротьба в НРБ, керівна роль БКП в болгарському суспільстві, міжнародний профспілковий рух, профспілковий рух у Болгарії, історія освітянських профспілок [62]. Увагу до ідейно-виховної роботи серед освітян проявляли й керівні органи країни, вимагаючи висвітлення цих проблем у міністерських звітах. Так, на вимогу Ради міністрів міністр просвіти у серпні 1950 року направив спеціальну доповідь з умовною назвою «Вчитель і політика», в якій, зокрема, інформує про факти звільнення вчителів за антиурядову діяльність. У той

же час висловлює невдоволення позицією керівників місцевих органів освіти, які в наказах на звільнення вказали інші причини, що стало підставою для апеляцій з боку звільнених і навіть отримання ними допомоги від добродійних організацій. Автор доповіді навіть ставить питання: «Кому потрібно таке милосердя?» [63]. У той же час міністр просить визнати і зарахувати в загальний стаж роботи перебування у в'язниці з політичних причин заступника директора Вчительської школи в місті Цариброд (Югославія) болгарина П.Мінчева-Динева й виплатити йому заробітну плату за цей період [64]. У тому ж році проведена перевірка студентів учительських інститутів на своєрідну політичну лояльність, наслідком чого стало виключення з інститутів. Наприклад, в інституті м. Русе виключена студентка Т.Железкова–Марінкева за опозиційні настрої, за надання фальшивих документів під час вступу і приховування факту засудження її чоловіка Народним судом. Така поведінка розцінена як ворожа: «вона не змінилася й залишилася ворогом» [65]. Політика знову вирішує людські долі. Поява цих документів у 1950 році теж має своє пояснення, адже в цей період проходили акції засудження деяких політиків і влада турбувалася про свою підтримку з боку найактивнішої частини інтелігенції – учительства.

Наявність указаних фактів поставила питання про подальше посилення виховної складової у підготовці шкільних учителів, і наступного року було переглянуто програми навчальних курсів для педагогічних училищ. Характер змін дуже показовий в аспекті не стільки посилення, скільки відвертого нав'язування ідеологічних положень. Наприклад, у програму достатньо далекої від ідеології болгарської мови внесено нові теми: «Сталінське визначення граматики. Оцінка Сталіним граматики», «Вчення Сталіна про мовознавство». Ще більше змін зазнала програма з педагогіки, яка доповнилася темами: «Вчення Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна про всебічний розвиток особистості», «Класово-історичний характер виховання», «Комуністичний характер виховання в СРСР». Навчальний план доповнено новим ідеологічно заангажованим курсом історії ВКП(б), в якому діяльності Сталіна приділено уваги більше, ніж Леніна. Наприклад, перша тема курсу має назву «Сталін про необхідність оволодіння нашими кадрами марксистсько-ленінською наукою»,

у темі «Створення Леніним «Союзу боротьби за звільнення робітничого класу» виділено окремий підрозділ «Початок революційної діяльності Сталіна на Кавказі» [66].

Новий режим формується в Болгарії за усіма основними ознаками тоталітаризму. На думку політологів, однією з них є формування «образу ворога» і на цій основі – агресивної політичної свідомості як соціально-психологічного фону для репресій [67]. Формулюючи завдання виховати любов до батьківщини, підкреслювали необхідність любові й поваги до народу і одночасно ненависті до ворогів як внутрішніх, так і зовнішніх. Зовнішніми стали імперіалісти всіх різновидів, щодо внутрішніх, звертає на себе увагу прагнення залучити до політичних акцій і школу, що навряд чи можна вважати необхідною ланкою навчального процесу. Так, перші роки соціалістичного будівництва в Болгарії пов'язані з проблемою Пірінської Македонії, що стала причиною болгарсько-югославських конфліктів, та деяких прикордонних територій, які раніше перебували в складі інших держав [68]. Керівництво країни постійно висловлювало занепокоєння проявами національних почуттів мешканців Пірінського краю (в адміністративному поділі Благоевградський округ), вважаючи їх націоналістичними й ворожими. Одним із центрів ідеологічної боротьби навколо цього питання стали заклади освіти. В архіві ЦК БКП зберігається інформація Софійського окружного партійного комітету від 1.04.1954 р. про виступи 250 студентів педінституту міста Станке Дімітров, які вимагають введення в навчальний план курсів македонської мови та історії Македонії. У відповідь ЦК партії кваліфікував ці виступи як націоналістичний ухил, «тітовщину» і рекомендував провести бесіди із студентами, організувати для них спеціальні лекції, а також перевірити середні школи Благоевградського округу на предмет наявності в них македонських націоналістичних проявів. Результати перевірки були відносно заспокійливими для партійного керівництва, бо повідомляли про те, що більшість учителів правильно розуміли політику уряду з македонського питання, але подекуди на побутовому рівні особисті розмови вели, і це підстава для посилення виховної роботи [69].

Учнів залучали й до політичних акцій, пов'язаних із пошуком ворогів у самій комуністичній партії. Міністерство

просвіти підготувало спеціальні документи у зв'язку з політичним процесом проти Трайчо Костова в 1949 р. [70]. Ці документи націлювали керівництво шкіл на проведення бесід з учнями та вчителями з метою роз'яснення «ворожої» діяльності Т.Костова, який характеризувався як старий англійський шпигун із 1942 р., поліцейський агент, дуже небезпечний злочинець, що планував замах на самого Г.Дімітрова. Його засудження визначалося як суворе, але справедливе покарання [71].

Межа 40-х і 50-х років стала достатньо складним періодом ідеологічного життя, оскільки, з одного боку, потрібно було розвивати нові ідеологічні настанови, але одночасно неможливо було не враховувати наявність значних історичних традицій, відмова від яких була б незрозумілою для більшості населення. Для ілюстрації цього положення певний інтерес викликають тези, що були підготовлені Міністерством народної просвіти в 1949 р. до 24 травня, яке завжди відзначалося як День слов'янської писемності, День пам'яті братів Кирила й Мефодія. Серед рекомендованих для цього дня 31 гасла в жодному не згадуються імена братів. Гасла мали суто ідеологічний характер: «Хай живе Радянський Союз – носій найпрогресивнішої культури людства – соціалістичної культури!», «Хай живе й міцніє Болгарська комуністична партія – організатор і керівник будівництва соціалізму!», «Через науку й освіту – до соціалізму!», «Народні вчителі, виховуйте молодь у любові й відданості батьківщині і народу, в любові до праці та соціалістичної науки й культури». Згадування імен засновників слов'янської писемності, які отримали від православної церкви статус «святих», було небажаним ще й з атеїстичних позицій правлячої партії [72].

У наступне десятиріччя продовжилося проведення твердої політики в ідеологічному вихованні молоді, а провідником її стало відповідне міністерство. На початку 1950 р. воно підготувало «Тези з патріотичного виховання в школі. (Сутність соціалістичного патріотизму, методи і форми патріотичного виховання)». Тези починаються з дефініції терміна «патріотизм», який визначається як історичне поняття, що підпорядковується законам розвитку й змін. Носієм патріотизму стали народні маси, трудящі. Пояснюється, що батьківщини взагалі не існує, є поняття буржуазної, соціалістичної, народно-демократичної

батьківщини. У тезах проголошується, що новий соціалістичний патріотизм, який треба сформувати в усіх свідомих громадян Болгарії, народився в Радянському Союзі й отримав розповсюдження в країнах народної демократії. Особливістю нового типу патріотизму стала його єдність із пролетарським інтернаціоналізмом і почуття вірності та любові до Радянського Союзу. Інша характерна риса соціалістичного патріотизму – це його дієвість, тобто він повинен надихати на подвиги та конкретні патріотичні справи. Справа кожного вчителя – розвивати в учнів патріотичну свідомість і жагу до патріотичних справ. Особливо значні можливості патріотичного виховання має історія, де навіть вивчення життя й діяльності Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, Дімітрова, Коларова, Червенкова має глибоке позитивне виховне значення [73].

Проблема патріотизму займає важливе місце і в подальшій роботі міністерства, і вже в 1952 р. з'являються нові матеріали під назвою «Виховання соціалістичного патріотизму», в яких знаходимо нове визначення соціалістичного патріотизму як свідомої, цілеспрямованої, активної любові до соціалістичної батьківщини, готовності до самопожертви за неї. Як бачимо, батьківщина вже однозначно визначається соціалістичною, а стосовно ставлення до несоціалістичної батьківщини ніяких пропозицій ми не знайшли, адже так і закріплюється перевага класового підходу до питання патріотизму. Наявність саме цього підходу підтверджується й характеристиками основних рис соціалістичного патріотизму:

- соціалістичний патріотизм – важлива складова соціалістичної моралі, до якої також входять соціалістичне ставлення до праці й суспільної власності, повага до людини й колективу, сильна воля й твердий характер;
- соціалістичний патріотизм органічно пов'язаний з ненавистю до ворогів соціалістичної батьківщини;
- соціалістичний патріотизм представлений як контраргумент проти понять «націоналізм» та «космополітизм», які подаються як однозначно негативні і характерні для капіталістичної держави.

Використання останніх термінів з наведеною їх характеристикою вказує на зв'язок з відомими рішеннями КПРС і боротьбою проти цих явищ у Радянському Союзі [74].

Аналогічно радянському визначенню сформулювали й основну мету школи, яка полягала у формуванні свідомих будівників соціалістичного суспільства. Цій меті підпорядкували і всю ідейно-виховну роботу з учнями, в якій чиновники-освітяни визначили п'ять основних компонентів: 1) розумове виховання, націлене на формування діалектико-матеріалістичного світогляду; 2) політехнічна освіта, яка поєднує теорію з практикою та долає розділ між розумовою і фізичною працею; 3) моральне виховання, пов'язане з вихованням в учнів комуністичної моралі. Цей компонент визначався як багатоаспектний і включав виховання соціалістичного патріотизму й ненависті до ворогів, виховання соціалістичного гуманізму, виховання в колективі й віра в його головну роль у суспільному розвитку; 4) естетичне виховання, основна функція якого визначалася як вміння цінувати твори класичного мистецтва та соціалістичного реалізму і не приймати «збочене» буржуазне мистецтво; 5) фізичне виховання, завдання якого сформувати фізично здорового, мужнього та життєрадісного будівника соціалізму, захисника батьківщини, здатного на працю й оборону. Поєднання розумового, морального, політехнічного, естетичного й фізичного виховання мало єдину мету – формування будівника соціалістичного суспільства, відданого БКП і КПРС. Така характеристика ідейно-виховної політики в школі фактично вела до моделювання свідомості учнів й охоплювала всі сфери їх поведінки [75]. .

Характеризуючи конкретні напрямки й форми комуністичного виховання шкільної молоді, міністерство орієнтувало на здійснення означених завдань двома основними шляхами – безпосередньо в класі під час проведення уроків через відповідну ідейно-політичну спрямованість навчальної програми і навчального матеріалу, а також у позашкільному житті через проведення різних ідеологічно насичених заходів. Уже у травні 1948 року міністерство чітко й однозначно визначає, що підручники з будь-якої дисципліни мають мету сприяти політичному вихованню в дусі нової демократії і соціалізму. Науковим підґрунтям для них виступає діалектичний матеріалізм, і вони не можуть містити в собі ідеалістичних, містичних, расистських, фашистських, шовіністичних та інших реакційних ідей [76]. Просування першим шляхом особливі вимоги ставило

перед гуманітарними науками, і перш за все – суспільствознавством. Значні надії покладали на нововведений курс з вивчення конституції країни, який повинен був формувати громадянську свідомість, любов до народно-демократичної влади й готовність до захисту своєї батьківщини [77]. Перед початком 1953 – 1954 навчального року міністерство провело традиційну серпневу нараду з учителями, запросивши вчителів історії, щоб поставити перед ними фахові завдання. Ідеологічна спрямованість цих завдань починалася вже з визначення історії, яке виходило з марксистсько-ленінського вчення про базис і надбудову і називало історію наукою, що вивчає розвиток людського суспільства перш за все його основи – господарство, техніку, працю й виробничі відносини, а також класову боротьбу, яка і є рушійною силою цього розвитку. Основні завдання історичної освіти виклали в трьох положеннях: – комуністичне і патріотичне виховання учнів, спрямоване на формування національної гордості й ненависті до будь-яких гнобителів і завойовників; - створення в учнів уявлень і понять щодо причин, напрямків, спрямованості світового процесу, розуміння переваг соціалістичного ладу як вищого досягнення суспільного розвитку тощо; – формування у дітей умінь та навичок роботи з книгою та іншими історичними джерелами, уміння усного і письмового викладу матеріалу [78]. Поруч із цілком зрозумілими методичними положеннями про формування історичних уявлень, умінь та навичок, роботу з книгою документ побудовано на положеннях лише однієї ідеології, яка вважає будь-які інші ідеологічні положення однозначно ворожими. Інколи особливої ідеологічної вагомості набували й інші предмети, наприклад, болгарська мова. В архівному фонді ЦК БКП зберігається листування Міністерства просвіти, Міністерства закордонних справ з відділом ЦК «Зовнішня політика і міжнародні зв'язки» (жовтень – листопад 1973 р.) щодо публікації статті Венко Марковського з історії рідної мови, яка, на їх думку, могла зашкодити розвитку болгаро-югославських відносин. Автор статті стверджував, що болгарську народність та її мову сформували слов'яни чотирьох географічних регіонів – Добруджі, Мізії, Тракії та Македонії. Представники обох міністерств порадили не публікувати її з політичних міркувань, хоча в науковому плані відзначили її позитивність [79]. Наука теж підпорядковується політиці.

Для позашкільної роботи дуже важливим є підготовка й проведення свят. Всі значні свята країни відзначалися і в школі, а значить, можливим було їх використання в ідеологічних цілях. З 1948 – 1949 навчального року МНП чітко визначило пам'ятні дати, які слід відзначати протягом навчального року: 23 вересня – річниця Вересневого повстання, 1 листопада – День народних будителів (так в країні називали піонерів національного відродження); 7 листопада – річниця Жовтневої революції; 21 грудня – день народження генералісимуса Сталіна; 18 лютого – день пам'яті Василя Левського; 23 лютого – день Радянської Армії; 3 березня – звільнення Болгарії; 18 березня – День Паризької комуни; 1 травня – Свято праці; 3 травня – річниця Квітневого повстання; 24 травня – День слов'янських просвітителів Кирила й Мефодія; 2 червня – День загибелі Христо Ботева; 20 червня – День народження Г.Дімітрова. 9 вересня оголошено національним святом країни. Окремі школи мали можливість святкувати дні вшанування своїх патронів, на випадок додаткових ювілейних святкувань спеціальне рішення готувало міністерство. Святкування інших дат не дозволялося [80].

Найбільш урочисто проходило святкування перемоги ВФ 9 вересня, яке відзначалося як народне антифашистське повстання, що за наслідками було революційною і найбільш вагомою подією багатовікової історії Болгарії [81]. Всі учні обов'язково повинні були брати участь в урочистостях і маніфестаціях у своєму місті або селищі. Аналогічні настанови стосувалися й річниці Жовтневої революції. Вершиною ідеологізації системи свят, на наш погляд, став день народження Сталіна, якого вітали як «геніального вождя», «друга й визволителя». На честь «великого друга дітей» необхідно було не просто проводити бесіди, читання та ін., а досягти значних успіхів у навчанні та поведінці.

Ідеологічного забарвлення набули й такі, на перший погляд далекі від ідеології свята, як Новий рік. Святкову ялинку рекомендують прикрашати символами соціалістичної доби – фігурами бригадирів, трактористів, машиністів тощо, які замінять фігури ангелів, дзвоники та ін. [82].

Вражає ще один факт, що при значній увазі до радянських свят, ЦК БКП відхилив спільну пропозицію МНП і відповідної

профспілки про введення спеціального Дня вчителя. Відмову пояснили наявністю свята слов'янських просвітителів, яке включає і вшанування педагогів [83].

Політизованими ставали й суто болгарські свята, наприклад 190-річниця появи «Історії слов'яно-болгарської» Паїсія Хілендарського. У пояснювальній записці міністерства від 26 листопада 1952 р., оцінюючи значення цього твору, відзначається актуальність його думок про зрадників національних інтересів. Сьогодні такими зрадниками є прихильники «гнилої» та «вмираючої» буржуазної культури, «безрідні» космополіти, агенти англо-американських імперіалістів, яких потрібно однозначно засудити під час свята [84]. Дуже сумнівно, що школярі, по-перше, змогли б розібратися в деталях такої актуальності, а по-друге, з'ясувати справжню історичну цінність позиції відомого ченця.

Учнів активно залучали й до інших позаурочних заходів і частіше за все вони були пов'язані з трудовими акціями: збір вторинної сировини, як-то: макулатура, металолом, допомога лісникам, наприклад, збір лісових горіхів, жолудів, знищення сільськогосподарських шкідників тощо [85]. Для проведення цих акцій у школі навіть відміняли заняття, що, безумовно, не сприяло кращому засвоєнню навчального матеріалу. Ефективність такої праці була незначною, скоріше за все, це були акції залучення школярів до народногосподарських проблем, бажання сформуванню в них почуття єдності з трудящими країни, свого внеску в її розквіт.

Практична організація ідеологічної роботи проходила достатньо складно, і серед школярів все ж з'являлися «ворожі» елементи, які дозволяли вислови проти народної влади, болгарського комсомолу, співи заборонених пісень тощо [86].

Важливою ланкою проведення ідеологічної роботи стали бібліотеки. Фактично зразу після встановлення нової влади почалися чистки бібліотек та книгарень від «ворожої» літератури, до якої віднесли книги з національного питання, книги, в яких позитивно оцінювався монархічний режим, які містили релігійні ідеї, або їх автори були засуджені новою владою. Початком організованої цензури і чисток стало створення в 1952 р. на зразок СРСР Головного управління з питань літератури та видавництва, яке працювало під безпосереднім керівництвом ЦК

БКП. До його функцій входило проведення боротьби з різними проявами «буржуазної ідеології», утвердження марксистсько-ленінських ідей і контроль за збереженням державної таємниці в друці.

Керуючись рекомендаціями управління, Міністерство просвіти кілька разів видавало спеціальні накази про вилучення із шкільних бібліотек книг фашистського, реакційного та містично-релігійного змісту, до яких додавалися конкретні списки таких книг [87].

Джерелом постачання «ворожої літератури» могли стати бібліотеки, книгарні та інші культурні інститути західних країн і, аби запобігти цьому, згідно рішення Секретаріату ЦК БКП від 15 квітня 1950 р., ліквідувалися подібні іноземні заклади на території Болгарії. Це рішення торкнулося Американської бібліотеки, Британської ради та бібліотеки-читальні, товариства «Альянс Франсез», Інституту італійської культури, Австрійської бібліотеки-читальні та ін. Причинами закриття стало звинувачення їх у перетворенні в центри ворожої пропаганди та прикриття шпигунської діяльності проти країни. Аргументом на користь закриття стала й відсутність подібних болгарських закладів у цих країнах [88]. Заборона діяльності вказаних культурних інституцій ускладнила, якщо не припинила, багаторічні культурні зв'язки і обмежила можливість знайомства з літературою вказаних країн, включаючи дитячу та навчальну літературу.

Бажання максимально залучити суспільство до освітнього процесу привело до відродження традиційної для болгарської школи форми роботи – батьківських комітетів, адже наряду зі школою родинне середовище й виховання має вирішальне значення в орієнтації молоді. У 1949 р. існуючі батьківсько-вчительські комітети розділяються і формуються окремі батьківські комітети, для яких видається спеціальний наказ міністра. Однак і в 1950 році місцеві органи освіти у звітах до міністерства підкреслюють поки що формальний характер їх діяльності [89]. Наступним кроком стало підписання міністром народної просвіти 18 липня 1956 р. Положення про батьківські комітети в дитячих садках, загальноосвітніх школах і педагогічних училищах [90]. Головна мета їх діяльності відповідає завданням влади – допомагати навчально-виховній

роботі в закладах освіти й узгоджувати роботу з комуністичного виховання в родині. Вони визначені як органи батьківської громадськості й безпосередні помічники директора і вчительського колективу у виконанні таких завдань: охоплення освітою всіх дітей відповідного віку; виконання правил поведінки учнями; проведення ідейно-педагогічної просвіти серед батьків за сприяння політичних і громадських організацій; організація позакласної і позашкільної роботи з учнями; надавати допомогу учням або нагороджувати активістів ДПО і ДСНМ; допомагати в матеріальному забезпеченні і дотриманні санітарних норм дитячим закладам та школам [91]. Загальне керівництво діяльністю комітетів згідно п.22 здійснює МНП через місцеві відділи народної просвіти, які, безумовно, виконують рішення БКП. Функціонування комітетів, з одного боку, було відродженням традиції, а з іншого – прагненням охопити всі елементи суспільного життя учнів – родину, школу, робоче місце тощо.

Середині 50-х років пов'язана з посиленням уваги до атеїстичного виховання, до якого в попередній період ставилися більш обережно, оскільки, як відзначено в рішенні Політбюро ЦК БКП від 26.12.1957 р. відносно заходів щодо посилення й поліпшення атеїстичної пропаганди в країні, болгарська церква проводить лояльну політику по відношенню до соціалістичної держави, підтримує кроки уряду по зміцненню миру, виявляє готовність надати допомогу Вітчизняному фронту в господарських справах [92]. У цей період у періодичних виданнях «Народна освіта» та «Вчительська справа» опубліковано декілька статей, частина з яких передрукована з радянських видань, в яких аналізуються погляди й оцінки релігії класиками марксизму-ленінізму щодо її походження, сутності, негативної ролі в процесі пізнання світу тощо. Черговий раз переглянуто підручники з біології (доповнено розділом про діяльність Мічуріна), фізики (підкреслено значення науки в аналізі фізичних явищ, яким раніше приписували божественне походження), географії й астрономії (позначено необхідність наукового пояснення стихійних явищ – землетрусів, повенів тощо як суто природних проблем), літератури (визначено атеїстичні позиції передових письменників), історії (проаналізовано роль релігії як інструменту тиску та експлуатації народних мас) з

метою посилення їх наступальної дії в питаннях релігії та атеїзму [93]. Разом з тим слід зазначити, що атеїстичні питання у шкільній практиці все ж займали менше місця порівняно з проблемами в інших країнах, наприклад СРСР, про що свідчить кількісний аналіз документів болгарського міністерства народної освіти (фонд 142, описи 1 – 26). На наш погляд, така обережність все ж пов'язана з історичними традиціями болгарської освіти: повага до православ'я, значна роль церкви в становленні та розвитку освіти тощо. Нашу увагу привернув лист голови ради міста Свиленград (Хасковський округ) до міністерства освіти з проханням припинити богослужіння в церкві «Свята трійця» (1967 рік), що знаходиться на подвір'ї початкової школи, оскільки таке сусідство призводить до посилення психічної нерівноваги школярів, які постійно бачать поховальні процесії, церковні служби тощо. Прохання зводиться до пропозиції об'явити церкву пам'яткою архітектури, оскільки її будівля існує з 1834 року. В аналогічній ситуації в СРСР скоріше за все церковну споруду передали б місцевій владі для використання в господарських цілях [94].

Залежність освіти від політичної кон'юнктури яскраво проявилася в питаннях, пов'язаних з культом особи. У 1952 році в період перебування В. Червенкова на посаді керівника партії й держави школи активно залучалися до участі в змаганні, під час якого кожна школа, околія, округ давали відповідну обіцянку йому особисто гарно вчитися й досягти нових успіхів. Обов'язковим ставав звіт про виконання обіцяного за кожним пунктом окремо. Так, у звіті заступника міністра М.Гешкова від 30 квітня 1952 р. про підготовку до нового начального року на десяти сторінках із 33 сторінок загального тексту характеризується стан виконання обіцянок. Наприклад, школи м. Асеновград виконали обіцяне по всіх пунктах; у місті Коларовград обіцянка поліпшити стан шкільного обладнання виконана на 150%, набір кандидатів до вчительських інститутів на 115%; успішно виконані обіцянки в 40 околіях Хасківського округу. Однак з показниками успішності не все гаразд: у старших класах середній показник з болгарської мови по країні загалом становить 3.39 бала, з математики – 3.36 бала, в інших класах аналогічні показники також не досягають і 4-х балів. Автор доповіді, прагнучи з'ясувати причини цього, приходять до

висновку, що Міністерство просвіти проявляє недостатню вимогливість і контроль, звітність взагалі в незадовільному стані, одним словом, воно «не оволоділо більшовицьким стилем роботи» [95].

Штучне звеличування вождя відчутно і в іншому документі – протоколі засідання однієї з комісій навчально-методичної ради міністерства від 25 серпня 1955 р., де обговорювався діафільм «Партизанський рух в Болгарії 1941 – 1945 рр.». Серед зауважень до нього є цілком слушні, як наприклад, посилити емоційність подати коментар до тексту, ширше показати діяльність підпільних груп, у заключних кадрах визначити успіхи боротьби тощо. Окремо виділено зауваження щодо необхідності у фільмі додаткової розповіді про створення радіостанції «Христо Ботев» та висвітлення ролі В.Червенкова в ній [96].

Ситуація докорінно змінюється після відомих подій 1956 року в СРСР (XX з'їзд КПРС, 14 – 25 лютого) та Болгарії (квітневий Пленум ЦК БКП, 2 – 6 квітня), які поклали початок засудженню культу особи в країнах. Уже в першій декаді травня того ж року (дуже оперативно) з'являється доповідна записка міністра народної просвіти до ЦК БКП про очищення шкільних підручників від матеріалів, присвячених Сталіну та Червенкову, у якій практично по кожному підручнику наведено дані: з підручників болгарської мови та літератури вилучили портрети, цитати, розповіді про них, їх оцінки окремих письменників та загальних проблем мовознавства та літератури; у підручниках з географії замальовали фотографії селищ Горі та Златиці – місць народження засуджених вождів; з навчальних посібників з музики та співів вилучили пісні, в яких навіть згадуються імена Сталіна й Червенкова; у підручниках з основ дарвінізму прибрали цитати Сталіна; з інших підручників вилучили окремі фрази. Наприклад, у задачах з математики про Сталінський план перетворення природи [97]. У найбільш ідеологізованих підручниках з історії переглянули майже весь текст та ілюстрації (220 змін внесли), відновили посилання в деяких цитатах на Леніна, які раніше безпідставно приписували «вождю всіх народів», і поставили завдання підготовки нових підручників [98]. Аналіз вказаної доповідної записки свідчить про глобальний характер ідеологізації підручників як за змістом, так і за формою, фактично не існувало підручника, навіть з суто

природознавчого напрямку, який би не був охоплений ідеологічними матеріалами.

Ідеологічне виховання учнів у другій половині 50-х років характеризується дещо новою розстановкою акцентів, перш за все посиленням уваги до трудового виховання, особливо під час підготовки й прийняття вже проаналізованого вище Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти в НРБ» (1959 р.). Одним із перших кроків стала стаття академіка Т.Павлова в журналі «Народна освіта» з теоретичних аспектів проблеми. Головна думка статті – інтегральність праці, яка є і спеціальним предметом, який в старших класах проводиться у формі вивчення основ промислового та сільськогосподарського виробництва, і основою педагогічних принципів у вигляді загально виховного, дидактичного, методичного, організаційного принципу. Саме трудове виховання визначає суспільний характер та завдання соціалістичної та комуністичної школи, всю систему навчальної та виховної роботи в школі [99]. У цей же період освітянське Міністерство просвіти приймає кілька рішень із питань трудового виховання, у яких закликає вчителів та учнів до активної участі у виробничій та суспільно корисній праці. Особливу увагу приділяють позашкільним заходам трудового спрямування – технічним та предметним гурткам, виробничим екскурсіям, гуртку «Умілі руки» та ін. У березні 1957 року школярів закликали до участі в акції «Тиждень гір», під час якої під зелені насадження підготовлено 90 000 декарів гірських площ, засаджено 90 мільйонів гірських ділянок. Починаючи з 1958 – 1959 навчального року, проводиться літня трудова практика в молодіжних бригадах терміном 30 днів [100].

Нового змісту набуває й патріотичне виховання, його складовими визначені: соціалістичний патріотизм, який означає любов і повагу до славного сьогодення та героїчної історії, інтернаціоналізм, який означає любов і повагу до Радянського Союзу та інших соціалістичних країн та неприйняття західного способу життя, а також активну боротьбу за мир. Таке пояснення дав тодішній лідер комуністів Тодор Живков у своїй промові на ІХ з'їзді Димитровського комсомолу (грудень 1958 р.). Не останнім за значенням компонентом означена вірність ідеям та справі БКП як мудрого й великого керівника країни на шляху до

комунізму. Порівняно з подібними промовами попередніх років в означеному виступі відсутні заклики до любові й поклоніння радянським та болгарським партійним лідерам, що стало наслідком засудження культу особи [101].

Невдовзі в інформації до ЦК БКП про стан ідеологічного виховання у школі керівництво міністерства інформує, що робота з патріотичного виховання краще проводиться в плані вивчення героїчного минулого і недостатньо в плані формуванні любові до СРСР, країн народної демократії, участі в боротьбі за мир. Останнє стає обов'язковим гаслом соціалістичної ідеології й незмінно наявне в різних формах урочної та позаурочної роботи: вивчення історії та сучасності міжнародного руху за мир, знайомство з матеріалами міжнародних конференцій, проведення регіональних конференцій з підтримки антивоєнних акцій, організація виставок образотворчого мистецтва, літературних творів, спортивних заходів антивоєнного спрямування тощо [102].

Проблема визначення основних напрямків і завдань комуністичного виховання не припинялася протягом всього соціалістичного періоду та інколи набувала характеру суцільного нерозуміння ситуації. Наприкінці 60-х рр. у всьому світі активно обговорювали питання сексуальної революції. Не залишилися осторонь і болгарські освітяни. Так, у 1968 р. в пресі з'явилося кілька статей про сексологію як науку, про статеве виховання в родині й школі. Реакція на них була різною, наприклад, директор школи міста Самоков, критикуючи такі підходи, написав до редакції листа, в якому без будь-яких сумнівів зауважив, що навіть сама думка про позитивність інтимних стосунків суперечить моральним нормам соціалістичної дійсності. На щастя, його точку зору не поділяли в міністерстві й запропонували розробити навчальну програму з питань статевого виховання відповідно до вікових та біологічних характеристик дітей. Заняття рекомендувалося проводити для дітей і батьків окремо [103].

Ідеологічна робота взагалі, і серед молоді зокрема завжди була в центрі уваги болгарських комуністів, і вони прагнули об'єднати всі можливі сили – громадські організації, вчительські колективи, родини. Саме таку єдність пропонували учасники спеціального Пленуму ЦК БКП з питань ідеологічної роботи у

квітні 1962 року. Особливу увагу Пленум приділив задачам ідеологічної боротьби в умовах мирного співіснування, підкреслюючи необхідність опору буржуазній пропаганді [104].

Серед наступних кроків у галузі ідеологічного виховання слід відзначити рішення міністерства в 1971 р. про введення у школах деяких округів системи керівництва та управління виховною роботою. Це рішення приймається саме в той період, коли в країні активно готуються до впровадження школи нового типу ЄСПУ, тобто новому типу школи потрібна відповідно нова система виховної роботи [105]. У 1975 році вперше в Пазарджицькому окрузі розробляється комплексна цільова програма створення системи соціально-педагогічної діяльності, яка спрямована на вдосконалення ідейно-політичного, морального і трудового виховання учнівської молоді і охоплює роботу партійних, державних, господарських органів та громадських організацій серед підростаючого покоління. Діяльність усієї системи була спрямована на перетворення учнів на активних суб'єктів власного розвитку та свідомих учасників суспільного розвитку, а також на здійснення зв'язку з реальною практикою життя. Ефективність дії цієї системи перевірялася соціологічними опитуваннями, які вже тоді (1981 р.) були не дуже втішними, наприклад, на запитання про роль школи у всебічному розвитку учнів 19,16% батьків та дітей дали позитивну відповідь, 40,03% визначили, що школа тільки закладає основи, 15,74% зупинилися на тому, що школа більш-менш створює умови для всебічного розвитку, решта (5,91%) дала повністю негативну відповідь. У вчителів, які ситуацією володіють краще, відповіді ще більш категоричні: 9,11% – позитивна відповідь, 21,32% згодні, що вона закладає основи, 22,84% – погоджується з оцінкою про створення часткових умов і 14,78% приєдналися до негативної оцінки. На запитання про ставлення до навчально-виробничої роботи школярі у 1976 р. відповіли так: 32% – «зазвичай нас використовують на допоміжних роботах»; 15% – «робота одноманітна й нецікава»; 5% - «ми виконуємо некваліфіковану роботу». На ці ж запитання п'ять років потому в 1981 р. відповіді показали погіршення оцінки, і відповідно: 38% – 16% – 8% [106]. Недостатність досягнень учнів в оволодінні виховними поняттями та формуванні на їх основі певних умінь визнавали і науковці [107].

Певне занепокоєння станом та наслідками ідеологічної роботи з'явилося в 70 – х рр. і у керівництва міністерства, і така ситуація не є випадковою, адже саме цей період у сучасній історіографії позначено як період системної кризи соціалістичного устрою. Одним із свідчень такого занепокоєння стала підготовка й проведення в 1970 році національної наради «Школа – могутній ідеологічний інститут». Офіційно конференція стала наступним кроком на шляху вдосконалення ідеологічної роботи. У нашому розпорядженні був проект доповіді та зауваження до нього структурних підрозділів міністерства і науковців в особі професора Г.Гиргинова, в яких усі одноставно відзначили декларативний характер проекту, відсутність аналізу, шаблонні вислови. Найбільш виважену оцінку дав професор, який відзначив недостатність простого засвоєння ідеологічних знань, а необхідність отримання практичних результатів від ідеологічної роботи. На його думку, такими результатами повинно стати перетворення ідеологічних знань у світоглядні позиції, що позначився на поведінці конкретної особи [108].

Прагненням досягти певних практичних наслідків ідеологічної роботи стало й проведення низки соціологічних досліджень з проблем ідеологічної боротьби в сучасному світі, які згідно із завданням Міністерства просвіти, були проведені в 1973 – 1974 рр. центром соціологічних досліджень молоді ЦК ДКМС. На три основні питання: 1) які джерела, канали, форми, засоби й об'єкти має ідеологічна диверсія з боку капіталістичних країн?; 2) який вплив вона має на учнів?; 3) як організувати боротьбу проти ідеологічної диверсії в школі? – відповідали 2.079 учнів середніх шкіл і технікумів Плевенського округу, 906 учнів Хасковського округу і 497 учнів з Софії. Більшість з опитаних можливість ідеологічної диверсії вважають реальною і вірогідність її здійснення зростає у респондентів у напрямку від маленького містечка до столиці, її основними каналами назвали: засоби масової інформації, західну рекламу, туристичні враження, а формами і засобами: «масову культуру», моду, поширення буржуазного способу життя, провокації окремих осіб з «примітивним мисленням» та ін. Певні наслідки від ідеологічної роботи можна помітити у відповідях на питання про майбутнє людства, в яких від 65,8% до 89,3% опитаних бачать

його як комуністичний суспільний лад. Загальні висновки авторів дослідження повинні були б засмутити освітянських чиновників: дослідження показало недостатній рівень політичної та ідеологічної інформованості учнів, зниження ролі партійних та комсомольських організацій, значні можливості проникнення ворожих ідеологічних настанов тощо. Рекомендації, на наш погляд, не мали в собі ніяких нових положень і зводилися до вже відомих: звернути увагу на конкретність та цілеспрямованість ідеологічної роботи у школі, посилити роль засобів масової інформації, ширше залучати громадські організації й закликати партійні організації до проведення більш наступальної тактики. Рішення міністерства не викликає здивування, воно виходить з усталених для того періоду форм діяльності – провести нараду за результатами дослідження і розробити заходи щодо поліпшення ідеологічної роботи в школі [109].

Недоліки й зауваження до ідеологічного виховання повторюються протягом кількох десятиліть. Так, у 1987 р., коли тоталітарна держава вже впритул наблизилася до краху, Рада духовного розвитку при Раді міністрів (протокол № 12 від 6.04.1987 р.) повторює вже давно відомі й неефективні рекомендації про відхід від формального проведення комуністичного виховання школярів, необхідність забезпечення чіткої координації дій школи й родини, врахування інтересів молодого покоління, підвищення якості викладання ідеологічних дисциплін [110].

Школа ніколи не була осторонь від суспільних проблем і питань. Прикладом може слугувати Національна програма естетичного виховання народу, яка одразу стала й завданням для освітян у плані розробки власної єдиної системи естетичного виховання учнів усіх рівнів і типів навчальних закладів. Складовими системи означили кілька традиційних, на нашу думку, напрямків – поліпшення підготовки кадрів у галузі естетичного виховання, збагачення матеріально-технічної бази для його проведення (спеціальні пункти присвячені обладнанню шкільних кабінетів з літератури, музики, образотворчого мистецтва), включення художньо-естетичної діяльності в навчальний процес. З цього питання в червні 1976 р. відбулося спільне засідання Міністерства народної освіти та керівництва комітету мистецтва й культури, на якому створили спільну

координаційну раду з метою виконання програми раннього відкриття, розвитку й реалізації молодих талантів [111].

Постановка таких питань була актуальною і гуманною, але більшість з них не вийшла за межі теорії, оскільки відсутність достатніх матеріальних коштів, контролю за реалізацією програм, бюрократизація суспільного життя тощо залишали їх на папері. Через десять років після прийняття програми в травні 1987 р. міністр Ілчо Дімітров на засіданні Ради духовного розвитку з гіркотою говорив про те, що 55% випускників ідуть у професійні училища або на виробництво, де питання організації естетичного виховання навіть не розглядаються [112].

Усі роки соціалістичного розвитку беззмінним й вірним провідником ідеологічного впливу в школі були громадські організації, які створювалися й функціонували під безпосереднім керівництвом з боку БКП, – Димитровська комуністична спілка молоді (ДКСМ), що об'єднувала школярів старшого віку, та «Септемврийче» (назва пов'язана з вересневими подіями 1944 р., а болгарською мовою вересень - септември), що об'єднувала школярів середнього віку.

Історія ДКСМ бере свій початок від подій 17 серпня 1912 року, коли 14 молодих людей у місті Русе провели установчу конференцію Спілки робітничої соціал-демократичної молоді Болгарії і обрали керівником Ламбі Кандева. Від імені ЦК БРСДП (тісних соціалістів) конференцію привітав Георгій Димитров, який вже тоді поставив завдання перетворення Спілки на міцну, бойову організацію, серед завдань якої й організація соціалістичного виховання пролетарської молоді [113].

Із червня 1919 р. Спілка видає друкований орган – газету «Молодість», встановлює контакти з іншими молодіжними організаціями країни – Демократичною спілкою землеробської молоді, Спілкою соціалістичної молоді, культурно-просвітницькими осередками, товариством тверезості, товариством боротьби з палінням та ін. У період Другої світової війни Спілка підтримує ідею створення Вітчизняного фронту й активно працює в ньому, а після його перемоги в травні 1946 р. ініціює проведення Національного з'їзду демократичної молоді, на якому приймається рішення про створення нової організаційної форми молодіжної єдності – комітетів демократичної молоді (КДМ). Наступні роки були насиченими й

складними, оскільки країна знаходилася в стадії історичного вибору, і КДМ брали участь у підготовці й проведенні виборів до Великих Народних Зборів у вересні 1946 р., організовували бригадирський рух (рух об'єднання молоді у виробничі бригади) та ін. Набутий досвід привів до організаційного оформлення в Спілку народної молоді у грудні 1947 р., що фактично означало уніфікацію молодіжного руху на марксистсько-ленінському ґрунті. Після смерті Г.Дімітрова Спілка прийняла його ім'я і стала називатися Дімітровська спілка народної молоді (ДСНМ), а чисельність їх у лютому 1951 р. становила 750 тисяч осіб. У 1958 р. на VII з'їзді БКП її лідер Тодор Живков запропонував перейменувати Дімітровську спілку народної молоді в Дімітровську комуністичну спілку молоді, що, на його думку, найбільш повно відповідатиме її характеру, цілям і завданням як помічника партії в комуністичному вихованні молоді на новому етапі суспільного розвитку країни. Із цією назвою (у болгарському варіанті скорочено ДКМС) та цим положенням у політичній системі спілка проіснувала весь соціалістичний період розвитку Болгарії [114].

Молодіжна організація із самого початку працювала під безпосереднім керівництвом болгарських комуністів, про що наочно свідчать документи. Так, 4 листопада 1948 р., тобто за місяць до епохального V з'їзду, політбюро ЦК БКП приймає спеціальне рішення про Спілку народної молоді, у якій характеризує її як всенародну молодіжну організацію на засадах марксизму-ленінізму, схвалює організований нею бригадирський рух. Найбільш важливою, з нашого погляду, частиною рішення є пункти, адресовані місцевим партійним комітетам, які зобов'язуються надавати молоді активну й щоденну допомогу і, щонайголовніше, щомісяця заслуховувати доповідь про стан роботи серед молоді. Особливо значну роль повинні відігравати молоді комуністи, що працюють у молодіжних організаціях, адже саме через них рекомендується здійснювати партійний вплив і ними поповнювати партійні ряди. У двох пунктах із восьми викладаються завдання контролю за діяльністю молодих комуністів та молодіжних організацій [115]. Подібні настанови викладаються й кілька місяців потому у лютому 1949 р. на пленумі ЦК БКП, який приймає «Інструкцію щодо роботи комуністів у громадських організаціях». Чітко й однозначно в ній

вказується на необхідність для комуністів, які працюють у центральному керівництві масових громадських організацій, керуватися у своїй роботі директивами ЦК БКП [116].

У лютому 1950 р. рішення Політбюро ЦК БКП присвячується проблемі посилення партійного керівництва конкретно однією із громадських організацій – ДСНМ, перед якою висувається завдання узгоджувати свої рішення з ЦК БКП, а на місцевому рівні посилювати контакти партійних та молодіжних організацій [117].

Радянське гасло про кадри, які вирішують все, знайшло відображення у наступному рішенні Політбюро ЦК БКП у жовтні 1951 р. «Про посилення комуністичного ядра в ДСНМ». Головне положення документа полягає у визначенні необхідності забезпечення постійного й конкретного партійного керівництва комітетами та осередками ДСНМ через кадри, а тому секретарям партійних комітетів необхідно бути присутніми на засіданнях та нарадах відповідних молодіжних комітетів, спільно обговорювати основні питання [118]. Аналогічні положення є також у рішенні Політбюро ЦК БКП від 21 серпня 1952 р. «Про добір навчання і розподіл молодіжних кадрів» [119]. Отже, на початковому етапі соціалістичного будівництва БКП прагне заручитися підтримкою масової молодіжної організації і фактично щорічно приймає відповідне рішення з питань керівництва нею.

Молодіжний рух охоплював різні прошарки молоді й різні галузі молодіжного життя, у тому числі й шкільну молодь, у керівництві якою прагнув до об'єднання зусиль з державними установами. Уже в травні 1948 р. Міністерство народної освіти і Спілка народної молоді прийняли спільне звернення до шкільної молоді, у якому визначили основні цілі та напрямки освіти й виховання, а також основні цінності, що мали б стати орієнтиром освітнього простору – високе почуття обов'язку перед народом і народною державою, ініціативність, твердість, працелюбність в ім'я народного щастя, безмежна любов та відданість народній республіці, повага й пошана до героїв у боротьбі за свободу та щастя народу, до батьків та вчителів, моральна чистота та високі й шляхетні стосунки хлопців з дівчатами. Автори закликають до перетворення школи на осередок підтримки нової влади на противагу буржуазній моралі

занепаду, яка перш за все пов'язується з використанням спиртних напоїв, палінням, відвідуванням кав'ярень та ресторанів, влаштуванням вечірок. Усі ці негативні явища, на думку керівників міністерства, тільки спустошують учнівську молодь. Серед засобів боротьби з проявами реакційної буржуазної моралі значне місце приділили стіннівкам. Насамкінець, головна мета визначена як необхідність виховання впевненості кожного учня в перевагах соціалізму, до чого слід прийти через роз'яснювальну роботу та підвищену пильність [120].

Надалі основні завдання молодіжної організації в школі визначалися за зразком із БКП на з'їздах ДСНМ, пленумах її центрального комітету. Хронологічно першим із таких документів стала резолюція другого з'їзду ДСНМ (21 – 24 лютого 1951 р.) про роботу спілки в школі, у якій у традиційному для подібних документів стилі спочатку в констатуючій частині характеризують сучасний стан питання, а потім в постановляючій частині визначають основні завдання [121]. Починається документ з характеристики місця школи в суспільстві, і першою фразою стало чітке й однозначне визначення її як могутнього знаряддя комуністичного виховання народу в руках комуністичної партії та народно-демократичної держави. Далі висловлюється подяка «улюбленій» комуністичній партії за батьківську турботу, яку вона проявляє до розвитку народної школи. Окреме привітання висловлюється на адресу вчителів за їх постійну й високопатріотичну роботу з виховання молодого покоління. ДСНМ визначена як надійний помічник школи в навчанні й вихованні шкільної молоді, в організації позакласної діяльності учнів, підготовці нових, висококваліфікованих кадрів будівників соціалізму.

Однак у діяльності ДСНМ наявні й певні недоліки: недостатня робота з мобілізації сил учнів у боротьбі за міцні знання; політична освіта не орієнтована на наступальність; незадовільна ситуація з військовим вихованням; багато проблем в організаційному аспекті та ін. Шляхи їх подолання детально викладаються в другій частині, що складається з трьох розділів (20 пунктів), які умовно можна означити як завдання щодо поліпшення роботи самої ДСНМ (пункти 1 - 9), завдання щодо поліпшення роботи організації «Септемврийче» (пункти 10 - 15), завдання щодо організації роботи з учителями – членами ДСНМ

(пункти 16 – 20), тобто кількісно переважають положення першого розділу.

Найголовнішим завданням ДСНМ визначається надання всебічної допомоги партії та школі у вихованні «нового, висококультурного, дружелюбного, бадьорого покоління, що не боїться труднощів, здатне подолати різні перешкоди в боротьбі за побудову соціалізму й комунізму; виховане в душі безмежної відданості та любові до нашої соціалістичної батьківщини, до героїчної БКП, до безсмертної справи товариша Г.Дімітрова, до Радянського Союзу, ВКП(б), ненависті до внутрішніх та зовнішніх ворогів батьківщини, готове всіма силами захищати її від будь-яких зазіхань» [122]. Рівень охоплення цим завданням повинен бути найбільший – усі школярі в усіх формах класної та позакласної роботи. Перш за все звертається увага на значення уроку як основи навчально-виховного процесу, і ДСНМ допомагає вчителям мобілізувати увагу й сили учнів на його зразкове проведення, свідоме ставлення кожного учня до своїх навчальних обов'язків. Учні орієнтуються на точне й своєчасне виконання вчительських доручень, неприпустимість критики вчителів, що одночасно буде зміцнювати авторитет учителя.

У виховній роботі основні зусилля зосереджуються на політичній освіті, і особливо на організації лекційної пропаганди відповідно до віку та інтересів школярів. Постійно підкреслюється спрямованість на критику буржуазної ідеології та моралі, підвищення пильності, уміння швидко реагувати на прояви гнилої західної культури та бажання викривати ворожі наміри. Умови «холодної війни» ставили й завдання не просто патріотичного виховання, а конкретної підготовки до військової справи – поліпшення фізичної форми, набуття навичок поведіння зі зброєю тощо.

Другий розділ резолюції присвячений визначенню завдань дитячої організації і його положення фактично повторюють завдання молодіжної організації тільки відповідно до вікових особливостей, наприклад, «уся діяльність Дімітровської піонерської організації повинна бути націлена на виховання дітей у душі соціалістичного патріотизму, на беззавітну відданість нашій батьківщині та Комуністичній партії, СРСР та ВКП (б)» [123]. Декілька нових положень стосувалися поліпшення організаційної роботи на рівні піонерської ланки, загону,

дружини, активізації значення піонерських зборів і значного просування вперед щодо підготовки піонерських керівників.

Матеріали останнього розділу спрямовують зусилля молодіжних організацій на посилення роботи з молодими вчителями – членами ДСНМ в аспекті їх професійної підготовки, ідейного рівня, організаційного визначення.

Аналіз даного документа дає можливість висловити кілька підсумкових оцінок: по-перше, у зовнішньому оформленні він точно відповідає аналогічним документам БКП; по-друге, основне змістове навантаження пов'язане із завданнями ідеологічного напрямку; по-третє, визначення завдань зумовлене із віковими особливостями школярів, враховує внутрішньополітичну ситуацію та особливості міжнародних відносин, і це, на наш погляд, свідчить про актуалізацію проблем освіти, що виступає одним із основоположних дидактичних завдань освіти будь-якого суспільства.

Відповідно до вимог офіційного діловодства здійснювався контроль виконання прийнятих рішень, і в лютому 1954 р. XII Пленум Центрального Комітету ДСНМ розглянув питання про роботу Пловдивської окружної організації в школі відповідно до вказаного рішення II з'їзду ДСНМ [124]. Вибір Пловдивської організації пояснюється становищем цього округу в країні як одного з найважливіших, своєрідною Болгарією в мініатюрі. У рішенні пленуму містяться вже відомі положення про посилення відповідальності комсомольців за навчання, поліпшення патріотичного виховання, враховуючи можливості краєзнавчої роботи в окрузі, наступальності ідеологічного виховання. Разом із тим з'являються нові положення: поєднання зусиль учителів, батьків, громадськості в шкільній справі, що відповідає національним традиціям болгарської школи, підвищення організаторської ролі комітетів ДСНМ, яким рекомендовано проводити диференційовану роботу в кожній школі залежно від її особливостей – історичних, (наприклад, в одній із шкіл м. Пловдив учився Д.Благоев), географічних, (наприклад, уперше підкреслено необхідність особливої уваги до сільської школи). Також уперше означені завдання з організації роботи ДСНМ у педагогічних училищах та інститутах.

Наступним доволі значним кроком став пленум ЦК ДКМС 23 квітня 1959 р., який зробив і свій внесок у справу поєднання

навчання з продуктивною працею (нагадаємо, що саме в цей період у країні обговорювали рішення січневого розширеного пленуму ЦК БКП «Основні положення перебудови освітньої системи, тісного зв'язку навчання та виховання молоді з продуктивною працею»). Комсомольський пленум прийняв рішення, яке навіть за назвою повністю повторює відповідний партійний документ – «Основні положення перебудови освітньої системи, тісного зв'язку навчання та виховання молоді з продуктивною працею та завдання ДКМС». У ньому схвалюють проект ЦК БКП, закликають молодь до активного вивчення проекту, його підтримки та роз'яснення серед населення. Вказаний документ являє собою яскраве свідчення взаємовідносин між складовими політичної системи тодішнього болгарського суспільства і тоталітарного режиму взагалі – наявність партійного керівництва і підпорядкованість громадських організацій партійним рішенням та настановам [125].

Як відомо, невдовзі, у липні того ж року був прийнятий і Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток народної освіти в НРБ», який на тривалий час визначив напрямки розвитку шкільної справи. П'ятий пленум ЦК ДКМС у листопаді 1964 р. знову звертається до цього питання із завданням перевірити хід виконання партійних рішень і вказаного закону. У його рішенні «Про рішуче й всебічне поліпшення роботи комсомолу серед учнівської молоді» підтверджується вірність партійному курсу на поєднання навчання з працею [126]. Необхідність прийняття документа пов'язана з гальмуючими явищами в освіті, наявність яких визначають автори документа, підкреслюють їх незначний масштаб: невелика частка учнівської молоді проявляє у своїй поведінці недоліки навчання й виховання – негативне ставлення до праці й прагнення уникнути її, низький рівень знань, аполітичність, бажання особистого благополуччя за рахунок суспільного, моральну розпусту, захоплення буржуазною культурою, протиправні дії, особливо після вживання алкоголю та паління тютюну тощо. Поліпшення ситуації комсомольське керівництво вбачало в трьох основних напрямках: оволодіння всіма школярами основами науки й техніки з метою підготовки їх до активної участі в боротьбі за технічний прогрес, виховання

ідейно переконаних борців за справу комунізму; організаційно-політичне зміцнення комсомольських організацій як запорука успішного виконання партійних завдань. На відміну від попередніх, у цьому документі набагато більше загальних фраз типу –«посилити, поліпшити» тощо, але при цьому автори документа відзначають повчальний характер ідеологічної роботи як недолік у роботі і закликають до активного залучення молоді до громадсько-політичного життя. Звернення до місцевих організацій подано не в рекомендаційному варіанті, а у формі зобов'язання (чотири з п'яти пунктів другого розділу містять зобов'язальні вимоги до різних структурних підрозділів), однозначно визначено безпосереднє керівництво виховною роботою з боку комсомолу. Цей документ можна оцінювати як документальне закріплення за комсомолом ролі вірного помічника й послідовника партійного курсу.

Активну участь брали комсомольські організації і в підготовці та проведенні наступної реформи освіти, і п'ятий пленум ЦК ДКМС 5 грудня 1973 р. закріпив цю участь спеціальним рішенням «Роль і завдання ДКМС у проведенні реформи народної освіти» [127]. Другий розділ присвячено характеристиці завдань комсомолу в перебудові болгарської школи, котру треба перетворити на могутній соціальний інститут, який через свої ідеологічні, науково-технічні, економічні та освітні функції формує характер і риси нової людини, будівника і громадянина розвиненого соціалістичного суспільства [128]. У цьому визначенні звертає на себе увагу послідовність подання функцій школи: на першому місці – ідеологічна, а освітня, яка історично й змістовно є головною для школи, знаходиться на останньому. Подібне положення є ще одним свідченням зміни орієнтирів для шкільної освіти з традиційно притаманних для неї навчально-пізнавальних на ідеологічні. Конкретні завдання комсомолу сформульовані так: а) посилення участі в підвищенні ефективності навчально-виховного процесу; б) всебічне піклування про збагачення змісту і вдосконалення організації та керівництва комсомольською діяльністю в позаурочний час; в) активізація участі комсомолу у спільній діяльності школи з підприємствами, агропромисловим комплексом тощо. З'ясуванню форм та напрямків здійснення останнього завдання приділено найбільше уваги, і це виглядає цілком логічно, адже

сутність реформи полягає саме в створенні нової форми взаємозв'язку школи й промислових та сільськогосподарських структур.

Практика прийняття спільних рішень освітян і комсомолу, започаткована в 1948 р., продовжувалась і в наступні роки, особливо в період проведення змін в освіті. Так, у листопаді 1975 р. колегія міністерства та бюро ЦК ДКМС розглянули питання про участь комсомолу в управлінні школою, зосередивши увагу на вже традиційних питаннях, наприклад, участь комсомолу у формуванні свідомого, активного ставлення до навчального процесу, а також визначила нові аспекти участі комсомолу в управлінні шкільним життям через роботу його представників у педагогічних радах, комісіях тощо [129].

Іншою важливою організацією школярів була піонерська, що об'єднувала дітей віком від 9 до 14 років, про створення якої ми писали в попередньому розділі. З метою об'єднання молодших школярів створена організація «Чавдар» на зразок радянських жовтенят. Безпосереднім їх керівником був ДКМС, який, як щойно з'ясували, працював за партійними настановами й вказівками. Піонерська організація офіційно була означена як масова, високопатріотична, політична (підкреслено нами – Г.Д.) організація дітей і юнацтва. Це визначення викладено в Інструкції щодо структури та роботи Дімітрівської піонерської організації «Септемврийче» (1955 р.), схваленої ЦК ДКНМ. У ній також відзначалось, що піонерська організація працює під керівництвом Болгарської комуністичної партії, виховує піонерів у дусі безмежної вірності та відданості соціалістичній батьківщині і комуністичній партії, Радянському Союзу, в дусі пролетарського інтернаціоналізму та високої революційної пильності. У піонерській організації зростають бадьорі і життєрадісні, безстрашні і тверді, чесні і справедливі, сильні і розумні завтрашні громадяни, гідні будівники й захисники своєї соціалістичної батьківщини, бійці за справу комуністичної партії, за перемогу комунізму [130]. Документ дуже красномовний, адже всупереч усім положенням політології і навіть здорового глузду дитяча організація проголошена політичною. Більших аргументів на користь положення про перетворення школи в ідеологічний інститут тоталітарної держави годі й шукати. У той же час у документі наявні внутрішні суперечності. На тій же сторінці

означеної інструкції повідомляється, що діяльність піонерської організації побудована на принципі дитячої ініціативи й самодіяльності. Яка може бути самодіяльність у політичній організації, що діє під керівництвом комуністичної партії? Піонери і за організаційною структурою повторюють своїх старших наставників – піонерські дружини околії, міста, району створюють околійські, міські, районні піонерські організації, які об'єднуються в округні. Усі вони разом і складають Дімітрівську піонерську організацію (далі скорочено ДПО), практичною діяльністю якої за дорученням ЦК БКП керує ЦК ДСНМ. Останній роботу з піонерами проводить у тісному зв'язку з органами Міністерства народної освіти, тобто йдеться про зрощення, об'єднання політичних організацій і державних структур, що, на думку політологів, є також характерною рисою тоталітарної держави [131].

Цією інструкцією, до речі, узгодженої і з Міністерством народної освіти, передбачено й покарання піонерів за невиконання зобов'язань – зауваження і засудження на раді заgonу або дружини, засудження перед строем ланки або заgonу, засудження перед строем дружини [132]. Покарання носять характер приниження, що педагогічно не може бути правильним під час формування дитячої психіки.

Звертає увагу останній абзац інструкції про необхідність для вчителів й шкільного керівництва розглядати піонерську роботу як частину своєї роботи з комуністичного виховання, а тому активно впливати на її хід [133]. Появу цього положення викликало небажання вчителів займатися піонерськими справами, про що повідомляли в міністерство керівники місцевих органів освіти в попередні роки. Так, у звітах за 1950 р. серед недоліків відзначалось, що деякі вчителі вважали цю роботу виключно завданням ДСНМ та піонерських керівників [134]. На цей період вже існував інститут імені А.С.Макаренка з підготовки керівників ДПО, який було створено в 1949 р. з ініціативи БКП. Навчання розраховано було на два роки з безкоштовним проживанням у гуртожитку й харчуванням; навчальний план включав навчальні предмети інституту вчителів початкової школи, а також філософію, історію ВКП(б), історію БКП, спеціальні предмети з організації роботи ДСНМ і ДПО. Вимоги до абітурієнтів були високими: наявність середньої

освіти з середнім балом не нижче, ніж «4», активна участь у ДСНМ і непереребування в жодній фашистській організації, гарне здоров'я та вікове обмеження до 25 років. Відбір кандидатів проводили місцеві організації ДСНМ. Випускники отримували неповну вищу освіту й мали можливість керувати піонерськими організаціями та викладати в початковій школі [135].

Однак вже невдовзі з'явилася потреба в кількісному збільшенні та якісному зростанні подібних фахівців і на необхідність посилення підготовки спеціальних піонерських керівників, на виховання поваги й любові до їх роботи звертає увагу й II з'їзд ДСНМ (1951 р.) у вищезгаданій резолюції [136]. У відповідь на появу такої проблеми тоді ж розробляється і затверджується міністерством спеціальна програма для педагогічних училищ з підготовки шкільних керівників піонерської роботи, в якій поряд з ідейно-політичною, педагогічною і психологічною підготовкою передбачено вивчення музики, співів, малювання та ін.[137]. У 1954 р. навчально-методична рада міністерства двічі обговорювала проект підручника для педучилищ з підготовки дружинних керівників ДПО. На другому обговоренні 6 жовтня 1954 р. було вказано на велике значення підручника і рекомендовано його до використання [138].

Кадрове забезпечення в піонерській роботі залишається відкритим і в наступні роки. У жовтні 1960 р. Коларовградський окружний комітет БКП звітував до ЦК з питань організації піонерської роботи і головною проблемою визначив низький рівень політичної роботи в багатьох піонерських дружинах з причин плинності керівників, їх слабкої підготовки, відсутності зацікавленості і, як наслідок, бажання швидше перейти на викладацьку роботу. У наведеному звіті зазначалося, що в окрузі з 94 керівників дружинних організацій 46 (48,9%) осіб працювали перший рік. ЦК окремо заслухав це питання і рекомендував: а) організувати спеціальні курси підвищення кваліфікації для цієї категорії; б) зрівняти права піонерських організаторів із учителями у відпустках [139].

Поліпшенню стану піонерської роботи повинні були слугувати й будинки та палаци піонерів, які активно створювались у 50-ті роки. Структура цих закладів охоплювала основні напрямки позашкільної роботи – відділ роботи з дитячим

активом, фізкультурний відділ, відділ науки й техніки, відділ художнього виховання, відділ молодих природознавців, відділ культурно-масової роботи. Фінансування здійснювалося за рахунок місцевих органів влади, а відділи народної освіти зобов'язувалась надати приміщення. З останнім було найскладніше, і міністерство у червні 1950 р. направило спеціальні листи до керівників міст Слівен, Пловдив, Казанлик, Ямбол, Бургас, Габрово, Русе, Коларовград, Сталін, Провадія, тобто практично до більшості окружних міст, з проханням поліпшити стан приміщень піонерських будинків [140].

Високий рівень політизації шкільних молодіжних організацій виразно представлено в системі ритуалів, символів, церемоній тощо, яка була затверджена шостим Пленумом ЦК ДКМС 29 травня 1969 р. Відповідно до цього документа і ДКМС, і ДПО мали свої прапори, значки, клятву, яку виголошували при вступі до цих організацій, уніформу, гімни, нагороди, відзнаки тощо; визначали основні церемонії – комсомольський парад, урочиста комсомольська перевірка, почесний комсомольський караул для ДКМС та піонерська перевірка, почесний піонерський караул, піонерські вітання та гасла («За справу соціалізму, за щастя нашої батьківщини - будь готовий!» і відповідь «Завжди готовий!») для ДПО. З детальною точністю розписані комсомольські та піонерські свята, які включали як звичайні традиційні – День молоді, проводи до лав армії, вручення атестатів про отримання середньої або вищої освіти, випускний бал, посвята в студенти, День студента, Міжнародний день захисту дітей, так і свята суто соціалістичної епохи – вступ до робітничого класу, бригадирські свята, День болгарського піонера. Спеціально передбачалася участь комсомольських організацій у нових громадянських ритуалах – укладення шлюбу та наречення імені новонародженої дитини, що повинні були замінити церковне вінчання та хрещення [141]. Документ містить і опис проведення свят, в якому навіть традиційним святам надають ідеологічного навантаження, наприклад, 8 грудня – національне студентське свято, яке проходить під гаслом «Завжди вірні партії». У цей день, відповідно до положень документа, студентська молодь демонструє повагу до загиблих за свободу й прогрес студентів та викладачів, дякує Болгарській комуністичній партії і народу за постійну турботу, висловлює

готовність бути активними будівниками соціалізму й комунізму [142].

Отже, політизація школи відбувалася і по горизонталі (охоплено було як всі етапи навчального процесу, так і всієї позакласної діяльності учнів), і по вертикалі (школа, родина, бібліотека, навколишнє середовище – все було в сфері ідеологічної роботи тоталітарної держави). На практиці всіх дітей охоплено роботою або в ДПО, або в ДКМС, а через них БКП планувала, організовувала й керувала повністю життям учнів. Культурні заходи, відпочинок, розваги – все визначалося й контролювалося БКП й було фактично обов'язковим. Ця діяльність здійснювалася в будинках піонерів, клубах, спортивних об'єднаннях через організацію екскурсій, змагань, виставок за директивами ЦК БКП, часто спільно з МНП й безпосередньо виконувалася через казенні учнівські організації. Всі ці заходи були націлені на виконання стратегічного завдання БКП – утвердження у свідомості болгарських школярів позитивного ставлення до соціалізму та ненависті до країн з іншим суспільним ладом, сприйняття світу однобічно, тільки через призму комуністичної ідеології.

3.3. ОРГАНІЗАЦІЙНО -СТРУКТУРНІ ЗМІНИ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

Закон про освіту 1948 р. серед основних принципів управління визначив принцип уніфікації єдиного шкільного керівництва, і це потребувало змін у структурі та функціях органів управління. На центральному рівні припиняв діяльність ВУС, і з вересня 1948 року починав працювати новоутворений Верховний комітет просвіти. Призначенням нової структури стало обговорення питань розвитку всіх ланок шкільної системи з метою забезпечення єдності її функціонування (ст.24) [143]. Аналогічні функції свого часу виконував спеціальний орган, створений на підставі Закону – розпорядження в 1934 році, але, на відміну від нього, новостворений орган об'єднав не тільки чиновників освіти, але й широкий громадський загал, оскільки до нього входили представники громадських, наукових і професійних організацій – Національної ради ВФ, Спілки робітників просвіти, Болгарської академії наук, Спілки народної

молоді, Болгарської жіночої народної спілки, Верховного комітету фізкультури та спорту, Загальної робітничої професійної спілки, Спілки бійців – антифашистів тощо, а також за необхідності тимчасово до роботи залучалися представники інших організацій [144]. Основні аспекти діяльності комітету полягали у визначенні співвідношення між загальною та професійною освітою, між загальнореспубліканськими та регіональними потребами освіти, рівномірному забезпеченні кадрами викладачів, створенні програм, підручників, посібників – тобто методичній підготовці навчального процесу. Одним із найважливіших вже тоді було питання безпосередньої взаємодії загальної та професійної освіти як передумови майбутньої політехнізації болгарської школи.

Своєрідною відповіддю на цю проблему стала й структурна реорганізація профільного міністерства, в якому створено управління професійної освіти, а з метою посилення єдності підходів до шкільного керівництва – планово-фінансове управління, до функцій якого входило з'ясування потреб освіти суспільства та її планування [145]. На певний час така структура зберігалася й відповідала завданням того періоду, серед яких виділимо введення з початку 50-х років єдиної школи, яка об'єднала у цілісний та завершений процес основну й гімназійну освіту; спільне навчання хлопців і дівчат, яке отримало позитивну оцінку в аспекті виховної роботи (навчальний рік 1954 року міністерство запропонувало почати спільним навчанням із першого до десятого класу); практично повну ліквідацію неписьменності; посилення, особливо за міністра Деміра Янева, радянського впливу – чотири чверті навчального року, нагорода медалями випускників за успіхи в навчанні й активну громадську діяльність, введення загальноосвітніх предметів у старших класах тощо [146]. Ці нововведення привели до організованої владою дискусії у 1956 році щодо перспектив розвитку школи, під час якої фактично постало завдання об'єднати дві тенденції – наслідування болгарських освітніх традицій та використання радянської освітньої моделі. Подібна інтеграція вимагала й нових структурних змін.

Зміни почалися у лютому 1957 р. злиттям Міністерства народної освіти та Комітету з науки, мистецтва і культури в єдине Міністерство освіти і культури на чолі з Деміром

Яневим. Нова структура включала колегію, службу міністра, інспекторат, навчально-методичну раду, дев'ять відділів та три управління – загальної та професійної освіти, вищої освіти, мистецтва та культурно-просвітних закладів. Цим управлінням належало організувати експеримент із введення елементів виробничого навчання в 15 школах країни.

На місцевому рівні керівництво шкільними справами здійснювали відділи «Народна просвіта», які діяли при місцевих органах влади – Народних радах. Структурно вони мали подвійне підпорядкування – відповідним місцевим радам і Міністерству освіти, а в плані змісту орієнтувалися на виконання наступних основних функцій: а) здійснення обов'язкової основної освіти та забезпечення прийому до старших класів згідно з державним планом, а ключовою проблемою в цьому аспекті було максимальне охоплення дітей шкільного віку навчанням; б) посилення ролі інспекторів у методичній допомозі вчителям та в адмініструванні шкільному керівництву; в) підвищення відповідальності за виконання планів капітального будівництва та зміцнення матеріальної бази школи [147]. Поступово відділи ставали авторитетними місцевими органами, однак обов'язки їх працівників чітко не визначалися, штат був незначний при доволі значному, та інколи навіть і не потрібному обсязі роботи. Так, в інформації заступника міністра Г.Атанасова (26 березня 1951 р.) зазначалося, що багато часу забирає підготовка документів до міністерства на призначення інспекторів міських та районних рад, директорів шкіл та їх заступників. Ми вважаємо, що і міністерство, і місцеві органи тільки виграли б від передачі цих повноважень безпосередньо місцевим органам освіти. У той же час в інформації цілком слушно зауважено про відсутність дійової допомоги місцевим відділам з боку міністерства, зведення стосунків між центральним і місцевим керівництвом до телефонних розмов та вказівок, недостатню обізнаність чиновників міністерства щодо реального стану справ [148].

Накопичений досвід діяльності місцевих органів освіти було підсумовано в Інструкції № 20 щодо роботи відділів «Народна просвіта» при місцевих народних Радах, яка підписана міністром 17 квітня 1956 р. У ній підтверджено подвійну підпорядкованість відділів, сферою впливу визначені всі загальноосвітні школи, дошкільні та позашкільні заклади, а метою діяльності –

здійснення керівництва в організаційному, навчально-педагогічному й адміністративно-господарському напрямках. У другому розділі інструкції окреслені завдання відділів народної освіти, які полягають (зберігаємо послідовність викладу завдань згідно з документом – Г.Д.) у виконанні державного плану народної освіти, обов'язковому навчанні й розширенні середньої освіти, підвищенні якості навчально-виховної роботи, організації позакласної та позашкільної роботи з учнями, поліпшенні матеріальної бази. Більшість із цих завдань завершувалася вказівкою про необхідність надання відомостей, інформації тощо до міністерства, де й буде прийнято остаточне рішення з піднятого питання (пп.10,14,21), а можливості самостійного рішення місцевих питань значно обмежені. У четвертому розділі «Методи й форми роботи відділів народної освіти» визначено, що вони організують свою діяльність за перспективними й оперативними тримісячними планами, при підготовці яких керівними документами стали відповідні рішення партії та уряду (п.38), що є ще одним свідченням керівної ролі комуністичної партії в сфері освіти. Особливу увагу автора привернув наступний розділ інструкції про роботу рад народної освіти, які створювалися як дорадчі органи і склалися з 15-20 осіб – «кращих діячів освітньої сфери – начальників, інспекторів, директорів, вчителів, вихователів, працівників інститутів удосконалення вчителів та науково-дослідних інститутів, лікарів, агрономів, громадських і культурних діячів, батьків» (п.54) під керівництвом начальника відділу. Вбачаємо в цьому, з одного боку, прагнення зберегти багатовікову народну традицію громадського опікування школою, з іншого – бажання вписати цю традицію в умови тоталітарної держави, а звідси й тільки дорадчі функції і керівництво начальника відділу. Інструкція також чітко визначає кількість документації й характер діловодства, який, на наш погляд, достатньо обтяжливий і свідчить на користь продовження процесу уніфікації шкільної справи [149].

Того ж 1956 року було прийнято й нове Положення про шкільних інспекторів, роль яких у шкільному будівництві, як показано в попередніх розділах, традиційно була значною [150]. У цьому Положенні, на відміну від попереднього, зовсім відверто визначалось головне завдання інспекторів, яке полягало у

перевірці відділів народної освіти та шкіл щодо виконання законів, постанов та рішень керівної партії і уряду, постанов Міністерства народної освіти, а також постанов виконавчих комітетів Народних рад з питань освіти. Суворая централізація, характерна для тоталітарної держави, проявила себе і в характері призначення шкільних інспекторів на посаду, яке здійснювалось виключно через наказ Міністра народної освіти [151].

Інспекторська служба охоплювала практично всі ланки освітньої роботи. Так, в окружному відділі народної освіти працювало чотири інспектори – з організації роботи загальноосвітньої школи, з організації позакласної та позашкільної роботи, з організації фізичного виховання, з організації дошкільного виховання. У міністерстві цей список доповнювався інспектором з організації роботи дитячих будинків, інспектором щодо спеціальних шкіл та інспектором з педагогічної освіти. Вимоги до кандидата включали освітні й професійні показники – наявність спеціальної педагогічної освіти, високі професійні показники (інспекторами в основному призначали кращих учителів, директорів шкіл та їх заступників) і наявність трудового стажу зі спеціальності – чотири або п'ять років. На наш погляд, це не надто тривалий стаж і набути за цей період сталих професійних навичок й необхідного досвіду досить важко. Не зовсім зрозуміло також, чому для призначення на посаду інспектора районного або міського відділу народної освіти необхідно мати п'ятирічний стаж, а на посаду інспектора окружного відділу достатньо і чотирьох років?

Керівництво шкільною справою в цей період не обмежувалося структурними змінами, відбувалася еволюція у змісті та принципах керівництва, відроджувалися традиційні форми управління. Так, у вересні 1948 року в Софії пройшла перша після вересневих подій 1944 року конференція педагогічних працівників, які представляли і загальну, і професійну освіту країни. З доповіддю виступив міністр освіти, повідомлення з окремих питань зробили керівники відділів. Подібні заходи ставали обов'язковими перед початком навчального року і мали за мету націлити педагогів на виконання рішень, поставлених керівними органами країни [152].

Міністерство освіти стало учасником подібних форумів на міжнародному рівні, починаючи з літа 1948 року його

представники брали участь у різних конференціях, які проводило Міжнародне бюро освіти ЮНЕСКО. Незважаючи на труднощі реалізації їх рішень у країні, знайомство з міжнародним досвідом освітян надавало можливість хоча б педагогічній науці орієнтуватися у світовому освітньому просторі.

При всіх структурних змінах головним осередком залишалась школа, яка функціонувала на підставі Положення про загальноосвітню школу 1956 року, що давало всебічне визначення ланок шкільного організму – його загальної структури, керівництва школи (директора, заступників, педагогічної ради), прав і обов'язків вчителів, організаційної основи (облік учнів, перелік обов'язкових та факультативних предметів, форми проведення екзаменів, покарання і заохочення тощо) [153]. Мета школи точно відповідала пріоритетам соціалістичного держави: «надавати учням системні та стійкі знання з основ наук, розвивати суспільно корисні навички та вміння, озброювати марксистсько-ленінським світоглядом і виховувати в комуністичному дусі як майбутніх свідомих будівників і захисників своєї соціалістичної Батьківщини, борців за справу миру і дружби між народами» [154]. У першій половині 60-х років виникли зауваження до існуючого Положення, які підсумував начальник управління основної освіти МНП Ілія Тачев у своїй доповідній записці (1964 р.). Вони стосувалися як організаційних проблем (розширення прав педагогічної ради, посилення демократичного характеру керівництва, визначення взаємодії шкільного керівництва з учнівським самоврядуванням), так і навчального процесу (дозвіл на повторний екзамен у 5 – 11 класах, уведення умовного переведення в наступний клас, зміна оцінок з поведінки, заміна оцінок з болгарської мови в усній та писемній формі на одну тощо) [155]. Живий шкільний організм постійно вимагав змін, які б відповідали новим суспільним реаліям і, на наш погляд, внесення таких змін є звичайною робочою процедурою.

Закон 1959 р. про посилення зв'язку школи з життям і подальший розвиток освіти вніс суттєві зміни в характер шкільної освіти, які неминуче вели до змін у пріоритетах її управління. Серед них – перебудова основної школи, введення виробничого навчання за наявності загальноосвітньої та

професійної основи, розширення мережі професійних навчальних закладів та організація практичної роботи в них.

Перший з означених пріоритетів був пов'язаний із забезпеченням обов'язкової восьмирічної освіти, яка прийшла на зміну введеній ще у 1921 році семирічній освіті. Однією з умов переходу на новий рівень було щорічне кількісне зростання учнів, які завершили 7-й клас з 288,3 тис. у 1939 – 1940 навчальному році до 382,4 тис. У 1958 – 1959 навчальному році, однак показник учнів, які продовжували навчання у 8-му класі за вказані роки, залишався невисоким – від 28,7 % до 43,7% [156]. При всьому бажанні відкрити 8-й клас у більшості шкіл Міністерство просвіти цілковито об'єктивно, аби запобігти зниженню якості навчання, вимагало від місцевих органів відповідності таким умовам – забезпечення приміщеннями для навчальних занять, особливо кабінетами і лабораторіями; – забезпечення навчально-дослідними та виробничими ділянками з необхідним реманентом; – забезпечення приладами для роботи з деревиною і металом; – організації курсів та інших форм підвищення кваліфікації вчителів; – забезпечення гуртожитком і транспортом дітей з віддалених районів. Міністерство, за даними листування з керівництвом компартії (60-ті роки), позитивно оцінило досвід деяких сільських кооперативів, які стали вносити до річного фінансового плану спеціальні пункти щодо допомоги школі й школярам [157].

Другим пріоритетом шкільної політики та управління було введення в середній школі виробничого навчання, центром якого стало практичне навчання. Його організацію було покладено на інженерно-технічні кадри та кваліфікованих робітників, які в основній своїй масі не мали спеціальної педагогічної освіти. З метою уникнути протиріч в організації цієї нової справи в школах створювали політехнічні або навчально-виробничі комісії, що працювали за планом, затвердженим директором школи та керівником відповідного підприємства. Представники школи в цій системі відповідали за педагогічну складову виробничого навчання, а представники підприємств – за організацію практичного навчання, в тому числі за надання робочих місць школярам [158].

Вказані зміни викликали й появу нових функцій у регіональних і центральних органах. Так, окружні народні Ради

об'єднували зусилля окружних рад профспілок, робітничих колективів свого регіону для організації виробничого навчання. Міністерство народної освіти за поданням окружних народних Рад відтепер приймало рішення про відкриття або закриття середніх політехнічних шкіл, здійснювало методичне та організаційно-педагогічне керівництво виробничим навчанням, керувало підготовкою та підвищенням наукової, педагогічної й методичної кваліфікації вчителів – фахівців з навчальної і виробничої практики в спеціальних інститутах та на курсах [159].

Третім пріоритетом став прискорений розвиток мережі професійних училищ та організація практичної роботи в них з огляду на потреби різних галузей господарства. Кількісне зростання таких училищ супроводжувалося введенням інноваційних систем в процес виробничого навчання, серед яких була й операційно-комплексна система, що відображала найвищий на той час рівень розвитку науково-технічного прогресу. Контроль за реалізацією вказаного закону у сфері професійної освіти здійснювало Міністерство освіти та відповідні міністерства й відомства, до яких належали училища відповідно до професійного спрямування. Саме вони реалізовували пропозиції окружних народних Рад щодо регулювання кількості училищ. На місцевому рівні професійною освітою опікувалися відповідні відділи «Освіта й культура» в окружних Радах і відділи «Народна освіта» в районних та селищних Радах. До їх функцій тепер входило піклування про створення кабінетів, лабораторій, дослідних ділянок тощо та забезпечення робочими місцями на підприємствах, а також організація систематичного підвищення кваліфікації викладачів технікумів та училищ. Тут також почав діяти принцип партійного керівництва, коли тактику розвитку професійного навчання і можливість здійснення контролю партійними організаціями визначали спільні рішення відповідних партійних та державних структур [160].

Згідно з вказаними пріоритетами відбулися зміни і в нормативній базі: затверджене Радою Міністрів 11 лютого 1964 року «Положення про обов'язкову основну освіту» диференціювало функції та рівень відповідальності центрального і регіонального керівництва щодо шкільного управління, а також громадських організацій та батьківських комітетів. Так до

обов'язків виконавчих комітетів окружних та обцинних народних Рад входило забезпечення необхідних умов для отримання основної освіти всіма дітьми від 7 до 16 років (ст.1) шляхом використання різних форм шкільної організації (денні та вечірні школи, інтернати та напівінтернати тощо), надання матеріальної допомоги малозабезпеченим родинам, безкоштовного підвозу дітей до школи та ін.(ст. 2). Щорічне вдосконалення матеріальної бази школи, виявлення, перепис дітей, які підлягають навчанню, влаштування в разі потреби дітей до гуртожитків, забезпечення безкоштовно підручниками, одягом та взуттям – все це стало відтепер турботою виконкому обцинної народної Ради. На допомогу цьому державному органу створювали постійну комісію, яка об'єднувала зусилля вчителів, профспілки, організацій Вітчизняного фронту та інших громадських організацій. Останні на власний кошт могли відкривати позашкільні дитячі заклади, які працювали під керівництвом відділів «Народна освіта» місцевих державних органів (ст. 9). Санкції до батьків, які не приділяють уваги навчанню дітей, та державних службовців, які порушують вказане Положення, могли застосувати лише державні установи в особі Міністерства просвіти та відповідних структур місцевих органів влади (ст.

ст. 18 – 19) [161]. Положення сприяло розмежуванню функцій центральних і місцевих органів, а також закладало основи і створювало можливості для розвитку державно-громадського принципу управління освітою.

Відбулися зміни і на рівні шкільної адміністрації. Так, згідно з розпорядженням Ради міністрів № 191 від 1 вересня 1963 року вводився обов'язковий мінімум годин (2 – 4 години на тиждень) педагогічного навантаження для директорів усіх типів шкіл, що позитивно впливало на контрольню-керівні функції шкільного керівництва [162]. Збільшилися фінансові надходження із державного бюджету на освіту з 7,54% у 1962 – 1963 навчальному році до 8,58% у 1963 – 1964 навчальному році, а також з 34,57% до 38,3% за той же період у бюджетах окружних народних Рад. Частина з них призначалася для ремонту і будівництва нових споруд, інша – на підготовку вчителів виробничого навчання [163].

Поступове затвердження тенденції зміцнення зв'язку школи з життям проявилось в 60-ті роки також змінами у структурі і деяких функціях центральних і регіональних державних органів управління освітою. По-перше, Указом № 396 від 25 травня 1963 року відновлено незалежність Міністерства просвіти від Міністерства культури. По-друге, у самому Міністерстві просвіти відбулися зміни, внаслідок яких його структура тепер більш чітко відобразила ситуацію в освіті: колегія міністерства, навчальна рада і чотири управління – планово-фінансове, управління вищої, середньої і професійної освіти. Невдовзі ще почала працювати Рада керівництва й координації наукових досліджень у галузі освіти [164]. Структурна зміна відповідала новій ролі професійної освіти.

На регіональному рівні з тих же причин у кожному окружному відділі шкільні інспектори поділялися на дві категорії – перша (2 – 4 особи) відповідала за організацію шкільного процесу взагалі, позашкільні дитячі заклади й гуртожитки, їх функції зводилися до організаційно-педагогічного керівництва та контролю за виконанням державного плану і бюджету відповідного регіону. Друга категорія – інспектори-методисти через інститути вдосконалення вчителів, окружні та районні педагогічні кабінети здійснювали методичну допомогу й контроль за виконанням навчального плану, навчальних програм з окремих дисциплін та методичних вказівок МНП. Штатна кількість їх складала 3 – 4 особи, а інші ділянки очолювали найбільш досвідчені вчителі за умови скорочення навчального навантаження. Створювалася й нова структура адміністративно-господарського керівництва професійною школою – ними стали відділи або сектори у відповідних господарських міністерствах та відомствах, які працювали узгоджено з МНП та ОНС. Методичне керівництво професійною школою, як зазначено вище, здійснювали безпосередньо освітяни. Цілісне навчально-методичне і організаційно-педагогічне керівництво всіма видами й ступенями навчальних та навчально – виховних закладів країни залишалось в руках Міністерства народної просвіти, яке проводило його при повному сприянні БКП, ВФ, ДКМС і всієї громадськості, а найбільш тісно МНП, звичайно, працювало з Союзом болгарських учителів [165]. Нові проблеми перед освітянами постали після прийняття рішення ЦК БКП від 31

липня 1969 року «Основні положення реформи в системі освіти НРБ», провідною ідеєю якого стала нагальна потреба наукового керівництва народною освітою, що передбачало розвиток щонайменше трьох напрямків діяльності Міністерства просвіти: а) посилення колективізму і демократизму при рішенні проблем освіти і, перш за все, залучення освітян-практиків до обговорення важливих рішень. Деякий досвід болгарські освітяни вже мали, адже у 1957 році в обговоренні і втіленні спільної постанови ЦК БКП і Ради міністрів про подальший розвиток освіти в країні фактично вперше прийняли практичну участь не тільки науковці, а й шкільні педагоги [166]; б) добір, підготовка, кваліфікація й методичне спрямування багатотисячної вчительської армії; в) удосконалення управлінської функції і подолання дублювання діяльності МНП, місцевих органів освіти та інших відомств, що займаються справами освітян [167]. Головна ж мета означеного рішення полягала у визначенні стратегії подальшого розвитку освітнього простору в напрямку зближення і злиття загальної та професійної освіти як єдиної середньої політехнічної школи (ЄСПУ). Практично одночасно з цим рішенням для керівництва новою освітньою моделлю в міністерстві створюється нова структура, що отримала назву «Оперативне бюро міністерства з керівництва і контролю за програмою впровадження ЄСПУ», до складу якої ввійшли керівники і фахівці як міністерства, так і інших зацікавлених установ. Крім суто організаційних проблем, нова структура відповідала за підготовку підручників та методичних видань для нового типу школи [168]. Наступне десятиріччя керівництво ЄСПУ здійснювало не лише означене бюро, а її група фахівців з науково-дослідного інституту освіти (НДІО) та центрального інституту вдосконалення вчителів. За їх проектами експериментально вводилося комп'ютерне навчання, п'ятиденний робочий тиждень, навчання з шести років, новий розподіл годин між загальноосвітніми предметами і політехнічним навчанням з одночасним збільшенням годин на фізичне та естетичне виховання, готувалися нові підручники.

Основним принципом керівництва ЄСПУ стала взаємодія органів освіти з державними й господарськими організаціями, яку документально закріпила Постанова Ради Міністрів № 90 від 18 липня 1975 р. про навчально-виробничу діяльність учнів. Її повинні були організовувати навчально-виробничі бази

господарських організацій; міжшкільні центри виробничого навчання, які стали новою формою виробничого навчання, керованою місцевими народними Радами; навчально-виробничі бази шкіл та окремо створені робочі місця у філіях господарських організацій (ст.2). Додаткова відповідальність за цією постановою покладалася на місцеві ОНС та відділи освіти, які могли тепер самі приймати рішення щодо розширення навчально-виробничої бази, використовуючи для цього капіталовкладення обсягом не більше 80 тис. левів (ст.5.2), а також контролювати відповідність мережі професійної освіти до інфраструктури господарських організацій і забезпечувати потреби свого регіону в робочій силі [169]. На наш погляд, ці нові аспекти діяльності місцевих органів були проявом наявних вже тоді асинхронних явищ економічного розвитку, незбалансованим розподілом робочої сили і демонстрували спробу центрального керівництва перекласти частину проблем на місцеві органи.

Межа 70–80-х років для більшості соціалістичних країн, в тому числі і Болгарії, стала періодом входження в глибоку і, як показала історія, незворотну кризу суспільно-політичного життя. Спроби виходу з неї здійснювались різними напрямками, одним з яких стали експерименти у сфері управління. Не оминули ці новації й галузь освіти як важливої сфери людської діяльності: по-перше, визнали об'єктивну взаємозалежність економічних та освітніх проблем, наслідком чого стало прагнення комплексного підходу до проблем економічної та соціальної ефективності освітньої праці. Такий підхід включав питання раціонального створення і вдосконалення матеріально-технічної бази, виваженого комплектування педагогічних кадрів, всебічне врахування соціальних факторів, які впливають на організацію навчального процесу (природні умови, регіональні економічні показники, демографічні характеристики, наявність комунікаційних зв'язків тощо), формування оптимальної шкільної мережі та ін. [170].

Розглядалися нові аспекти функціонування закладів освіти у складі Єдиної системи комплексного суспільного обслуговування населення Болгарії, основою яких проголошувались програмно-цільовий та мультиплікаційний підхід при застосуванні математичних методів, наприклад, використання елементів лінійного програмування при відрахунках наявної і запланованої

кількості учнів [171]. У науково-дослідному інституті освіти імені Т.Самодумова створили спеціальну групу із фахівців мікро - та макроекономіки, які за суто математичними рівняннями рахували, наприклад, оптимальний розмір школи $y = a + vx + cx^2$. Не вдаючись до аналізу значень параметрів рівняння, наведемо підсумкову характеристику кількісного розміру школи: в основній школі з першого по сьомий клас рекомендовано створити по чотири паралелі з 30 учнями в кожному класі. Так, склад основної школи нараховує 840 учнів (30 учнів на чотири паралелі в кожному класі). На підставі аналогічних розрахунків у складі повної середньої школи буде 1200 учнів (30 учнів по чотири паралелі в десяти класах) [172]. На наш погляд, у цих розрахунках із самого початку закладено методичну помилку, яка полягає в тому, що при наявності в одному класі 30 осіб, серйозно говорити про індивідуальний підхід у навчанні практично неможливо. Ця ж група розраховувала оптимальну кількість предметних кабінетів у школі та їх працівників, дані про що наведено в додатку № 2 . На регіональному рівні, наприклад, в Русенському окрузі вже проводилися експерименти з упровадження системи управління навчальним процесом, яку підготували математики-програмісти [173].

Перехід до ЄСПУ викликав також дискусію про оптимальну шкільну мережу, яка б охоплювала і міські, і сільські регіони і створювала можливості для 100% охоплення дітей шкільного віку навчанням. Подібні обговорення проходили й раніше. Наприклад, колегія МНП 18 квітня 1968 р. спеціально розглядала питання про зміни в мережі навчальних закладів основної освіти і рекомендувала закрити навчальні заклади в п'яти округах, які не мали власного приміщення, розвивати професійне навчання, виходячи з потреб народного господарства регіону, а також фінансово прораховувати проекти [174]. Одним із перших проектів стали пропозиції Врачанського округу щодо організації шкільної мережі початку 70-х років. [175]. Незважаючи на зовнішню науковість означених тем, більшість із них залишилась теоретичним надбанням. Однак були питання, які знайшли практичне втілення і на деякий час зіграли роль «панацеї» освітніх хвороб. Нею стала державно-громадська система управління освітою. Зразу зауважимо, що це була спроба відтворити і використати в нових історичних умовах одну з

найважливіших національних освітніх традицій – активну участь і увагу громадськості до шкільних проблем. Автором ідеї державно-громадської основи шкільного управління та організатором її практичної реалізації був професор Марин Дринов, який першим очолив освітню галузь у звільненій від османського володарювання Болгарії. У підготовленому ним «Тимчасовому статуті народних шкіл» це положення стало творчим продовженням традицій шкільного самоврядування часів болгарського Відродження: адміністративне керування і матеріальне утримання школи покладалося на шкільне настоятельство, яке обиралося всім дорослим населенням відповідного регіону на певний період. Щорічно воно звітувало перед місцевою громадою. Такі ж демократичні засади були притаманні й іншим керівним структурам – окружним комісіям і шкільним інспекторам [176].

В означений період питання про необхідність створення державно – громадської системи управління освітньою галуззю було започатковано в Тезах ЦК БКП про розвиток освітньої справи в Народній Республіці Болгарії, схвалених на спеціальному пленумі у липні 1979 року. Нова система освіти представлена в них як одна з ознак розвиненого соціалістичного суспільства і черговий прояв процесу постійної і невинної демократизації болгарського суспільства [177].

З метою вироблення практичних кроків з виконання Тез наступного року проведено Перший конгрес народної освіти, який затвердив Вищу навчальну раду (в болгарському варіанті Висшият учебен съвет - ВУС) як головний орган управління освітою, на регіональному рівні – окружні, районні та селищні ради народної освіти. Виступаючи на конгресі, член ЦК БКП, безпосередній організатор функціонування нової системи Людмила Живкова (до речі, донька тодішнього керівника країни Тодора Живкова) підкреслила, що суттю цієї системи буде інтеграція на всіх рівнях діяльності досвіду держави і суспільства в керівництві і розвитку освітньої справи [178].

Невдовзі після проведення Конгресу, закріплюючи його рішення, Рада Міністрів НРБ прийняла постанову № 60 від 23 жовтня 1980 року про структуру та діяльність Вищої навчальної ради, в якій викладено її головне завдання, що полягало у визначенні форм та змісту освіти відповідно до розвитку

економіки, науки й культури. До компетенції Ради входило також вирішення питань кадрового та матеріально-технічного забезпечення закладів освіти, навчально-методичного керівництва післядипломною освітою, визначення номенклатури професій і спеціальностей, планування і організація наукових досліджень у галузі освіти. До її складу обиралися відомі вчені, вчителі й викладачі, діячі освіти, науки, культури, громадські діячі [179].

Упровадження державно-громадської основи в шкільному керівництві на регіональному рівні пов'язано з проведенням наприкінці 1979 року в усіх округах, містах і селах спеціальних конференцій з метою виборів відповідних рад народної освіти, які координували освітню політику на місцевому рівні як колективні виборні органи. Вони організували розробку й здійснення планів, програм, прогнозів щодо розвитку освіти та підготовки кадрів в округах і селищних системах, керували організаційно-педагогічною й навчально-методичною діяльністю дошкільних та шкільних навчально-виховних закладів та контролювали її. У діяльності окружних і обцинних рад народної освіти використовувались місцеві можливості, а до вирішення шкільних проблем залучались громадські організації і господарські органи. Таким чином не тільки посилювався демократизм рішення цих проблем через надання можливості широкої участі всіх груп населення, але й підвищувався рівень компетентності органів освіти в управлінні навчальною справою.

Обрані після виборів 1979 року державно-громадські органи керівництва освітою були представлені достатньо широкими верствами населення. Таблиця 1 дає уявлення про загальний склад обраних членів, їх політичну приналежність, характер роботи й освітній рівень [180].

Навіть за відсутності всіх даних можна дійти певних висновків: по – перше, значною є кількість осіб, обраних до нових органів – 66.436. Значущість цієї цифри стає зрозумілою, якщо навести деякі інші кількісні показники, наприклад, в 1980 – 1981 навчальному році загальна кількість викладачів усіх освітніх закладів складала 94.702, а учнів – 1457.848 [181], тобто інтереси 23 учасників освітнього процесу представляла одна виборна особа. По-друге, цілком логічною виглядає пропорція між членами рад за характером занять. Так, в окружних радах 19,2%

представників громадських організацій, поступаються їм представники господарських органів – 15,9%, представники партійної еліти складають 11,9%, найбільше представництво (і це відповідає призначенню цих органів) мають педагогічні діячі – 42,6%, на долю представників інших галузей залишається 10,4%. По – третє, члени рад мають високий освітній рівень, тобто проблеми освіти їм відомі особисто: серед членів окружних рад вищу й неповну вищу освіту має переважна більшість – 92%, а в обшинних радах аналогічний показник – 100%. За статевим показником переважають чоловіки, що тільки підтверджує тогочасну гендерну ситуацію. І останнє положення, яке виступає достатньо показовим свідченням політичної ситуації, – 82,5% членів окружних та обшинних рад були членами правлячої комуністичної партії, на долю членів селянської партії – БЗНС припало всього 4,4%.

Таблиця 1 .

Якісний та кількісний склад державно-громадських органів освіти

Показники	ВУС	Окружні ради	Общинні ради	Шкільні настоятельства
1. Загальна кількість	1	28	310	6159
Кількість осіб	152	2049	10547	53668
2. Політична належність:	-	1847	8540	-
- члени БКП	-	50	501	-
- члени БЗНС	-	58	533	-
- члени ДКМС	-	94	973	-
- безпартійні	-			-
3. Освітній рівень:				
- з вищою світою	-	1625	4957	-
- з неповною вищою	-	258	5520	-
- з середньою освітою	-	166	-	-
4. Характер роботи:				

- у керівних парт. органах	-	244	-	-
- у громад. організаціях	-	393	6558	21500
- у господарських органах	-	326	-	2790
- педагогічні діячі	-	873	3989	27200
- інші	-	213	-	2178
5. Стать:				
- чоловіча	-	1344	6794	-
- жіноча	-	705	3778	-
6. Нагороди:				
- почесні звання	-	87	250	-
- ордени і медалі	-	581	1426	-

Найбільш масовими і демократичними органами виступали шкільні настоятельства, які об'єднували 53.668 осіб із 66.436 обраних у керівні органи освіти. У них відсутні партійні функціонери і половина складу (50,6%) – педагогічні діячі.

У подальший період продовжувалося кількісне зростання нових органів та їх членів. Так, за даними Міністерства народної освіти на кінець 1982 року в країні працювало 28 окружних рад, 316 обцинних (було 310), 7200 шкільних настоятельств (було 6159), до яких було залучено 72 тисячі осіб (в 1979 році – 66.436 осіб). Вони проявили свою перспективність та життєздатність, і Вища навчальна рада поставила перед ними нові завдання: забезпечити вчительськими кадрами перехід на навчання з шести років, поліпшити рівень забезпеченості кадрами вчителів математики, англійської мови, фізичної культури, образотворчого мистецтва, музики, підвищити рівень учительської підготовки у вищих навчальних закладах [182].

Досвід перших років існування нової структури управління освітою було закріплено в спеціальному Положенні щодо побудови та діяльності рад народної освіти і шкільних настоятельств, прийнятому Міністерством народної освіти на початку 1982 року. У документі, що складається з п'яти розділів та 26 статей, детально розписано фактично всі питання щодо загальних засад, складу, структури, завдань рад народної

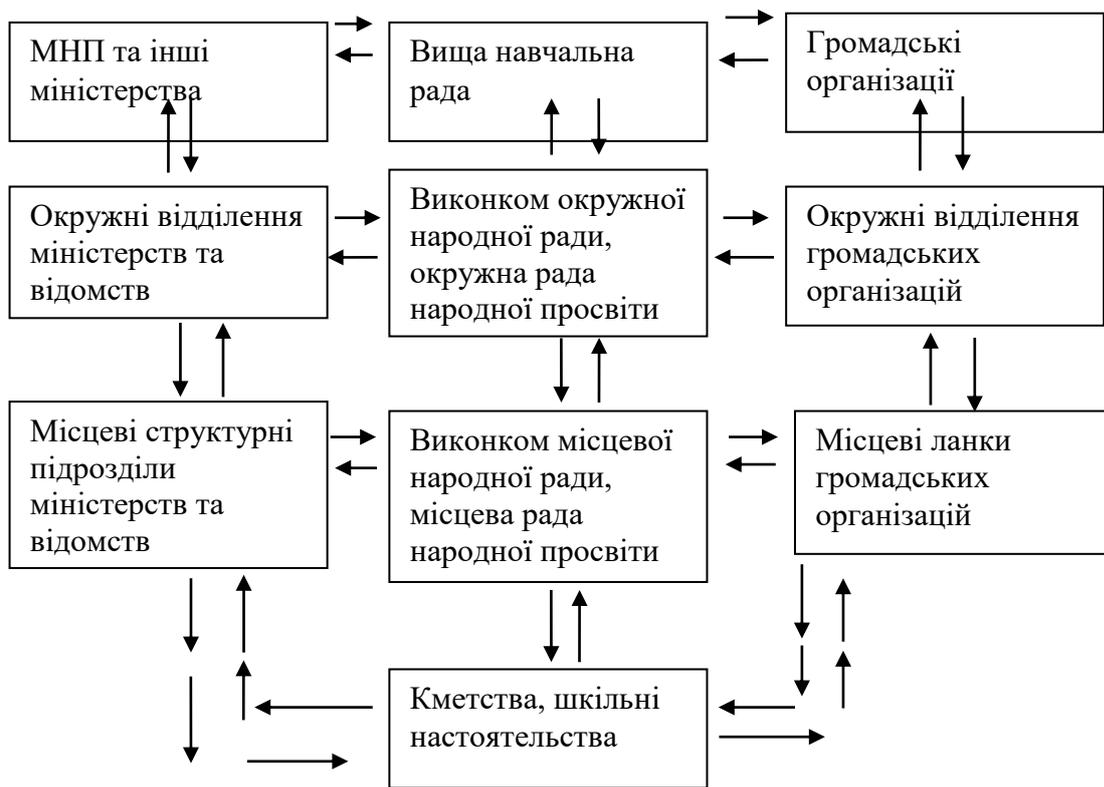
просвіти, які визначені як спеціалізовані територіальні державно-громадські органи народних рад для здійснення державної політики в галузі освіти (ст.1). У першу чергу звертає на себе увагу спрямованість їх роботи на комуністичне виховання учнів (ст.25), що відповідає завданням соціалістичної держави, а у формулюванні назви органів на першому місці все ж таки стоїть термін «державна», й повністю вона виглядає як державно-громадська система управління освітою. У діяльності нових структур виділено три рівні: обговорення, прийняття рішення і організація його здійснення, а спектр можливих проблем досить широкий: від навчально-методичного керівництва до матеріально-технічного забезпечення (організаційно-педагогічне та навчально-методичне керівництво, розробка планів, програм, довгострокових прогнозів, координація діяльності державних органів та громадських організацій у шкільній справі, призначення та звільнення педагогічних кадрів, стимулювання їх роботи, сприяння в будівництві, ремонті, закупівлі підручників, засобів наочності тощо, організація відпочинку школярів, контроль і оцінка організаційно-педагогічної діяльності керівництва шкіл та ін.). Разом з тим необхідно зауважити певну обмеженість повноважень, яка чітко простежується у фінансових питаннях. Наприклад, окружна рада розробляє проект фінансування закладів освіти (ст.17, п.14), обштинні ради готують пропозиції щодо розподілу бюджетних коштів (ст.18, п.12).

Ради народної просвіти обираються відповідно на окружних та обштинних конференціях строком на три роки відкритим або таємним голосуванням за вибором делегатів, які на 50% складаються з освітян і 50% із представників державних, господарських, політичних і громадських організацій даної місцевості (ст.9).

Цей документ закріплює також горизонтальну й вертикальну підпорядкованість нових структур – місцевим народним радам і вищим радам народної освіти [183]. Наступна схема графічно представляє основні ступені управління та функціональні зв'язки між ними.

Схема 1

Структура органів державно – громадського управління освітою

Як бачимо, функціонування системи засновано на взаємозв'язках, які, з одного боку, допомагають ефективніше вирішувати проблеми освіти, а з іншого – заклади освіти вибудовують свою діяльність з урахуванням потреб і завдань суспільного розвитку. Метою її створення стало не тільки посилення демократизму через надання можливостей участі в її роботі фактично всіх верств населення, але й підвищення компетентності освітніх органів в управлінні освітніми справами.

Практична діяльність рад народної освіти здійснювалась через роботу комісій (постійних і тимчасових), експертних рад, робочих груп, які залучали до роботи відомих учених, педагогів-практиків, діячів науки, культури тощо. У позитивному доробку місцевих рад заходи з поліпшення матеріально-технічної бази, підвищення рівня життя вчителів, навчання обдарованих дітей. Наприклад, окружна рада народної освіти м. Бургас, об'єднавши зусилля господарників та освітян, організувала реконструкцію кількох шкільних приміщень, відкриття в них навчальних кабінетів та методичних кутків, модернізацію читалень та бібліотек. До 50-річного ювілею шкіл «Любен Каравелов», «Кирил і Мефодій» та 75-річчя школи «Петро Берон» з ініціативи вказаної ради творчі спілки країни

подарували бюсти видатних діячів, ім'я яких носили шкільні колективи.

Наступним кроком цієї ради стало вирішення спільно із Спілкою болгарських учителів житлової проблеми, наслідком чого стало отримання власного житла 70 вчителями з міст Грудово (30 осіб), Айтос (21 особа), Помор'є (19 осіб), створення житлового кооперативу для вчителів, поліпшення умов проживання в гуртожитках.

Окружна рада в місті Враца започаткувала програму з раннього визначення і розвитку творчих здібностей обдарованих дітей, основою якої стала робота експериментальної лабораторії з хімії та математики. У цій роботі раді допомагали Софійський університет та інститути Болгарської Академії наук. Вона функціонувала як факультет Вищої технічної школи, координувала роботу математичних класів та гуртків у школах. Наслідком цієї роботи стала неодноразова перемога школярів Русенського округу в республіканських математичних олімпіадах [184].

Значну організаторську роботу розгорнули ради народної просвіти у зв'язку з підготовкою до 1300 річчя болгарської державності. У місті Русе з ініціативи окружної ради було створено центр математики. Залучені кошти промислових підприємств, аграрно-промислових комплексів, господарських органів і громадських організацій спрямували на будівництво дошкільних закладів, шкіл, гуртожитків тощо. За даними Вищої навчальної ради (протокол № 3 від 9.03.1983 р.) створено 4.100 нових місць у шкільних їдальнях, 1. 475 місць у дитячих таборах, 432 місця в гуртожитках, 30 фізкультурних залів, відремонтовано 330 класних кімнат [185].

Проблема вдосконалення демократичної основи управління шкільними справами стала однією із складових спеціального десятирічного дослідження, яке було організовано в Пазарджицькому окрузі і проходило в три етапи: 1975 – 1976, 1976-1981, 1981 – 1986 роки. Одним із результатів експерименту стало з'ясування найбільш слабкої ланки державно-громадської системи, якою визнана відсутність чіткої і постійної координації між школою й трудовим виробничим колективом [186].

Головним наслідком вказаного дослідження була розробка ідеї створення соціально-педагогічної системи, структурними

складовими якої були б: школа, трудовий колектив, родина, комсомол і піонерія. Основними принципами функціонування системи визначені:

- єдність процесів розвитку суспільства і виховання, зв'язок освіти з потребами реального життя;
- єдність процесів навчання і виховання;
- забезпечення рівних можливостей для нового покоління в отриманні єдиної, науково обґрунтованої, загальної, професійної освіти;
- створення умов для всебічної реалізації молоді;
- співробітництво і взаємодія освіти з іншими складовими соціалістичного суспільства [187].

Положення про взаємозв'язок освіти із соціальним середовищем, загальний характер соціально-педагогічної системи, яка охоплює дітей від 3-х до 18 років та необхідність поповнення знань протягом усього життя (так звана «безперервна освіта»), відкритий характер цієї системи. Ці принципи відповідали загальнолюдським цінностям і визначали тодішні світові тенденції в розвитку освіти [188]. Однак орієнтація цієї системи на комуністичне виховання, на підготовку активних учасників соціалістичного будівництва [189] обмежувала гуманістичні засади, вносила елементи класового підходу, ставила її в залежність від офіційного курсу правлячої комуністичної партії. Така постановка питання не допомагала розв'язанню кризових явищ, а, навпаки, тільки поглиблювала їх.

Сподівання на зміни в політичній ситуації були марними. Вища навчальна рада і в подальші роки однозначно визначала, що всі необхідні заходи по вдосконаленню системи державно-громадського керівництва освітою слід проводити під керівництвом ЦК БКП, об'єктивно все ж таки визнаючи значну роль освіти як загальнодержавної справи [190].

Реалізація державно-громадського принципу управління шкільною справою в Болгарії наприкінці 70-х і у 80-ті роки проходила в умовах тоталітарного правління комуністичної партії та її ідеології. Незалежно від створених можливостей, широкої участі державних і господарських установ та громадських організацій в управлінні шкільними справами як на місцевому, так і центральному рівні, процес розгортання демократизму був обмежений певними рамками. Ці рамки

визначалися не суспільством і навіть не державою, а комуністичною партією як керівною і спрямовуючою силою.

Неправомірно залишити поза увагою ще один важливий інструмент керівництва і впливу на суспільство взагалі, і на освіту й освітян зокрема, - засоби масової інформації, а в нашому випадку – центральний педагогічний журнал «Народна освіта» («Народна просвета»). На його сторінках друкувалися матеріали, авторами яких були і науковці, і педагоги-практики, і керівники освіти та держави в цілому. За його матеріалами можна прослідкувати, які теми й проблеми були актуальними у відповідний період. Так, у другій половині 50-х років активно обговорювали питання переходу до політехнічної освіти і в 1957 р. із 97 статей журналу 16 матеріалів було присвячено проблемі політехнізації (16,5%), а наступного року вже 28 матеріалів із загальної кількості 102 розробляли вказану тему (27,5%) [191]. Редакційна колегія журналу запрошувала до співробітництва й радянських фахівців, спеціально замовляючи їм статті. Наприклад, старший науковий співробітник Академії педагогічних наук РСФРР М.Жиделев підготував статтю «Політехнічна освіта в радянській школі» [192]. Найбільш цікаві з точки зору редакції статті передруковувалися із радянських ЗМІ, наприклад, із журналу «Коммунист» (1958, № 14) передрукували статтю І.Каірова «Школу на рівень завдань будівництва комунізму» [193].

Позиції «законодавця освітньої моди» журнал не втратив і в подальший період. Для аналізу нами обрано публікації в ньому на початку останнього соціалістичного періоду (1980 р.). Матеріали журналу розписано по кількох рубриках, які можна розподілити на такі напрямки: а) інформація про основні події в освіті та країні (підготовка до XII з'їзду БКП, святкування 110-ої річниці В.І.Леніна, видання чергової збірки творів Т. Живкова з питань освіти, проведення з'їзду освітян, Міжнародної дитячої асамблеї, конференції міністрів освіти, Національної комсомольської конференції тощо); б) проблеми навчання і виховання; в) компаративна педагогіка (окремо подається рубрика про досвід соціалістичних країн і окремо критика буржуазної педагогіки); г) історія педагогіки та навчальної справи країни; д) хроніка освітянського життя й анотації новинок педагогічної літератури. На діаграмі представлено

співвідношення між цими напрямками (див. діаграму 3.3. у додатках) [194].

Цілком слушною виглядає перевага матеріалів другого напрямку, оскільки саме вони свідчать про фахову спрямованість видання. На жаль, традиційними і притаманними соціалістичному періоду стали результати першої рубрики, які посіли чверть матеріалів журналу, залишивши за собою навіть хроніки й анотації, що за обсягом займають зовсім незначну частину друку. Невеликий відсоток припадає також на матеріали історичного й компаративного спрямування, які й разом поступаються іншим рубрикам. Просте порівняння демонструє наявність державних тоталітарних пріоритетів і стає зрозумілим, що журнал не став дійсним рупором освітян, скоріше він був інструментом освітянських чиновників. Отже, періодика виступала однією із ланок у системі державного керівництва освітою.

Отже, соціалістичний період у цілому характеризується наявністю партійного контролю у шкільному керівництві, з 1949 року запроваджується практика управління шляхом прийняття спільних постанов партійних і державних органів як на центральному, так і на місцевому рівні. Основні тенденції розвитку системи управління шкільництвом коливаються від посилення централізації до елементів децентралізації. Однією з найбільш виразних спроб децентралізації й загальної демократизації стало введення державно-громадського принципу. Аналіз наявних матеріалів дає можливість говорити про неоднозначність оцінок щодо створення та функціонування державно-громадської системи управління освітою. З одного боку, як позитивний момент, відзначимо факт відродження історичної традиції існування такої системи в ХІХ столітті. Наслідком її дії стало тоді значне зростання рівня освіченості населення Болгарії та закріплення передової позиції в суспільстві за болгарським учительством. Відродження цієї ідеї в останній чверті ХХ століття, на наш погляд, стало спробою наблизити болгарських освітян до правлячої партії, запобігти розповсюдженню в їх середовищі дисидентських ідей. Участь же самих освітян у діяльності рад народної освіти була щирим проявом ініціативи і турботи про шкільну справу. На практиці вони не мали можливості реалізувати всі свої пропозиції,

оскільки робота рад була чітко регламентована керівними колами. Таким чином, ефективність державно-громадської системи управління освітою могла бути набагато більшою, якщо б над нею не тяжіла ідеологічна заангажованість.

3.4. УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ОСВІТЯНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ

Одним із найпоширених стереотипів радянської історіографії було положення про непорушність дружби країн соціалістичного табору, заснованої на братерських взаєминах керівних політичних сил – комуністичних партій. Соціалістична Болгарія в цьому таборі займала особливі позиції, оскільки ще з попереднього ХІХ століття болгарський народ відчував почуття вдячності до російського народу за перемогу в російсько-турецькій війні 1877 – 1878 років, наслідком якої було звільнення країни від османського панування. У соціалістичний період цю природну вдячність керівники БКП довели, за визначенням авторів підручника «Історія Центрально-Східної Європи» до стадії лакейства, вершиною якого стала пропозиція про об'єднання НРБ з Радянським Союзом у 1963 р. [195].

Специфічного ідеологічного забарвлення міждержавним стосункам надавали міжпартійні зв'язки, які були визначені основною і рушійною силою цих взаємин. Теоретичним підґрунтям відносин між соціалістичними країнами взагалі та СРСР і Болгарією зокрема стали партійні висновки про етапи соціалістичного розвитку й відповідні їм етапи розвитку міждержавних стосунків. Так, у попередніх розділах уже йшла мова про ситуацію кінця 40-х років, коли альтернативність суспільного поступу зникає й перспектива обмежується лише сталінською моделлю. Показовим прикладом є також ситуація 70-80-х років, коли ідеї КПРС про необхідність та можливість практично одночасного переходу всіх держав «соціалістичного табору» до «розвиненого соціалізму» й побудови комунізму у відносно стислі історичні строки були підтримані компартіями більшості соціалістичних країн. У міждержавних стосунках це означало період всебічного зближення та співробітництва, яке, за їх оцінками вже проявляється як закономірність історичного розвитку [196].

Як і всі аспекти суспільного життя соціалістичної доби, міждержавні стосунки різних напрямків розвивалися на засадах планування. Так, існували Плани культурного і наукового співробітництва між СРСР і НРБ (перспективні й поточні), що були укладені на основі Угоди про культурне співробітництво між СРСР та НРБ від 28 квітня 1956 р. Для аналізу обрано план культурного і наукового співробітництва між СРСР та НРБ на 1962 р, що складається із 42 статей, які детально регламентують кількість, спеціалізацію обмінних груп (статті 1-2); основні напрямки співробітництва міністерств культури (статті 3-4), творчих союзів (статті 5-15), наукового співробітництва (статті 16-21), співробітництва в галузі вищої школи (статті 22-23), освіти (статті 24-26), охорони здоров'я (статті 27-32), професійно-технічної освіти (статті 33-34), спорту (статті 35-36), засобів масової інформації (статті 37-42) [197]. Відзначимо, що аналогічні плани на республіканському рівні не склалися. Деталізація проходила за вертикальною схемою і далі вказані три статті загального плану розписувалися у плані співробітництва Міністерства освіти СРСР та Міністерства народної освіти НРБ, які уклалися на основі Угоди про безпосереднє співробітництво 1969 р. План співробітництва міністерств на 1973 – 1974 рр. включає вісім розділів: вивчення досвіду організації та змісту навчально-виховного процесу радянської школи, участь у роботі навчально-методичних конференцій СРСР, запрошення радянських лекторів, підготовка і спеціалізація вчителів і науково-педагогічних кадрів з НРБ в СРСР, підвищення кваліфікації і вдосконалення керівних педагогічних кадрів, інспекторів, методистів й викладачів НРБ, співробітництво в науково-педагогічних дослідженнях, співробітництво в галузі капітального будівництва й економіки освіти, співробітництво в питаннях шкільного обладнання та технічних засобів навчання. Назва документа «План співробітництва» не відповідає змісту, адже про співробітництво йдеться тільки в останніх трьох розділах, всі інші підпорядковані ідеї переважаючого значення радянського досвіду й необхідності його вивчення і впровадження освітянами Болгарії. Наступний план співробітництва між профільними міністерствами на 1975 – 1976 рр. містить п'ять розділів, з яких чотири спрямовані на співробітництво в здійсненні спільних методичних і наукових

розробок, систематичному обміні матеріалами й спеціалістами, встановленні безпосередніх зв'язків установ освіти. Надалі план укладається вже на чотири роки (1976-1980) і в ньому, порівняно з попереднім планом, додатково з'являються положення про взаємний обмін досвідом та контакти в сфері вивчення і вдосконалення знань російської мови [198]. Аналіз трьох вказаних планів засвідчує тенденцію до посилення взаємності в розвитку освітянських зв'язків.

На плановій основі будувалися відносини й громадських організацій. Так, 19 листопада 1958 р. укладено Угоду про співробітництво між Товариством радянсько-болгарської дружби і Всенародним комітетом болгаро-радянської дружби, на підставі якої приймалися щорічні плани співробітництва. Головним завданням «спільної діяльності братських організацій дружби стане робота з подальшого поглиблення, зміцнення й розвитку дружби і всебічного співробітництва між радянським та болгарським народами, надання дієвої допомоги КППС та БКП в інтернаціональному вихованні радянських і болгарських трудящих» [199].

Спроби ідентифікувати суспільне життя соціалістичних країн охопили й сферу освіти. З метою вироблення єдиної стратегії освітнього розвитку почали проводити регулярні конференції й наради основних учасників освітнього процесу. Одними з перших з 1971 р. почали виробляти єдині теоретичні настанови вчені, провівши у серпні в Москві наукову конференцію вчених-педагогів, яка стала традиційною. Паралельно проходили симпозіуми й конференції з окремих проблем. Так, Болгарія цього ж року приймала учасників вже четвертого симпозіуму педагогів європейських соціалістичних країн з питань викладання історії у школі та конференції з проблем фізичного виховання [200]. Керівниками цього процесу виступали відповідні міністерства, відбувалися регулярні наради міністрів освіти.

Перша така нарада пройшла в лютому 1975 р. в Москві, її проведенню передували наради експертів за участю представників Болгарії, Угорщини, Східної Німеччини, Куби, Монголії, Польщі, Чехословаччини. Болгарію представляли освітянські чиновники достатньо високого рангу - керівник управління шкіл Міністерства просвіти Ангелов Т. і керівник

відділу виховної роботи Вилчанова С. Експертами було підготовлено проект плану багатостороннього співробітництва соціалістичних країн у галузі освіти на 1976 – 1980 рр., який невдовзі затверджено нарадою міністрів [201]. Прийнятий ними документ визначав необхідність об'єднання й концентрації зусиль щодо питань підвищення ефективності шкільного навчально-виховного процесу, вдосконалення комуністичного виховання учнів, підготовки і підвищення кваліфікації вчителів; критики сучасної буржуазної шкільної педагогіки. Народи міністрів вирішили проводити один раз на два роки, конференції вчених один раз на три роки, а серед основних наукових тем переважали теми ідеологічного спрямування

«Проблеми формування соціалістичної особистості», «Вивчення основ марксистсько-ленінської теорії у шкільному суспільно-науковому циклі», «Критика буржуазної шкільної політики і сучасних буржуазних педагогічних теорій» і лише одна тема мала дійсно педагогічний характер – «Визначення об'єктивних критеріїв оцінки знань учнів» [202]. Згідно із звітом Міністерства освіти СРСР в 1976 – 1980 рр. багатосторонні групи за участю Болгарії розробляли такі теми: «Дидактичні основи використання засобів навчання в загальноосвітній школі», «Формування комуністичної свідомості і поведінки як єдиний процес», «Формування світогляду учнів середньої школи в процесі навчання та позанавчальній діяльності», «Досвід соціалістичних країн з перебудови початкової освіти», «Вивчення ідей марксизму-ленінізму на заняттях із суспільних дисциплін у середніх школах соціалістичних країн», «Політехнічна освіта», «Сучасні проблеми шкільної математичної освіти», «Порівняльне вивчення та координація процесу висвітлення історії СРСР у шкільних підручниках соціалістичних країн та їх історії в підручниках радянської школи», «Шляхи вдосконалення викладання фізики у школах соціалістичних країн», «Підвищення об'єктивності перевірки й оцінювання результатів навчання», «Виховання учнів у дусі пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму», «Вивчення творів класиків марксизму-ленінізму, документів КПРС, братських комуністичних та робітничих партій на заняттях із суспільних дисциплін у середніх школах соціалістичних країн», «Стратегія сучасного капіталізму в галузі освіти», «Порівняльне

дослідження становлення систем науково-педагогічної інформації соціалістичних країн», тобто з 14 означених тем сім, а це половина, були суто ідеологічними [203]. Аналогічна ситуація, тобто значна увага ідеологічним аспектам організації шкільної освіти, спостерігається і в наступний період, і згідно з тематичним планом наукового співробітництва між Академією педагогічних наук СРСР та Міністерством просвіти НРБ на 1981-1985 рр. спільні наукові дослідження проводилися з таких тем: «Методологічні й теоретичні проблеми педагогічної науки», «Проблеми підвищення ефективності комуністичного виховання учнів», «Вдосконалення системи естетичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл», «Психолого – педагогічні основи змісту, методів і засобів навчання в умовах загальної обов'язкової середньої освіти», «Проблеми психології та психофізіології дітей та підлітків», «Дошкільне виховання в сучасних умовах», «Психолого – педагогічні проблеми професійно-технічної освіти» [204]. Створено також кілька двосторонніх комісій, в тому числі радянсько – болгарську з питань вдосконалення шкільних підручників історії [205]. Як бачимо, ініціатива належить радянським освітянам і вони відіграють провідну роль у процесі вироблення єдиної стратегії розвитку освіти в соціалістичних країнах, наприклад, в роботі міжнародної ради експертів соціалістичних країн з політехнічної освіти, симпозіуму з питань підвищення виховної ролі початкової освіти та педагогів-істориків, міжнародної конференції ректорів педагогічних ВНЗ – партнерів «Підвищення вимог соціалістичного суспільства до професійної підготовки майбутніх вчителів» та ін. В останній конференції СРСР представляли дев'ять педагогічних інститутів, з яких чотири були українські (Київський, Харківський, Одеський, Дрогобицький), що є ще одним свідченням вагомості ролі української педагогічної освіти [206].

Болгарія – одна з найбільш активних учасників співробітництва соціалістичних країн, вона бере участь у всіх без винятку дослідженнях, сама стає центром проведення багатьох заходів, наприклад, тільки у 1981 р. на її території проведено – IV заключне засідання редакційної колегії колективної монографії вчених соціалістичних країн «Сучасні проблеми шкільної математичної освіти» (Софія), заключна робоча нарада з теми «Шляхи вдосконалення викладання фізики в середніх школах»

(Варна), XII міжнародну олімпіаду школярів із фізики (Варна), засідання ради експертів з теми «Вивчення матеріалів чергових з'їздів братніх комуністичних і робітничих партій на заняттях із суспільних дисциплін та у позакласній роботі в середніх школах соціалістичних країн» (Кюстенділ), IX симпозиум педагогів-істориків соціалістичних країн «Історія й сучасність у політичному вихованні, формуванні активної життєвої позиції учнів» (Благоєвград), міжнародну нараду керівників установ освіти столиць соціалістичних країн» (Софія) [207].

Основні напрямки співробітництва визначали в центрі і там же визначали завдання для республік у практичній організації цього процесу. В інформаціях та звітах міжнародного відділу Міністерства освіти СРСР за 1974 р., наприклад, перелік основних напрямків співробітництва із соціалістичними країнами включає дев'ять позицій: обмін досвідом, взаємні консультації, проведення лекцій з основних питань освіти; педагогічна робота в навчальних закладах, школах, наукових установах; мовне стажування; курси підвищення кваліфікації педагогічних працівників; стажування і збір матеріалів, науковий обмін (серед установ, що спроможні його здійснювати зазначено й Науково-дослідний інститут педагогіки і психології УРСР); обмін між вищими навчальними закладами, безпосередній обмін між обласними, міськими відділами освіти, педагогічними товариствами, бібліотеками, друкованими органами; участь у конференціях, нарадах, симпозиумах, олімпіадах, семінарах [208]

Серед інших республік СРСР наша республіка мала більше можливостей для налагодження зв'язків, оскільки у 1955 р. делегація УРСР разом з делегаціями СРСР та БРСР вперше взяла участь у XVII міжнародній конференції з питань освіти й була прийнята самостійним членом міжнародної організації освіти. У звіті представника УРСР П.Дудника зазначалося, що наша делегація встановила з делегаціями країн народної демократії постійний контакт, проводила зустрічі, під час яких узгоджувалися питання роботи як конференції, так і всієї організації в цілому. У висновку стверджується необхідність повсякденного й систематичного контакту цих країн [209]. У 1960 р. делегація УРСР взяла участь у розробці Міжнародної конвенції та рекомендацій у справі боротьби з дискримінацією в галузі освіти і разом з делегацією БРСР наполягала на включенні

до цих документів пропозицій СРСР про необхідність надання освітніх послуг представникам національних меншин, доступність освіти для всіх категорій населення та ін. [210]. Саме в цей час починаються особисті зв'язки вчителів та учнів: у звіті про виконання в УРСР рекомендацій міжнародних конференцій з питань освіти вміщено інформацію про поїздки вчителів у 1955 р. до Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Болгарії, Румунії та ін., прийом делегацій із цих країн в Україні, листування українських школярів з ровесниками [211]. З метою координації діяльності у березні 1963 р. в Міністерстві освіти УРСР створено відділ міжнародних зв'язків [212]. Значно активізувалися контакти після поїздки делегації міністерства освіти УРСР до Болгарії у 1967 р., під час якої українські освітяни вивчали стан шкільної освіти за кількома напрямками: система викладання курсу природознавства, практика підготовки навчальних планів та програм, стан матеріальної бази, позакласна робота з біології, робота позашкільних установ з біології, підготовка працівників дошкільних закладів та ін. [213]. Така увага до питань викладання біології скоріше за все пов'язана з відродженням у нас генетики, зняття з неї звинувачень як з «псевдонауки». У Болгарії боротьба з генетикою не прийняла таких значних масштабів, і традиції її викладання в школі та позашкільній роботі були більш міцними та усталеними. Наше припущення підтверджується і фактом перебування в Болгарії в наступному році делегації з України у складі практичних працівників – Лазаря В.В. – учителя біології Закарпатської області і Торгалю Л.П. – керівника республіканської станції юних натуралістів, які продовжили вивчення досвіду болгарських учителів з викладання біології в школі й організації позашкільної роботи натуралістів [214]. Досить відверто про болгарський досвід викладання біології говорила й співробітниця науково-дослідного інституту педагогіки УРСР Т.І.Цвєлих на засіданні Вченої ради інституту ще у 1961 р., звертаючи увагу на якість оформлення та простоту викладення матеріалу в підручнику з ботаніки, пропонуючи зробити подібне і в УРСР [215]. Однак все ж у планах співробітництва між галузевими міністерствами переважали поїздки міністерських чиновників та керівників наукових установ, практично відсутні поїздки вчителів-практиків – у 1969 р.- 100% - перша і друга категорія (два представники міністерства, заступник директора та

завідувач відділом науково-дослідного інституту педагогіки) [216], 1970 р. – 75% (три представники міністерства і один учитель російської мови з метою проведення занять та консультацій) [217], 1974 р. – 100% (делегація міністерства і заступник директора інституту педагогіки) [218], 1975 р. – 100% (два представники інституту педагогіки) [219], 1977 р. – 83,3% (із шести відряджень тільки одне пов'язано з практичними завданнями викладача Вінницького педагогічного інституту Нечипорука М.Н. з питань викладання шкільного курсу фізики) [220]. Постійні контакти науковців виглядають цілком логічними для розвитку будь-якої галузі науки, в тому числі й педагогіки. У 1958 р. з ініціативи української сторони встановлюються двосторонні взаємозв'язки між науково-дослідним інститутом педагогіки УРСР з науково-дослідним інститутом освіти НРБ, співробітники якого у листі – відповіді писали про значущість досвіду українських шкіл щодо поєднання навчання і виробничої праці [221]. Інститути обмінюються літературою, власними педагогічними розробками, а пізніше, із середини 60-х років, спільно досліджують деякі науково-практичні теми [222]. Окремі аспекти співробітництва мали місце в діяльності науково-дослідного інституту психології міністерства освіти УРСР з інститутом психології Академії наук НРБ і кафедрою психології Софійського університету (обмін літературою, прийом болгарських колег у Києві, стажування українських дослідників в НРБ) [223], а також науково-дослідного інституту дефектології Міністерства освіти УРСР (самостійно існував до лютого 1955 р., а потім його реорганізовано у відділ інституту педагогіки) [224].

Відповідно до ознак тоталітарної держави розвиток взаємин відбувався під чітким партійним керівництвом, яке було відчутним на всіх етапах і рівнях самого суспільного життя, особливо в діяльності громадських організацій. Так, 22 травня 1951 р. ЦК КП(б)У приймає постанову про роботу Українського товариства культурних зв'язків, у якій визначає незадовільне виконання поставлених перед ним завдань, оскільки його діяльність зведена в основному до закупівлі й пересилки за кордон художньої або періодичної літератури, музичних творів. До того ж твори добираються переважно механічно. Припускаються помилки при прийомі й обслуговуванні іноземних делегацій, осередки товариства слабо зв'язані з

науковими й мистецькими організаціями, керівництво проявляє безвідповідальність у витраті державних коштів, а партійна організація незадовільно організовує роботу з кадрами по підвищенню їх ідейного рівня й ділової кваліфікації [225]. Закономірним для того періоду стало й продовження цієї ситуації, коли вже в жовтні того ж року товариство надає Довідку про виконання постанови, в якій звітує про поповнення новими кваліфікованими членами, охоплення всіх співробітників політнавчанням, поліпшення роботи з делегаціями. Серед невиконаних рішень – відсутність чіткості у визначенні об'єктів для показу, фактичне неоформлення роботи секцій, необхідність розробки спеціального списку з підготовки літератури та кінофільмів [226]. Об'єкти для показу готувалися по кожній області окремо, і їх список обов'язково затверджувався відповідними партійними органами [227]. У 1970 р. Секретаріат ЦК КПУ знов приймає постанову про роботу цього товариства із зарубіжними країнами, в якій частина зауважень з попереднього рішення механічно переноситься до нового документа [228]. Характерним і показовим для функціонування тоталітарного режиму вважаємо лист зазначеного товариства до ЦК КП(б)У з повідомленням про отримання листів від болгарських школярів, в яких висловлюється бажання листуватися з ровесниками з України. Правління товариства висловлює думку щодо позитивності подібних контактів і просить центральну партійну структуру визначити школи республіки для листування [229]. Завдання вибору шкіл ЦК адресує Міністерству освіти УРСР, яке готує остаточний список шкіл, «визначених для дружнього листування із школами Болгарії» [230]

Подібною є і процедура встановлення та розвитку місцевих зв'язків. У 1963 р. виходить постанова ЦК КПУ про стан дружніх зв'язків областей і міст УРСР з областями, воєводствами, округами й містами соціалістичних країн». Далі аналогічні постанови з назвою «Про зміцнення дружніх зв'язків» або «Про виконання постанови ЦК КПУ» приймають обласні комітети партії, а згодом інформація, в якій основна увага акцентується на діяльності місцевих відділень товариства й особливо кількісній характеристиці проведених ними заходів, направляється до ЦК. [231]. Постанови про плани дружніх зв'язків приймаються майже щорічно, і з тією ж періодичністю обов'язково

направляється інформація про його виконання [232]. Тільки після отримання позитивної оцінки з боку партійного керівництва республіки приєднуються до співробітництва нові області - 1965 р. направляється лист Сумського обласного комітету до ЦК про бажання встановити дружні зв'язки з округом НРБ [233]. ЦК дає дозвіл і рекомендує Врачанський округ. У липні наступного року делегація Сумської області відвідала Врачанський округ, внаслідок чого підписано «Заходи по встановленню зв'язків і розвитку дружби, співробітництва і взаємодопомоги», серед яких обмін досвідом між науково-педагогічними колективами Глухівського педагогічного інституту і Врачанського педагогічного інституту дошкільного виховання, а також шкільних колективів Врачанського гімназії і Сумської школи №3 [234]. Аналогічно у 1968 р. встановили контакти Тернопільська область і Слівенський округ [235].

Узгоджують із партійним керівництвом свої плани культурного співробітництва й інші складові політичної системи. Так, Українська рада профспілок надсилає для розгляду до ЦК КПУ заходи з культурного співробітництва профспілок України на 1961 – 1962 рр., Міністерство освіти УРСР проект плану міжнародних культурних зв'язків на той же період, Академія наук УРСР – аналогічний план [236]. Подібні узгодження відбуваються не тільки по горизонтальній лінії, а по вертикальній: ЦК КПУ розглядає проект плану дружніх зв'язків Полтавської області з Тирновським округом, Одеської – з Варненським, Луганської – з Дімітровським, Кіровоградської – з Толбухінським тощо. Після перегляду надаються зауваження щодо недооцінки обміну досвідом, постійного відправлення повного комплекту обласних газет, збільшення спортивних заходів й обміну художніми колективами, створення місцевих відділень товариств дружби. [237]. Головна ідея зауважень – 1962 р. – посилення контролю з боку обласних комітетів за проведенням заходів, 1963 р. – більш діловий та цілеспрямований характер посилення активності комсомолу, профспілок, 1964 р. – розширення кола питань, з яких проходить співробітництво, конкретне застосування досвіду; 1965 р. – взаємне вивчення передового досвіду, збільшення кількості підприємств, установ, в тому числі й шкіл, які встановили безпосередні зв'язки, чітка спеціалізація груп обміну; 1967 р. – робота на підставі взаємно

узгоджених планів, які охоплювали всі аспекти економічного й культурного життя, 1970 р. – необхідність координованої роботи, особливо в ювілейний рік 100-річчя з дня народження В.І.Леніна [238].

У 70-ті роки, які отримали назву періоду системної кризи соціалістичного суспільства, кризові явища торкнулися й сфери міждержавних взаємин, що констатували й самі партійні працівники. Так, у 1980 р. ЦК КПУ, розглядаючи питання про використання зарубіжних зв'язків у патріотичному та інтернаціональному вихованні, визначив, що звіти груп обміну мають протокольний-парадний характер, робота проводиться недостатньо глибоко й цілеспрямовано, слабо аналізуються результати, а тому низька ефективність такого співробітництва. Під ефективністю в указаному партійному документі мається на увазі впровадження передового досвіду. Причина недоліків пояснюється знову в дусі тоталітарних підходів – рідко обговорюють ці питання обласні комітети та секретаріат ЦК [239].

Певною мірою займалися організацією культурних зв'язків і різні громадські організації – комсомол, профспілки, товариство культурних зв'язків тощо. Комсомол прагне копіювати форми роботи партійного керівництва, заслуховуючи періодичні інформації від обласних комітетів ЛКСМУ і надаючи свої рекомендації й зауваження: у 1967 р. комсомольське керівництво визначило основні напрямки інтернаціонального виховання молоді - знайомство з життям братських країн, ознайомлення молоді зарубіжних країн з СРСР, обмін досвідом комсомольської роботи [240]. У 1969 р. ЦК ЛКСМУ направляє спеціальні пропозиції з поширення та зміцнення дружніх зв'язків з організаціями спілок молоді соціалістичних країн, в якому знов окреслив основні форми роботи: обмін інформаційними матеріалами, листування, використання засобів масової інформації, проведення мітингів з приводу ювілейних дат цих народів, організація роботи Клубів інтернаціональної дружби, запрошення на ювілейні заходи до УРСР. Комсомол також підтримував і заохочував місцеві зв'язки, навіть розподіл путівок через бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» проводився з урахуванням таких місцевих побратимських контактів [241]. Однією з поширених форм, притаманних саме

для молоді, був обмін студентськими будівельними загонами: у 1967 р. – два загони із НРБ, у 1969 р. – п'ять загонів, у 1970 р. – три загони тощо [242]. ЦК ЛКСМУ, як і ЦК КПУ, затверджує список об'єктів для показу іноземним молодіжним організаціям. Станом на початок 1982 р. в такому списку значилося 5.326 об'єктів, із них до сфери освіти належало 1.108, що складає 18,8% (211 дошкільних закладів, 174 школи, 234 заклади вищої та середньої спеціальної освіти, 160 піонерських таборів, 51 професійно-технічне училище, 278 палаців піонерів). Підрахунки свідчать про значення сфери освіти, яка займає майже п'яту частину всієї демонстраційної складової [243]. Як і старші товариші-комуністи, комсомольське керівництво також обов'язково вимагало звітів про перебування молодіжних делегацій у соціалістичних країнах [244]. Певні висновки можна зробити з аналізу складу молодих туристів з УРСР до НРБ, наприклад, у 1965 році, який представлено на діаграмі (див. діаграму 3.4. у додатках) [245].

Логічною виглядає чисельна більшість студентів та школярів, як найбільш чисельно переважаючої категорії молодіжного населення, не викликає подиву значна кількість колгоспного комсомолу, оскільки в економіці НРБ переважало сільське господарство і контакти молоді цієї галузі також були традиційними. Звертає на себе увагу чисельність комсомольських працівників, яка практично дорівнює кількості колгоспників (321 комсомольський ватажок і 322 колгоспники). Така ситуація також характерна для тоталітарної держави, в якій представники апарату знаходяться на привілейованому положенні..

Серед громадських організацій найбільш масовою є професійні спілки, які також здійснювали міжнародну діяльність по різних напрямках, в тому числі організація заходів суспільно-політичного характеру у зв'язку з ювілейними датами, обмін робочими, профспілковими, спортивними та іншими делегаціями, направлення радянських туристів та прийом іноземних туристів. Активно міжнародна діяльність профспілок почала розгортатися з середини 50-х років, що, на наш погляд, пов'язано з певною лібералізацією суспільно - політичного життя після смерті

Й. Сталіна. За 1955 – 1960 рр. профспілкові організації республіки направили в соціалістичні країни 18.503 туристи, з них 2.815 осіб (15,2%) – до НРБ [246]. З 1960 р. профспілки

почали практикувати новий принцип комплектування туристичних груп, включаючи до їх складу працівників однієї або кількох споріднених галузей і розробляючи для неї спеціальний маршрут, і на початку 1961 р. перша група освітян виїхала до колег [247]. Стали практикувати безпосередні зв'язки між обласними спілками країн. Одним із піонерів виступила Одеська обласна професійна спілка освітян, організувавши у 1962 р. поїздки вчителів у складі 258 осіб до Болгарії, що перевищувало заплановану кількість. [248]. Останнє зауваження дуже важливе, оскільки воно означає наявність планових засад і в сфері туризму, наприклад, за даними 1978 р. до НРБ планували виїзд 26.705 осіб, а фактично виїхало 27.495 туристів [249]. Кандидати до туристичних груп обов'язково обговорювались у трудових колективах [250]. Так само, як і в комсомольській організації, профспілки вимагали обов'язкових звітів від керівників туристичних груп [251]. Аналогічно партійному керівництву профспілки періодично приймали постанови, проводили наради з поліпшення роботи обласних рад щодо організації міжнародного туризму [252]. Враховуючи наявність у профспілок власних грошових коштів, їх часто використовували як джерело додаткового фінансування: так, документально підтверджуються витрати на обслуговування болгарської делегації освітян в Києві (грудень 1960 р.) у сумі 465 карбованців 55 копійок (протокол засідання президії республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої школи і наукових установ № 7 від 30.12.1960 р.) [253], заохочення працівників шляхом надання безкоштовних або пільгових путівок. Ця практика використовувалася із середини 50-х років, коли поставлено завдання «з метою надання членам профспілки можливості ознайомитися з життям, культурою й мистецтвом країн народної демократії, сформувати з числа кращих робітників шкіл республіки туристичні групи». При цьому обласні комітети надавали до республіканського детальний звіт про осіб, які отримали такі путівки [254]

Один із головних недоліків в організації культурних зв'язків профспілками став формалізм, наявність багатьох кількісних показників. Наприклад, у звітній документації про міжнародні зв'язки вимагають подавати відомості про організації й колективи, що мають безпосередні контакти, а графа «Кількість

листування» розподіляється на показник відправлення й отримання; уніфікуються оцінки щодо діяльності різних галузевих профспілок, наприклад, необхідність укладання угод про соціалістичне змагання, яке буде мати в цій сфері, на відміну від виробничих колективів суто формальний характер, розповсюджується на організації освіти.

Серед громадських організацій різного спрямування існувало Українське товариство культурних зв'язків із зарубіжжям із 1959 р. – Українське товариство дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, головним завданням якого саме й виступало налагодження міжнародних культурних зв'язків. З однією з перших такі зв'язки було встановлено з Болгарією – уже 3 серпня 1945 р. за підписом голови товариства направлено лист аналогічному товариству Болгарії з пропозицією встановлення найтісніших зв'язків «з братньою нам слов'янською країною» [255]. Перші кроки співробітництва включали наступні форми – пересилка матеріалів, обмін літературою історичного та літературно – художнього змісту. Освітнянські матеріали вперше надано болгарській громадськості у 1947 р. – стаття К. Александрова «Шкільна освіта в СРСР», яка надрукована в журналі «Болгаро – радянська дружба» в Софії [256]. З 1959 р. періодично за дорученням Міністерства освіти УРСР товариство пересилає підручники для середньої школи (в першому списку 18 найменувань підручників та методичних посібників) [257]. Із середини 50-х рр. постійно до НРБ направляють періодичні видання УРСР – «Радянська освіта», «Дошкільне виховання», «Література в школі», пізніше «Українська мова в школі» [258].

Значним напрямком була допомога товариства в організації в Болгарії процесу позашкільного вивчення російської мови, яке проходило в різних формах – надання навчальної й методичної літератури, організація фотовиставок та агітаційних дощок, підготовка вчителів, підтримка навчально-матеріальної бази курсів, яких у середині 50-х рр. нараховувалося 6.300 з кількістю учасників – 103475 осіб [259].

У 1958 р. у структурі товариства заснували Українське відділення товариства радянсько-болгарської дружби, серед його засновників були й освітяни. Так, в ініціативну групу ввійшла заслужений вчитель УРСР З.С.Нечипорук, а серед 102

колективних засновників одинадцять представляли сферу освіти, в тому числі вісім шкільних колективів. Колективне членство стало основною формою участі в новоутвореному товаристві, на кінець 1958 р. їх було вже 411, із них установ освіти – 63, що складало 15,3% загальної кількості (підрахунки автора за списком організацій – колективних членів) [260]. Перша шкільна секція товариства радянсько – болгарської дружби була створена наступного року в середній школі № 118 м. Одеса [261]. Незважаючи на тоталітарний характер взаємин держави й громадськості, остання об'єктивно виступала з позитивними ініціативами, у 1959 р. секція науки поставила питання про публікацію робіт болгарських учених у відповідних виданнях УРСР, щоб зв'язки мали дійсно взаємний характер [262].

Роботи українських учених на той час уже активно публікували за кордоном, але на кожний рік чітко визначали їх перелік. Так, у 1959 р., наприклад, було дано дозвіл на публікацію шести матеріалів освітньої тематики, з них три присвячені шкільній тематиці, три – проблемам вищої школи [263].

Основними формами роботи товариства поступово стали – проведення вечорів, лекцій, бесід, зустрічей, фотовиставок, робота з делегаціями й туристичними групами, обмін літературою і матеріалами, встановлення зв'язків між окремими організаціями, установами, колективами, регіонами та ін.; святкування ювілейних дат – звільнення Болгарії від османського панування, день Слов'янської писемності та культури, річниці Жовтневої революції, КПРС та БКП, пам'ятних дат, пов'язаних із боротьбою проти фашизму, урочистих дат із життя видатних болгарських діячів тощо. Так, наприклад у 1959 р. святкували звільнення від османського панування, день Слов'янської культури, день соціалістичної революції в СРСР та Болгарії, 40-річчя заснування БКП, десяти роковини смерті Г.Дімітрова, 50-річчя поета М.Вапцарова; провели Дні болгарської культури в СРСР (9 – 18 вересня) та Дні радянської культури в НРБ (9-18 листопада). Дати, як бачимо, співпадають із місяцем, коли в країнах соціалістичного табору відбулися (згідно з традиціями того часу). Наступного року з приводу різних ювілейних дат в Україні проведено близько ста різних заходів. Подібна ситуація спостерігається і протягом подальшого періоду. [264]

Навесні 1962 р. запроваджується нова форма роботи товариства – проведення в Болгарії днів радянської педагогіки. До першого свята з України до Болгарії направлено 7 найменувань педагогічної літератури, серед яких підборки з питань загальної освіти, шкільної перебудови, бібліотечка вчителя тощо [265]. Ці матеріали було надіслано на запит аналогічного болгарського товариства, яке надало список із 24 тем переважно методичних матеріалів з організації виховної роботи в радянській школі (12 тем) та політехнізації освіти (7 тем), тобто з найбільш актуальних проблем для тогочасного періоду в розвитку болгарської освіти [266]. Цей захід, на наш погляд, свідчить про посилення спеціалізації в роботі товариств. Ще одним свідченням прагнення громадськості до поглиблення зв'язків стали створення й робота спеціальної педагогічної секції товариства, до завдань якої входило відбір літератури, рекомендація статей до друку в болгарській пресі, організація обміну спеціалізованими групами, налагодження безпосередніх зв'язків між науковими, шкільними, дитячими колективами. Секція щорічно звітувала перед правлінням про виконану роботу [267.]. У 60-х рр. з'явилася ще одна форма – вивчення в Україні болгарської мови – у 1961-1962 роках отримано 200 примірників навчальної літератури, у 1964 році – 250 примірників [268]. У Болгарії українську мову не вивчали, принаймні дані про це в архіві відсутні, стосовно ж російської мови, то вона була обов'язковим для вивчення предметом у болгарській школі.

У наступне десятиріччя робота товариства, як свідчать матеріали звітів, все більше зводиться до кількісних показників, суттєво нових форм не з'являється. Для прикладу ми використали звіт товариства за 1970 - 1973 рр., у якому повідомляється про надання болгарським колегам 6 тисяч примірників політичної та художньої літератури, 50 копій кінострічок, 40 фотовиставок та фотопідборок, 4 виставки народного мистецтва та 4 виставки дитячого малюнка. Далі у звіті подається детальна інформація про кількість різних заходів по кожній області – Полтавська -135 вечорів, 200 лекцій, 600 бесід про Болгарію, Кіровоградська – 15 мітингів, 48 урочистих зборів, 100 вечорів, 1300 лекцій тощо. На завершення інформація про туристичний обмін – 6 туристичних груп, 15 потягів дружби. Серед висновків – пропозиція ввести в практику нагородження Почесною грамотою та знаком «Активіст

товариства», активізувати роботу з болгарськими студентами в Україні, більше допомоги надавати місцевим організаціям товариства та ширше узагальнювати їх позитивний досвід [269]. За такою ж схемою складено, наприклад, звіт за 1976 рік та наступні роки, додаються лише цитати з листів від болгарських членів товариства [270]. За цими звітами складено графік, на якому представлено кількісний склад членів Українського відділення товариства радянсько-болгарської дружби (див. графік 3.1. у додатках) [271]. Дані графіка демонструють зростання всіх показників (обласні, міські, колективні члени) і найбільш швидкі темпи, характерні для колективного членства – за 15 років воно зростає майже втричі. Навіть враховуючи погрішності використаних архівних матеріалів, можемо говорити про значну роль громадськості взагалі, й педагогічної зокрема, у розвитку співробітництва.

Найбільш виразно роль громадськості простежується на місцевому рівні на прикладі співробітництва поріднених областей. Із загального числа таких областей нами використано архівні матеріали областей – Житомирської – поріднена з Михайловградським округом, Кіровоградської – поріднена з Толбухінським округом, Луганської – поріднена з Пернікським округом (однією з перших в СРСР контакти встановила у 1958 р.), Рівненської – поріднена з Відинським округом, Тернопільської - поріднена зі Сливенським округом, Херсонської - поріднена з Коларовградським (Шуменським) округом, Хмельницької - поріднена із Сілістринським округом. Наявність таких поріднених зв'язків була одним із важливих і обов'язкових показників інтернаціонального виховання не тільки молоді, а і всього населення республіки. Починаючи характеристику напрямків та форм співробітництва, перш за все відзначимо його планову основу: щорічно на засіданні бюро обласного комітету партії розглядався і затверджувався «План дружніх зв'язків» відповідної області України з відповідним округом НРБ, починаючи з 1972 року згідно з рішенням ЦК КПРС, плани стали укладати на два роки, періодично також партійне і комсомольське керівництво заслуховувало звіти про виконання плану дружніх зв'язків, надаючи з року в рік однакові ухвали, – підвищити якість і результативність контактів, націлити окремі поріднені колективи на ділове співробітництво, вимагати від

районних та первинних партійних організацій регулярного інформування обласного комітету про стан контактів [272]. На прикладі Луганської області, що мала найбільш тривалі зв'язки з болгарським округом, ми проаналізували плани дружніх зв'язків на 1969 та 1971 роки: у них із 12 пунктів плану 1969 р. повністю співпадають десять – про організацію листування та виступів громадян, обмін літературою та виставками, висвітлення питань співробітництва у засобах масової інформації, проведення семінарів, лекцій, вечорів, оформлення кутків, альбомів, іншої наочності, обмін групами тощо. У плані на 1971 р. відсутні положення про організацію театральних спектаклів та фотовиставки [273]. Збільшений план 1969 року пояснюється ювілейною датою – 25-річчям соціалістичної революції в Болгарії. Також співпадають і плани на 1972-1973 рр. та 1974-1975 рр. з єдиною різницею у зміні пунктів, наприклад пункт 7 у першому плані - обмін друкованими виданнями, фотовиставками, підборками літератури – у другому плані став пунктом 4. Доповненням до планів 1969 та 1971 років стало положення про присвоєння вулицям нових мікрорайонів Луганська болгарських назв. Не відбулося істотних змін і в резолютивній частині рішень бюро ОК КПУ, в яких вказуються завдання для комсомольських та профспілкових органів та структурних підрозділів ОК КПУ. В ухвалі бюро від 14 березня 1972 (протокол 27) основним змістом співробітництва визначено діловий та конкретний характер обміну досвідом, в ухвалі бюро від 16 липня 1974 р. (протокол 11) у характеристиці основного змісту основна увага приділяється посиленню ефективності зв'язків, що фактично означає одне й те ж [274].

Таким же чином через рішення бюро обласного комітету партії затверджувався й список колективів, що мають безпосередні зв'язки, серед яких обов'язково були представлені й заклади освіти. Наприклад, на Рівненщині у 1967 р., коли встановлено поріднені контакти, з 34 колективів одинадцять (32,3%) представляли освіту, у 1984 р. таких колективів вже стало 60, але третина (20 колективів) все одно належала освітянам; на Тернопільщині у 1968 р. із 29 колективів шість (20,6%) представляли освіту, у 1984 р. із 26 колективів тільки два (7%) – шкільні колективи, на Хмельниччині таких колективів визначено 52 – [275]. На Луганщині цей процес починався з 13

колективів у 1958 році і дійшов до 49 колективів у 1976 р., на Херсонщині вже через п'ять років після встановлення дружніх стосунків у 1968 р. було 60 колективів, з яких більше половини – (33) склали установи освіти, що підтримували контакти з колегами Шуменського округу, в Кіровоградській області постійні контакти підтримували від 30 до 40 колективів у різні роки, на Житомирщині їх кількість станом на 1977 р. складала 33 колективи [276].

На установи освіти значний вплив мали ще й рішення місцевих комсомольських органів, які слідом за партійними встановлювали жорсткий диктат й контроль. Наведемо приклад із рішення бюро Рівненського обласного комітету ЛКСМУ (протокол 10 від 29 листопада 1968 р.), в якому дозволяється встановлювати зв'язки тільки між тими комсомольськими організаціями, де вже встановлено аналогічні зв'язки між партійними організаціями та господарськими органами, а підписувати договори тільки після позитивного рішення із цього питання компетентних органів і партійних організацій. Далі в цьому рішенні перед комсомольськими органами встановлено завдання розібратися «із здійсненням та змістом листування і вжити заходів із його упорядкування» [277]. Вважаємо, що подібне рішення можна назвати вершиною формалізму. Тернопільський ОК ЛКСМУ приймає спеціальну постанову бюро від 12 листопада 1974 р. про організацію зустрічі відповідальних працівників обласного комітету з дитячою делегацією Сливенського округу [278]. Для дітей набагато цікавіше було б зустрічатися зі своїми ровесниками, а не працівниками комсомольського апарату і, вірогідніше за все, зустріч мала знов-таки формальний характер. Хмельницький ОК ЛКСМУ після всіх узгоджень затверджує список 45 комсомольських організацій, рекомендованих на підписання угод про співробітництво [279]. Луганський ОК ЛКСМУ замість розгляду проблеми підвищення ефективності молодіжного співробітництва в інформації про інтернаціональне виховання молоді області підрахував, скільки разів районні та міські комітети комсомолу розглядали на засіданнях бюро, або комісій питання з інтернаціональної роботи й отримали загальну цифру - 15 засідань на 9 структурних підрозділів [280].

Однією із найбільш розповсюджених форм місцевих контактів був обмін туристичними групами. Об'єктивно така форма контактів сприяла кращому знайомству з іншими країнами, їх населенням й відповідала загальноприйнятим нормам спілкування. В Україні, як і в усьому СРСР, і цій формі надали ідеологічного навантаження та посилені контрольних функцій через обов'язковість обговорення партійними та комсомольськими органами кандидатур не лише керівників, а й усіх членів груп, які в своїх рішеннях постійно закликали до поліпшення підбору кадрів, підвищення відповідальності первинних організацій за якість відбору кандидатів, своєчасного звітування про результати поїздки, суворого контролю за використанням коштів тощо. В одному з рішень бюро Рівненського ОК КПУ (протокол 41 від 14 березня 1978 р.) поїздки до соціалістичних країн за планом дружніх зв'язків вирішено розцінювати як важливе партійне доручення [281]. У Тернопільському ОК КПУ спеціальна комісія розглядала питання рекомендації щодо поїздок, і у 1980р., наприклад, нею розглянуто 5.273 подання, із яких позитивне рішення прийнято по 4.659 кандидатурах (4.213 туристів та 195 осіб у складі делегацій поріднених областей), наступного року з 5.447 заяв позитивне рішення отримали 4.648 осіб [282]. Бюро Хмельницького ОК КПУ звертає увагу підпорядкованих структур на серйозні недоліки в організації поїздок за кордон і рекомендує посилити процедуру відбору, звертаючи увагу на моральні та ділові якості, рівень знань про відповідну країну, точність оформлення документів тощо [283]. Для обласних керівників Луганської області питання організації туристичних поїздок взагалі стало предметом спеціального обговорення (постанова бюро ОК ЛКСМУ від 1 грудня 1976 р.; постанова бюро ОК КПУ від 31 грудня 1976 р.) після прикрого випадку - смерті болгарського туриста з комсомольської групи м. Перник Т.Атанасова, який напередодні вживав спиртні напої разом із представниками Бюро міжнародного молодіжного туризму [284]. Секретаріат Кіровоградського ОК КПУ (протокол 3 від 23 березня 1979 р.) постановив провести поточного року нараду секретарів партійних організацій з питань організації зарубіжних поїздок, розглянувши форми підбору кадрів для поїздок, звітні вимоги до членів груп та керівників [285]. Житомирський ОК КПУ засвідчує недостатню

кількість спеціалізованих туристичних груп та зниження вимогливості до їх формування [286].

Активно проводився на місцевому рівні й обмін студентськими будівельними загонами [287]; студентами для проходження практики [288]; дитячими групами на відпочинок, наприклад, Рівне у 1978-1979 – по дві групи обміну загальною кількістю 119 осіб: (61 дитина з України і 58 дітей з Болгарії) [289], Хмельницький майже щорічно відправляє по дві групи школярів [290], Луганськ за 1975-1976 рр. по шість груп у складі 210 дітей з України й 66 осіб з Болгарії [291]; організація відпочинку дітей в оздоровчих таборах Житомирщини та Михайловградського округу, сприяли появі й проведенню в таборах Болгарії урочистих лінійок, піонерських вогнищ, свята Нептуна та ін. [292]. Дитячий танцювальний колектив м. Шумен під час перебування на Херсонщині у 1978 р. підготував й продемонстрував глядачам спільну з танцювальним колективом Херсонського Палацу піонерів концертну програму [293]. Цей концерт став можливим завдяки попередній поїздки ще у 1972 р. до м.Шумен хореографа і концертмейстера з Херсона, які надали практичну допомогу в постановці танців народів СРСР [294]. Практично всі ці поїздки здійснювалися на без валютній основі, що було визначено союзними документами Міністерства освіти [295].

Цікавий матеріал дає знайомство з роботою первинних партійних організацій, які в ієрархічній структурі займали нижчий рівень. Партійний комітет Рівненського педагогічного інституту (протокол засідання № 7 від 25 грудня 1980 р.) націлює інститутські структури на активне використання поріднених зв'язків через обмін досвідом навчальної роботи, проведення спільних наукових досліджень та конференцій з болгарськими колегами, обмін лекторами та колективами художньої самодіяльності [296]. Партійний комітет Луганського педагогічного інституту в перспективному плані комплексного виховання студентів на 1981 – 1985 рр. визначає, що інтернаціональне виховання здійснюється як на теоретичному рівні через вивчення ідей марксизму-ленінізму з питань патріотичного та інтернаціонального виховання, так і на практичному рівні через проведення інтернаціональних вечорів, зустрічей з іноземними студентами тощо [297].

З 1971 р. укладено договір про співпрацю між Херсонським педагогічним інститутом та Шуменським вищим педагогічним інститутом, згідно з яким проводився обмін студентськими будівельними загонами, студентами для проходження практики, здійснювалося наукове співробітництво, практикувався обмін досвідом навчальної й наукової роботи, було обговорено фестиваль інтернаціональної дружби, що об'єднав у спільній акції 3.000 осіб [298].

Отже, підсумовуючи характер та форми взаємин у галузі освіти, необхідно окреслити такі основні напрямки цих взаємин :

- безпосереднє ознайомлення з досвідом теоретичної й практичної діяльності радянської освітньої системи, в тому числі й через особисті контакти: на запрошення МНП НРБ

В. Сухомлинський перебував у Болгарії в 1964 р. й провів 19 лекцій й виступів, на яких ознайомив з основними положеннями своєї педагогічної діяльності [299]. Перші іноземні переклади праць В. Сухомлинського «Піонерська романтика» й «Труд та розум» зроблено у видавництві «Народна просвета» [300]. Роботи В.Сухомлинського зацікавили болгарських освітян і в планах зв'язків уже на 1970 р. вони знову висловлюють побажання зустрічі з ним [301]. Харківський обласний відділ освіти у 1967 р. приймав групу колег із 12 осіб із Болгарії, в Херсоні приймали представника Шуменського окружного комітету **освітянської** профспілки [302]. 1967 р. – делегація викладачів і студентів Кіровоградського педагогічного інституту під керівництвом деканів Ялового Ф.З. і Гасмана М.І. перебувала в Болгарії [303]. 1967 р. – учителі Сумської школи №3 в гімназії болгарського міста Враца проводили обмін матеріалами про роботу батьківських комітетів, до Херсона прибула делегація освітян Шумена для знайомства з організацією навчального процесу й виховною роботою у школах та обміну дитячими групами [304]. Середня школа №1 м.Тернопіль із поглибленим вивченням математики й фізики встановила постійні контакти з вчителями м. Сливен, і у 1973 р. делегація болгарських учителів у складі 9 осіб прибула для вивчення програми з означених предметів для старших класів, а також методики роботи з обдарованими учнями, 1974 р. – двотижнева курсова перепідготовка 50 вчителів фізики з болгарських шкіл на базі Вінницького педагогічного інституту, а також перебування групи болгарських фахівців із

проблем наукової організації педагогічної праці в Луганському педагогічному інституті [305], 1978 р. – участь тернопільських освітян в науково-практичній конференції з питань викладання математики та участь у звітній конференції математичного товариства НРБ, 1981 р – група вчителів математики з Тернополя брала участь у щорічній математичній конференції м. Сливен [306];

- отримання освіти в радянських навчальних закладах, підвищення кваліфікації. Для характеристики цієї форми узагальнений матеріал міститься в третьому томі «Літопису дружби», спеціально присвяченому даному питанню. За цією публікацією з 1953 по 1969 рік у СРСР навчалося всього 2.873 студенти з Болгарії і серед них в педагогічних навчальних закладах – 336 осіб, що складає 11,7%, переважала підготовка в основному інженерно – економічних кадрів - 81,9% і 6,4% залишалися за фахівцями в галузі охорони здоров'я, мистецтва й права [307]. Ситуація із захистом болгарськими громадянами кандидатських дисертацій в СРСР ще більше свідчить не на користь педагогіки – за 1950 – 1970 рр. всього захищено 745 робіт, з них 25 (3,3%) присвячені педагогічним проблемам [308];

- ознайомлення через засоби масової інформації шляхом перекладу на болгарську мову з творами Н.Крупської, А. Макаренка, М. Калініна, на російську – Т.Павлова, Т.Самодумова та ін.; видання переважно книг радянських авторів у Болгарії; поширення в Болгарії радянських газет та журналів для освітян;

- дослідження науковцями окремих проблем як на рівні центральних наукових установ, так і на місцевому рівні, наприклад, Луганський педагогічний інститут - доцент Гончарук Г.М. постійно листувався із Сименом Русакієвим, редактором болгарського журналу «Мова й література», в якому вийшла стаття українського вченого «Твори Христо Ботева на Україні» [309], кафедра елементарної математики направила методичні матеріали на допомогу вчителям математики [310]; центральне болгарське видавництво «Народна просвета» надрукувало монографію викладача Л.М. Лоповка «Система позакласної роботи з математики» [311];

- передача різного роду документації щодо практики діяльності радянської школи та підручників: Богданівська середня школа (Кіровоградська область) передала в

Толбухінський округ матеріали про роботу учнівських виробничих бригад 1964 р. [312]. Луганський педагогічний інститут 1970 р. – більше 50 видань радянських підручників й робіт з методики [313]

безпосередні контакти між шкільними колективами, основними формами яких стали – клуби інтернаціональної дружби, обмін групами, радіопереклик, інтернаціональні вечори, організація соціалістичного змагання із суспільнокорисної праці, спортивні змагання, тижні й місячники дружби, пропаганда історії та культури тощо. Однією із цікавих форм шкільної роботи були – клуби інтернаціональної дружби (КІД). За наявності певної долі заорганізованості, вони виступали найбільш масовим і неформальним об'єднанням у процесі міждержавних зв'язків. КІДи існували не тільки в шкільних колективах, які були відібрані для встановлення безпосередніх зв'язків, а й у більшості шкіл. Їх характеризує не тільки кількісна сторона діяльності – 536 клубів у закладах освіти на Тернопільщині у 1984 р., 319 аналогічних клубів на Рівненщині у 1982 р., 453 клуби та кутки на Луганщині у 1976 р., 33 КІДи на Кіровоградщині, а й проведення обласних оглядів – конкурсів цих клубів на Тернопільщині та Кіровоградщині, узагальнення досвіду КІДу Рівненського педінституту, визначення ролі КІДу як центру спілкування молоді в Київському педагогічному інституті, розповсюдження ініціативи КІДів шкіл Лутугінського району та м. Антрацит Луганської області про збір коштів на пам'ятник учасникам міжнародного молодіжного руху, участь у республіканському огляді, присвяченому 60-річчю Жовтневих подій у 1977 р.; КІД Домбровської школи Ольшанського району Кіровоградської області став призером Всесоюзного огляду роботи клубів у 1982 р., КІД середньої школи № 23 м. Житомир отримав у 1983 р. пам'ятний золотий знак і грамоту окружного комітету БКП Михайловградського округу [314].

Важлива інформація для визначення змісту й спрямованості співробітництва міститься у звітах про виїзд радянських освітян до Болгарії, на підставі якої підготовлена діаграма (див. діаграму 3.5. у додатках) характеристики відряджень за цільовим призначенням (дані СРСР) [315.]

Дані діаграми свідчать про значну перевагу поїздок з метою надання допомоги, тобто передачі радянського досвіду, його

розповсюдження в Болгарії. Аналогічні дані маємо й за інші роки, і це підтверджує припущення про односторонність освітянських зв'язків і спроби насадження нашого досвіду, яке для сучасної болгарської історіографії є безсумнівним положенням [316]. На такий стан речей звернули увагу й наші співвітчизники - освітяни Хмельниччини, які зазначили у звіті після поїздки до Сілістринського округу: «Багато чому ми можемо навчитися у болгарських товаришів, зокрема організації питань патріотичного та інтернаціонального виховання, упровадженню громадських засад у культурно-просвітницьку роботу, переводу малокомплектних шкіл на інтернатну форму навчання» [317]. Позитивність взаємних контактів зазначає і болгарська сторона - у листі учнів міста Єлін Тирновського округу до ровесників м. Пирятин Полтавської області (1964 р.) читаємо: «Багато вчителів нашого міста вчилися у навчальних закладах Москви й Одеси. Вони отримали вищу освіту і разом з набутими знаннями привнесли вплив радянської науки й культури на виховання молодого покоління» [318].

Проти механічного перенесення й застосування радянського досвіду попереджали навіть представники партійного керівництва, так в листі до ЦК БКП від 16.02.1956 р. Софійський міський комітет інформував про значне збільшення кількості учнів в класах до 50 чоловік, яке визнається радянським досвідом, але не притаманне Болгарії. Серед інших прикладів – застосування радянських підручників, які не співпадають з розрахунком годин навчального плану болгарської школи: радянський підручник із середніх віків розрахован на 99 навчальних годин, а за планом болгарської школи на цей курс відведено 66 годин, курс історії соціалістичної доби із СРСР на 132 години, а в Болгарії – 99 годин. Слепе копіювання призводить до порушення базових методичних положень, наприклад за радянським зразком у курс фізики 8-го класу включено розділ «Механіка», який можливо вивчати тільки за наявності певних знань з математики, які будуть вивчатися у 9-му класі [193, арк.2-3].

Підсумовуючи викладений матеріал, можна зазначити наявність і позитивних, і негативних моментів. До позитивних, на наш погляд, можна віднести широку участь громадськості - від наукової до учнівської - в організації та здійсненні цих зв'язків,

масштаб охоплення співробітництвом як у горизонтальному напрямку, так і у вертикальному, включаючи всі елементи освітньої системи. Однак тоталітарні лещата зменшували можливості співробітництва, посилюючи його односторонність у плані переважного вивчення, розповсюдження й насаджування радянського досвіду за рахунок болгарської сторони. Ми утримаємось від такої категоричної оцінки як радянський диктат, оскільки наведені дані свідчать, що Болгарія все ж мала можливість розвивати національні традиції освіти й не копіювати сліпо досвід СРСР. Партійне керівництво всіма сферами суспільного життя, в тому числі й культурним співробітництвом, спричинило загальновідомі на сьогодні недоліки, такі, як формалізація культурних взаємин, і як наслідок - їх низька ефективність, епізодичність та часто безсистемність, плановість піднесена до неможливого рівня, як-от: попередній підрахунок кількості приватних листів, дублювання партійними, комсомольськими, профспілковими та іншими громадськими організаціями форм і видів роботи, відсутність глибокого аналізу керівними структурами прийнятих ними ж рішень. Стосовно українсько-болгарських освітянських зв'язків, визначимо практично повну залежність республіки від загальносоюзних положень, відсутність самостійних рішень щодо форм та напрямків цих зв'язків і разом з тим значні позиції УРСР у загальносоюзних планах і програмах.

Посилання

1. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.7, од.зб.264, арк. 1 – 3.
2. БКП в резолюции... Т.4. – С. 106 – 108.
3. Радев П., Атанасова В. та ін. Общо и българската история... - С.293.
4. БКП в резолюции... Т.4. – С.239 – 240.
5. ЦДА на РБ. - Ф. 1 Б, оп.16, арк.1 вступу до опису.
6. БКП в резолюции... Т. 4. – С.448.
7. Підраховано автором за даними «КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК» / Изд. 9-е.- ТТ. 7-10. – М., 1985-1986.
8. Підраховано автором за даними «Българската комунистическа

- партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и политбюро на ЦК». – ТТ. 4-5. – София, 1955, 1965.
9. История Коммунистической партии Советского Союза. – Т. 5, кн. 2. – 1938-1859 гг. – М., 1980. – С. 661-662.
 10. История на Българската комунистическа партия– С. 547 - 550.
 11. ЦДА на РБ. - Ф. 1Б, оп.16, од.зб.19, арк. 1 – 21
 12. Див.:Программные документы борьбы за мир, демократию и социализм. Документы Совещаний представителей коммунистических и рабочих партий, состоявшихся в Москве в ноябре 1957 г., в Бухаресте в июне 1960, в Москве в ноябре 1960. – М., 1964. – С. 4, 10, 12.
 13. Див.:Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи. - С. 148.
 14. История на Българската комунистическа партия. – С. 534.
 15. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сб. документов. 1917-1973. – М., 1974. – С. 53-55.
 16. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.12, од.зб. 68, арк.2 – 3.
 17. Там само. – Ф. 1Б, оп.16, од.зб.168, арк.2 – 6.
 - 18 Маринова – Христиди. Вказ.праця. – С.171 – 172.
 19. Народное образование в СССР. – С.54.
 20. БКП в резолюции... – Т. 5. – София, 1965. – С. 325.
 21. Анализ за текстами. Народное образование в СССР. – С. 53-61; 15 години народно образование. – София, 1959. – С. 40-52.
 22. Див. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 408.
 23. Гавазов М. Система образования в Болгарии. – София, 1985. – С. 6-10. История педагогики / За ред. М.С.Гриценка. – К., 1973. С. 406-407; Константинов Н.А., Мединский Е.Н., Шабаева М.Ф. История педагогики. – М., 1974. – С. 420-421; Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1941-1961) /Под ред. Ф.Г.Паначина, М.Н.Колмаковой, З.И.Равкина. М., 1988. – С. 74-79; 15 години народно образование. – София, 1959. – С. 53-68.
 24. Див. БКП в резолюции и решения... Т.5.- С.322-337; 15 години народно образование.- С. 40- 52.
 25. Юридична енциклопедія. Т.2.- К., 1999.- С.474 – 475.
 26. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.14, од.зб.47, арк. 1-3.
 27. Чакыров Н. Современная школа и педагогика в НРБ. – М.,

1987. – С. 70 – 71.
28. ЦДА на РБ. – Ф.1Б, оп.41, од.зб.52, арк. 1- 9.
 29. Там само. - Ф.1Б, оп.16, од.зб.56, арк.1-4; од.зб.203, арк.1-2; од.зб.266, арк.3-27; оп.41, од.зб.33, арк.1-3; од.зб.54, арк.1 – 3; од.зб.92,арк.1.
 30. Там само. – Оп.41, од.зб.38, арк.1-3; од.зб.45, арк.1-2; од.зб.93, арк.1.
 31. Там само. – Оп.16, од.зб.5, арк.4 – 5.
 32. Там само. – Ф. 142, оп.20, од.зб.39, арк.25 – 29.
 33. Конституция Народной Республики Болгарии. – София – пресс, 1975. – С. 5.
 34. Там само. – С. 19.
 35. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.20, од.зб.3, арк.32 -46.
 36. Там само. - Оп.23, од.зб.82, арк.7, 118 – 122.
 37. Там само. – Оп.21, од.зб.77, арк.1, 4, 6 – 25.
 38. Там само. – Оп.22, од.зб.65, арк.. 18 – 31.
 39. Там само, - Оп.24, од.зб.101, арк.1 – 56.
 40. Там само. – Оп.21, од.зб.268, арк. 3 – 4.
 41. Там само. – Оп.23, од.зб.61, арк.1 – 38.
 42. Там само. – Оп.23, од.зб.195, арк. 1- 33.
 43. Там само. – Оп.24, од.зб.56, арк.88 – 94.
 44. Див.: Тезиси за развитието на образователното дело в Народна Република България // Живков Т. За развитието на образователното дело в Народна Република България. – София, 1979. – С. 42 – 129.
 45. ЦДА на РБ. – Ф. 142, оп.25, од.зб.48, арк. 3 – 64.
 46. Там само. – Ф. 142, оп.25, од.зб.48, арк. 3 – 64.
 47. БКП в резолюции...Т.5. –С.1079 – 1085.
 48. Високата мисия на образованието – отговорност пред бъдещето. – София, 1981. – С. 69 -77.
 49. Радев П., Атанасова В. та ін. Вказ. праця. – С.298.
 50. ЦДА на РБ. – Ф. 142,оп.24, од.зб.298, арк.60 – 111.
 51. Дванадесети конгрес на Българската комунистическа партия. Стенографски протокол в три части .- Част втора. – София, 1981, - С.348.
 52. Див.: Там само. – С.332 – 469.
 53. Калинова Е., Баева И. Вказ. праця. – С.219 – 221.
 54. ЦДА на РБ. – Ф. 142, оп.25, од.зб.149, арк.40 – 46.
 55. Там само. – Ф.136, оп.69, од.зб.13, арк.16, 27.

56. Див.: Чорній В. Вказ. Праця. – С.320, 345 – 346.
- 57 ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.5, од.зб.225, арк.21, 531 – 535.
- 58.Съдът над историците. Сб. на документите. – София, 1995. – С. 408 – 412.
- 59.ЦДА на РБ. – Ф. 142, оп.6, од.зб.119, арк.53.
- 60.Там само. – Ф.136, оп.56, од.зб.600, арк.1.
- 61Там само. – Арк. 27.
62. Там само. – Од.зб.226, арк. 217 – 230.
- 63.Там само. – Оп.7, од.зб.12, арк. 240.
- 64.Там само. – Од.зб.6, арк.21.
- 65.Там само. – Оп. 7, од.зб.240, арк.7 -14.
- 66.Там само. – Оп.9, од.зб.43, арк.1-11,106 -127.
- 67.Див.: Політологія. Навч. Посібник / А.Колодій, В.Харченко, Л.Климанська, Я.Космина. – К., 2000. – С.439.
- 68.Детальніше про це див.: Чорній В. Вказ.праця. – С.326 – 328; Калинова Е. Баева И. Вказ. праця. - С.197 – 203.
- 69.ЦДА на РБ. – Ф. 1Б, оп.16, од.зб.13, арк.1-2, 4, 5-7.
- 70.Там само. – Ф. 142, оп.6, од.зб.119, арк.25.
- 71.Восточная Европа в документах...Т.2. – С.74 – 75, 258 -259.
- 72.ЦДА на РБ. Ф. 142, оп.6, од.зб.193, арк. 2 – 4.
- 73.Там само. – Оп.7, од.зб.4, арк. 14 – 15.
- 74.Там само. – Оп.9, од.зб.153, арк.251 – 252.
- 75.Там само. – Оп. 9, од.зб.188, арк. 1 – 18.
- 76.Там само. – Оп.6, од.зб. 226, арк.51 – 63.
- 77.Там само. Арк. 11 – а.
- 78.Там само. – Оп.9, од.зб. 308, арк. 11- 13, 37 – 38.
- 79.Там само. – Ф. 1Б, оп.16, од.зб.82, арк.2 – 4, 8.
- 80.Там само. –Ф.142, оп.5, од.зб.31, арк.88.
- 81.История на Българската комунистическа партия. – С.436 – 437.
- 82.ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.6, од.зб.2, арк. 78,159, 209.
- 83.Маринова – Христиди Р. Вказ.праця. - С.43.
- 84.ЦДА на РБ.- Ф. 142, оп.9, од.зд.153, арк.533 – 535.
- 85.Там само. – Оп.6, од.зб.2, арк.104 – 105.
- 86.Там само. – Оп.7, од.зб.230, арк.2 – 53.
- 87.Там само. – Оп.5, од.зб.11, арк.17.
- 88.Маринова – Христиди Р. Вказ.праця. – С.51 – 52.
- 89.ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.7, од.зб.74, арк.58.
- 90.Сборник закони, укази, постановления на Министерския Съвет, правилници, наредби, инструкции, заповеди и друге по

- народната просвета. – София, 1956. – С.609 – 613.
91. Там само. – С.609 – 610.
92. БКП в резолюции... Т.5. – С.167.
93. Деталнише про цю проблему див.: Маринова – Христиди Р. Вказ.праця. – С.142 – 147.
94. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.17, од.зб.5, арк.7.
95. Там само. – Оп.9, од.зб.149, арк. 23 – 32.
96. Там само. – Оп.11, од.зб.303, арк.2 – 6.
97. Там само. – Оп.12, од.зб.51, арк. 1 – 11.
98. Там само. – Ф.1Б, оп.16, од.зб.88, арк.17 -22.
99. Народна просвета. – 1957. - № 11. – С. 1-21.
100. Маринова – Христиди Р. Вказ.праця. – С.196.
101. Живков Т. Избрани съчинения. –Т.4: Юни 1958 – декември 1958. – София: Партиздат, 1975. – С. 486-499.
102. Маринова – Христиди Р. Вказ.тв. – С.198 – 200.
103. ЦДА на РБ. – Ф. 1Б, оп.16, од.зб.39, арк.2 – 8.
104. За състоянието и задачите на идеологическата работа на партията. Решение на пленума ЦК БКП. 20 – 21.04.1962 // БКП в резолюции... Т.V. – С.665 – 695.
105. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.20, од.зб.3, арк.1 – 4.
106. Стоянов П. Социально – педагогическая система в Народной Республике Болгарии / П.Стоянов. – М., 1988. – С.9, 160, 175, 199.
107. Тачев И.Б. Основы системы нравственного воспитания учащихся восьмилетней школы Народной Республики Болгарии. – Автореф. дис....канд. пед.наук. – М., 972. – С.11.
108. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.21, од.зб.70, арк. 1 – 8, 110 – 119.
109. Там само. – Оп.22, од.зб.5, арк.10 – 11,24 – 27, 30 – 32, 44, 47.
110. Там само. – Ф.136, оп.69, од.зб.13, арк.18 – 19, 26.
111. Там само. – ф.142,оп.24, од.зб.81, арк. 3 – 17.
112. Там само. – Ф.136, оп.69, од.зб.22, арк.59.
113. Димитров Г. Към участниците в учредителната конференция на съюза на работническата социалдемократическа младеж в България. - Съчинения. – Т.3. – София: издателство на БКП, 1982. – С. 473.
114. Горанов Г., Огнянов Л. Искри Димитровские (из истории создания и деятельности Димитровского Коммунистического Союза Молодежи) / Горан Горянов, Любомир Огнянов. – М.: «Молодая гвардия», 1972. – С. 10 – 30.

- 115.БКП в резолюции... Т. 4. – С.110 – 111.
- 116.Там само. – С. 176 – 177.
- 117.Там само. – С.251 – 254.
- 118.Там само. – С.342 – 343.
- 119.Там само. – С.378 – 383.
- 120.ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.5, од.зб.225, арк.21.
- 121.Резолюция на втория конгрес на ДСНМ за работата на съюза в училищата. – ДКСМ в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите. – Т.2. – София, 1964. – С.120 – 130.
- 122.Там само. – С.122.
- 123.Там само. – С.127.
- 124.За работата на Пловдивската окръжна организация на ДСНМ по изпълнение решенията на втория конгрес на ДСНМ за работата на съюза в средните училища. Решение на Пленума. 18.11.1954 – ДКМС в резолюции...Т.2. - С. 246 – 251.
- 125.Основни положения на преустройството на образователната система, за по – тясно свързване на обучението и възпитанието на младежта с производителния труд и задачите на ДКМС. Решение на Пленума. 23.04.1959. – ДКМС в резолюции...Т.3. - С. 76 -79.
- 126.За решително и всестранно подобряване работата на комсомола сред учащата се младеж. Решения на пленума на ЦК на ДКМС. 26.11.1964 – ДКМС в резолюции... Т.3. – С.294 – 308.
- 127.Ролята и задачите на Димитровския комунистически младежки съюз в провеждане реформата на народното образованиеб. Решения на пленума 5.12.1973. – ДКМС в резолюции...Т.4. – С.332 – 342.
- 128.Там само. – С. 335.
- 129.ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.23, од.зб.29, арк. 6 – 16.
- 130.Сборник закони, укази, постановления на Министерския Съвет... – С.574.
- 131.Там само. – С.578.
- 132.Там само.
- 133.Там само. – С.579.
- 134.ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.7, од.зб.74, арк.10,31,58.
- 135.Там само. – Оп.12, од.зб.14, арк.13.
- 136.ДКМС в резолюции... Т.2. – С.127 – 128.

- 137.ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.9, од.зб.43, арк.130 – 136.
- 138.Там само. – Оп.11, од.зб.177, арк.4.
- 139.Там само. – Ф. 1Б, оп.16, од.зб.209, арк. 1 – 3.
- 140.Там само. – Ф.142, оп.7, од.зб.258, арк.1 – 12.
- 141.Система на символите, ритуалите и традициите на
Димитровския комунистически младежки съюз и
Димитровската пионерска организация
«Септемврийче». 29.10.1969. - ДКМС в резолюции... Т.4. – С.
106 – 109.
- 142.Там само. – С. 127.
143. Закон за народната просвета - София: Държавна печатница,
1948. – С.6 -7.
144. Там само. – С.7.
145. Див.: Правилник за задачите и устройството на
Министерството на народната просвета. 29.05.1956. - Сборник
законови актове, укази, постановления... - С.35-36.
- 146.ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.11, од.зб.101, арк.2 – 6.
- 147.Янев Д. Решенията на шестия конгрес на БКП за народната
просвета/ Демир Янев // Народна просвета. - 1954. - № 6. - С.8,
19, 18.
- 148.ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.6, од.зб.161, арк.21-30.
- 149.Инструкция № 20 за работата на отделите «Народна
просвета» при окръжните околийските (градски, районни)
народни съвети. - Сборник закони, укази, постановления... -
С.48-72.
- 150.Правилник за училищните инспектори. - Сборник закони,
укази, постановления... – С. 80-89.
- 151.Там само. – С.81.
- 152.ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.6, од.зб.161, арк.31-33.
- 153.Правилник за общообразователните училища. - Сборник
законови актове, укази, постановления... - С.216 – 264.
- 154.Там само. – С. 216.
- 155.ЦДА на РБ – Ф. 142, оп.14, од.зб.100, арк.1-2.
- 156.Статистически годишник на Народна Република България.
1959. – София: Централно статистическо управление при
Министерския Съвет, 1959. – С.237.
- 157.ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.17, од.зб.5, арк. 8 – 9.
- 158.Гешков М. За резултатите на изпълнението на закона за по-
тясна връзка на училището в живота за по нататъшното развитие

- на народното образование в НРБългария/ М. Гешков // Народна просвета. – 1960. - № 4. – С. 20 – 21.
- 159.Закон за по-тясна връзка на училището с живота... Ст.33 - 15 години народно образование. – София. – 1959. – С.49.
- 160.Цонева П. Вказ. праця. – С. 172.
- 161.Правилник за задължителното основно образование. – Държавен вестник. Официален орган на Народното Събрание. – 1964. – Бр. 20. – 10 март.
- 162.Доклад за развитието на образованието в НРБългария през учебната 1963/64 г., представен на XXVII международната конференция по народното образование в Женева през м. юли 1965 г. – Бюлетин на МНП. – 1964. - № 11. – С.2 – 3.
- 163.Там само. – С. 6.
- 164.Колев В. Летопис на просветното министерство 1879 – 2001. – С.72 - 73.
- 165.Доклад за развитието на образованието в НРБ през учебната 1964/65 г. – Бюлетин на МНП. – 1965. - № 12. – С. 3- 5; Доклад за развитието на образованието в НРБ през учебната 1965/66 г. – Бюлетин на МНП. – 1966. - № 10. – С. 13- 14.
- 166.Пиръов Г. Предстоящи задачи на педагозите у нас. – Народна просвета. – 1957. - № 11. – С. 35.
- 167.Основни положения на реформата в образователната система на НРБ. Решения на ЦК БКП, приети на 31.07.1969 г. – Бюлетин на МНП. – 1969. - № 8 – 9. – С. 17 – 18.
- 168.Мероприятия на МНП за изпълненията на X - ия конгрес на БКП и единния план за обществено – икономическо развитие на НРБ през 1972 г. и VI –та петилетка в областта на образованието – Бюлетин на МНП. – 1972. - № 6. – С.14.
- 169.Постановление № 90 от 18 юли 1975 г. за учебно – производствената дейност на учениците – Държавен вестник. – 1975. – Бр.58. – 29 юли.
- 170.Деталнише про це див.: Донев Р. Социално икономични проблеми на образованието / Русин Донев. – София: Партиздат, 1984. – С.9 -10, 194 – 196.
- 171.Див.: Митрополитски М. Териториални проблеми на ефективното изграждане и развитие на системата на народното образование / Милко Митрополитски. – София: Народна просвета, 1984. – С.25 – 27, 29, 36 – 43.

172. Мишева П. Оптимален размер на единно средно политехническо училище / Павлина Мишева // Народна просвета. – 1975. - № 10. – С.93 – 100.
173. ЦДА на РБ. – Ф 1Б, оп.41, од.зб. 69, арк.1-4.
174. Там само.- Ф.142, оп.18, од.зб.11, арк. 1 – 4.
175. Янев С. Проектомодел на училищната мрежа на единното трудово политехническо училище в АПК «Скът» Врачански округ / Сергей Янев // Народна просвета. – 1971. - № 10. – С. 65 – 76.
176. Атанасов Ж. Марин Дринов – бележит просветен деец (по случай 120 години от рождението му) / Ж.Атанасов // Народна просвета – 1958. – №12. - С.89 – 93.
177. Тезиси за развитието на образователното дело в Народна Република България. – София Партиздат, 1979. – С.44 – 45, 115 – 116.
178. 36. Живкова Л. Високата мисия на образованието – отговорност пред бъдещето / Людмила Живкова. – София: Партиздат, 1980. – С.32.
179. Сборник от нормативни документи с анотации за развитието на просветните заведения на НРБ в периода 1944 – 1983 г./ Съст. Искра Константинова. – София, 1984 . – С.162.
180. Таблица, складена за даними: Тачев И. За структурата, взаимоотношенията и някои задачи на държавно – обществените органи за управление на образованието/ Илия Тачев // Народна просвета. – 1982. - № 5. - С.98.
181. Статистически годишник на Република България. 1990. – София, 1990. – С.350.
182. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.25, од. зб.111, арк.14, 19-20.
183. Правилник за устройството и дейността на съветите за народна просвета и училищните настоятелства. – Държавен вестник. – 1982. – Бр. 13. – 16 февруари.
184. Гицов Г. Държавно-общественото начало в управлението на образователното дело/ Георги Гицов. – София: Народна просвета, 1984. – С.18, 32, 35-36, 38.
185. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.25, од.зб.111, арк.21.
186. Цонева П. Вказ. праця. – С.193.
187. Стоянов П. Социално – педагогическата система на развитото социалистическо общество/ Продан Стоянов. – София: Партиздат, 1984. – С.77 – 78.

188. Детальніше див.: Буржуазная педагогика на современном этапе: критический анализ / Под ред. З.А.Мальковой, Б.Л.Вульфсона. – М.: Педагогика, 1984. – 256 с.; Суд над системой образования: стратегия на будущее/ Под ред. У.Джонстона : Пер. С англ.. – М.: Педагогика, 1991. – 264 с.; Чорний В.М. Школа «вільного» світу. Критика системи освіти капіталістичних країн / В.М.Чорний. – К.: Знання, 1983. – 48 с.
189. Стоянов П. Вказ. праця. – С.70, 78.
190. ЦДА на РБ. – Ф.142, оп.25, од.зб.111, арк.23 – 26.
191. Підраховано автором за: Народна просвета.- 1957. - № 12. – С. 92 – 95; Народна просвета. – 1958. - № 12. – С.107 – 111.
192. Жиделев М. Политехническо обучение в советската школа / М.Жиделев // Народна просвета. – 1957. - № 10. – С.56 – 62.
193. Каиров И. Училището на равнището на задачите на строителството на комунизма / И. Каиров // Народна просвета. – 1958. - № 12. – С.25 – 38.
194. Діаграму складено за підрахунками автора на підставі: Народна просвета. – 1980. - № 12. – С.105 – 110.
195. Історія Центрально – Східної Європи. – С. 557
196. Див.: XXV съезд Коммунистической партии Советского Союза. 24 февраля – 5 марта 1976 года. Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1976, т.1. – С. 29; Дванадесети конгрес на Българската комунистическа партия. Стенографски протокол. – София: Партиздат, 1981, ч.1. – С.105.
197. ЦДАВО - Ф.Р-2, оп.10, од. зб.504, арк.119-136
198. ДАРФ.- Ф.9563, оп.1, од.зб.3934, арк. 1-19,23-28, 33-38.
- 199 Там само. – Ф.9576-р, оп.4, од.зб.2126, арк..119.
- 200 Там само.- Ф.9563, оп.1, од.зб.2568, арк.3,6.
201. Там само. - Од.зб.2582, арк.1.
202. Там само.- Од.зб.2584, арк.25-26, 34-35.
- 203 Там само. - Од.зб.3930, арк.1,19,23, 27, 30, 40, 47, 53,75, 80, 86, 91, 107,124.
- 204 Там само. - Од.зб.4152, арк.67-70.
205. Там само. - Од.зб.2585, арк.2-3.
206. Там само. - Од.зб.3714, арк.9,24,93,158.
207. Там само. - Од.зб.4152, арк.82,93,107,122,147,158.
208. Там само. - Од.зб.2566, арк.2.
209. ЦДАВО. – Ф.166, оп.15, од.зб.1892, арк.1-2; од.зб.1900, арк..208,223.

210. Там само. – Од.зб.2892, арк.2.
211. Там само. - Од.зб.1900, арк..146; од.зб.2563, арк..46-48.
212. Там само. - Од.зб.3875, арк.1.
213. Там само. - Од.зб.6153, арк.168.
214. Там само. - Од.зб.6643, арк.6.
215. Там само. - Ф.5127, оп.1, од.зб.638, арк.28.
216. Там само. – Ф.166, оп.15, од.зб.7148, арк.3; од.зб.7151, арк.8-10.
217. Там само. - Од.зб.7619, арк.4-6.
- 218 Там само. - Од.зб.9302, т.1, арк..72-77; т.ІІ, арк.1-5.
219. Там само. - Од.зб.9717, арк.44-46, 59-65
220. Там само. - Оп.16, од.зб.746, арк. 8-9,25.
221. Там само – Ф.5127, оп.1, од.зб.355, арк.17.
- 222.Там само. - Од.зб.865, арк.9,13; од.зб.873, арк.149- 150; од.зб.942, арк.178-187; од.зб.1048, арк.30, 47; од.зб.1111, арк.3; од.зб.1270, арк.132.
- 223 Там само. – Ф.5141, оп.1, од. зб. 215, арк.5,18; од.зб.233, арк..43; од.зб.253, арк.2.
224. Там само. – Ф.5128, оп.1, од.зб.51, арк.1,7.
- 225.ЦДАГО. – Ф.1, оп.30,од.зб.2706, арк.79 – 81
- 226.Там само. – Арк.. 64 – 68.
227. Там само. - Оп.31, 1962 р. - од.зб.2114, арк.64 – 131; 1964 р. – од.зб.2594, арк. 30-178.
228. Там само. - Оп.32, од.зб.140, арк. 164.
229. ЦДАВО. – Ф.5110, оп.1, од.зб.247, арк.10.
230. Там само. - Од.зб.903, арк.52.
- 231.ЦДАГО.- Ф.1, оп.31, од.зб.2334, арк.63 – 221.
232. Там само. - 1964 – од.зб.2592, арк..16; 1965 –од.зб.2805, арк. 10 – 32.
233. Там само. - Од.зб.2805, арк.31-32.
- 234 Там само. - Од.зб.3072, арк.168-169, 172.
- 235 Там само. - Од.зб.3546, арк..191-198.
- 236 Там само. - Од.зб. 1615, арк.309-311, 342-344, 350.
237. Там само. -1961 р. –Од. зб. 2112, арк.7-9, 11- 15, 17-18, 20 – 21, 61-62, 84; 1964 р. – од.зб.2594, арк.2 – 6, 179-266.
238. Там само. – Од.зб.2335, арк.2, 12-22; од.зб.2592, арк.1-12; од.зб.2805, арк.11, 16; од.зб.3362, арк.2 -36, 174 – 176; оп.32, од.зб.138, арк.53 – 67.
239. Там само. - Оп.32, од.зб.1690, арк.3-5.

240. Там само. - Ф.7, оп.20, од.зб.289, арк.53.
241. Там само. - Од.зб.389, арк.1-10.
242. Там само. - Од.зб. 258, арк..6; од.зб.490, арк..1, 6-7,41,50-57; од.зб.714, арк.40.
243. Там само. – Од.зб.2765, арк.22.
244. Там само. - 1967 р. – од. зб. 287; 1968 р. – од.зб.390; 1970 р. – од.зб.750, 1972 р. – од.зб.1076; 1979 р. – од.зб.2277; 1980 р.- од.зб.2523; 1982 р. – од.зб.3010 та ін.
245. Діаграму складено за даними: ЦДАГО.- Ф.7, оп.20, од.зб.61, арк.59-61.
246. ЦДАВО України Ф. 2605, оп.8, од.зб.2758, арк.1.
247. Там само. – Арк..4.
248. Там само. - Од.зб.3567, арк.3.
249. Там само. - Оп.9, од.зб.177, арк.14.
250. Там само. - Од.зб.636, арк.5.
251. Там само – Оп.8, од.зб.4375, 5129, 5608, 6357; оп.9, од. зб. 183, 1491.
252. Там само. - Оп.8, од.зб.2758, арк.15 (1960); од. зб. 3561, арк.8-10 (1962); од.зб.4735, арк.71-74 (1965); од.зб.5608, арк.1 (1967); од.зб.7653, арк.32-34 (1970); од.зб.9492, арк.2-3(1974); од.зб.9803, арк.1-3 (1975); оп.9, од.зб.177, арк.2 (1978); од.зб.647, арк.2-10(1979); од.зб.1062, арк.5 (1982).
253. Там само. – Ф.5098, оп.1, од.зб.62, арк.174.
254. Там само. – Ф.5099, оп.1, од.зб.366, арк.27; од.зб.390, арк.87-88; Ф. 5098, оп.1, од.зб.504, арк.1-3; од.зб.632, арк..4-5
255. Там само. – Ф.5110, оп.1, од.зб.48, арк.71.
- 256 Там само. - Од.зб.178, арк.72.
257. Там само. - Од.зб.365, арк.3.
258. Там само. - Од.зб.782, арк.18-19; од.зб.936, арк.8.
259. Там само. - Од.зб.936, арк.192 – 201.
260. Там само. - Од.зб.970, арк.2-9, 37-53.
261. Там само. - Од.зб.1128, арк. 2.
- 262 Там само. - Од.зб.1152, арк.1.
263. Там само. - Од.зб.1254, арк.. 1- 154.
264. Там само. - Од.зб.1293, арк.9-19.
265. Там само. - Од.зб.1567, арк. 15-16.
266. Там само. - Од.зб.1545, арк.28.
267. Там само. - Од.зб.1878, 2134, 2219 та ін.
268. Там само. - Од.зб.2313, арк.33.

269. Там само. - Од.зб.2757, арк.25-47.
270. Там само. - Од.зб.3045, арк.1-17.
271. Там само. - Од.зб.2301, арк.15; од.зб.2659, арк.22; од.зб.2858, арк.32; 2951, арк.25.
272. Державний архів Рівненської області. - Ф.400, оп.92, од.зб.21, арк.93-99; оп.102, од.зб.37, арк.41-42; оп.119, од.зб.26, арк.9 – 10; Державний архів Тернопільської області. - Ф.1, оп.1 од.зб.5982 арк.136-137; оп.25, од.зб.17, арк.3-4; Державний архів Хмельницької області. - Ф.487, оп.27, од.зб.15, арк. 35-40; оп.28, од.зб.19, арк.11-15; оп.31, од.зб.21, арк. 90-94; Державний архів Херсонської області. - Ф.46, оп.5, од.зб.53, арк.81-96; оп.7, од.зб.30, арк.191-193; Державний архів Кіровоградської області. – Ф.429, оп.1, од.зб.119, арк.23-24; оп.16, од.зб.35, арк.59-63; Державний архів Житомирської області. - Ф.76, оп.24, од.зб. 31, арк.43-49.
273. Державний архів Луганської області. – Ф. 179, оп.12, од.зб.80, арк.30-35; оп.14, од.зб.68, арк.41-44.
274. Державний архів Луганської області. –Ф. 179, оп.17, од.зб. 32, арк.40-43; оп.34, од.зб.64, арк.27-30.
275. Державний архів Рівненської області. - Ф.400, оп.92, од.зб.21, арк.97-99; оп.130, од.зб.79, арк.14-16; Державний архів Тернопільської області. – Ф.1, оп.1, од.зб.5982, арк.175; оп.29, од.зб.14, арк.85-86; Державний архів Хмельницької області. – Ф.487, оп.33, од.зб.15, арк.44-48.
276. Державний архів Луганської області. –Ф. 179, оп.34, од.зб.37, арк.57-58; оп.39, од.зб.51, арк.98-99; Державний архів Херсонської області. - Ф.46, оп.1, од.зб.4319, арк.85-88; Державний архів Кіровоградської області. - Ф.429, оп.9, од.зб.887, арк.135; Державний архів Житомирської області. – Ф.76, оп.17, од.зб.494, арк.65.
277. Державний архів Рівненської області. – Ф.177, оп.8, од.зб.13, арк. 8-9, 18-21.
278. Державний архів Тернопільської області. – Ф.2, оп.5, од.зб.6, арк.166.
279. Державний архів Хмельницької області. - Ф.862, оп.23, од.зб.22, арк.77-79.
280. Державний архів Луганської області. –Ф. 311, оп.17, од.зб.92, арк.3-64.

281. Державний архів Рівненської області. - Ф.400, оп.114, од.зб.24, арк.6-7
282. Державний архів Тернопільської області. – Ф.1, оп.21, од.зб.71, арк.173; оп.23, од.зб.71, арк.41.
283. Державний архів Хмельницької області. – Ф.487, оп.24, од.зб.12, арк..94 – 97.
284. Державний архів Луганської області. – Ф. 179, оп.39, од.зб.92, арк.5-7; Ф.311, оп.11, од.зб.17, арк.22-23.
285. Державний архів Кіровоградської області. – Ф.429, оп.17, од.зб.44, арк..44-45.
286. Державний архів Житомирської області. – Ф.76, оп.9, од.зб.21, арк.8-12.
287. Державний архів Хмельницької області. – Ф.862, оп.18, од.зб.86, арк.35; од.зб.273, арк.59-60; Державний архів Луганської області. – Ф. 311, оп.11, од.зб.9, арк..24-25; Державний архів Херсонської області. - Ф.46, оп.25, од.зб.253, арк.100; Державний архів Кіровоградської області. – Ф.1574, оп.13, од.зб.16, арк.32-34;
288. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 862, оп.17, од.зб.19, арк.71; Державний архів Херсонської області. – Ф.46, оп.15, од.зб.371, арк..46-47.
289. Державний архів Рівненської області. - Ф.400, оп.117, од.зб.99, арк.35.
290. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 487, оп.33, од.зб.15, арк.37.
291. Державний архів Луганської області. –Ф. 311, оп.11, од.зб.58, арк.43-47.
292. Державний архів Житомирської області. - Ф. 642, оп.28, од.зб.19, арк.12-15.
293. Державний архів Херсонської області. - Ф.46, оп.17, од.зб.36, арк.88-89
294. Там само. - Оп.12, од.зб.58, арк.50-51.
295. ДАРФ.- Ф.9563, оп.1, од.зб.3716, арк.38.
296. Державний архів Рівненської області. – Ф.1777, оп.1, од.зб.145, арк.196.
297. Державний архів Луганської області. –Ф. 1830, оп.1, од.зб.118, арк.94.
298. Державний архів Херсонської області. – Ф.629, оп.1, од.зб.42, арк.142; од.зб.50, арк..110; од.зб.68, арк.67.

299. ЦДАГО.- Ф.1, оп.31, од.зб.2592, арк. 175.
300. Державний архів Кіровоградської області. - Ф.429, оп.9, од.зб.967, арк.79.
301. ЦДАГО.- Ф.1, оп.32, од.зб.138, арк.53.
302. Там само. - Оп.31, од.зб.3544, арк.166-169,190.
303. Там само. - Од.зб.3363, арк..80.
304. Там само. - Од.зб.3364, арк.24, 79,103.
305. ДАРФ. - 9563 оп.1 од.зб.2566, арк.3.
306. Державний архів Тернопільської області. – Ф.1, оп.12, од.зб.127, арк.23-24; оп.18, од.зб.124, арк.11-14; оп.23, од.зб.95, арк.61-62.
307. Летопис на дружбата. Т.3 – София, изд-во на ОФ, 1972. – С.399.
308. Там само. – С.404.
309. ЦДАГО.- Ф.1, оп.31, од.зб.2112, арк.208.
310. Там само. - Од.зб.3363, арк.121.
311. Там само. - Од.зб.3363, арк.121.
312. Там само. - Од.зб.2592, арк.67
313. Там само. - Оп.32, од.зб. 138, арк.152.
314. Державний архів Тернопільської області. – Ф.2, оп.8, од.зб.4, арк..17-18; оп.14, од.зб.10, арк.36-38 Державний архів Рівненської області. Ф.177, оп.21, од.зб.103, арк.48-51; оп.22, од.зб.99, арк.22; Державний архів Київської області. –Ф.485, оп.4, од.зб.163, арк.. 5-7; Державний архів Луганської області. – Ф. 311, оп.11, од.зб.20, арк.3-4, од.зб.58, арк..76; оп.12, од.зб.16, арк.. 9-10; Державний архів Кіровоградської області.- Ф.429, оп.12, од.зб.153, арк.113; ф.1574, оп.11, од.зб.47, арк.34-35; Державний архів Житомирської області. – Ф.76, оп.30, од.зб.120, арк.181-182.
315. Діаграму складено за даними ДАРФ.-Ф.9563, оп.1, од.зб.2568, арк.28.
316. Див.: Гановски С. Педагогическият опит в СССР и влиянието му в нашата страна // Летопис на дружбата / Сава Гановски. – София: изд-во на ОФ, 1972.
- Т. 3: Съветският опит в България. - С.367-394.
- 317.ЦДАГО.- Ф.1, оп.32, од.зб. 140, арк.38.
318. Там само. - Оп.31, од.зб.2592, арк.121.

ВИСНОВКИ

Геополітична ситуація повоєнної Європи внесла глибокі зміни в суспільно-політичне життя Болгарії, а система освіти опинилася між національними традиціями та політичними імперативами. Під впливом низки внутрішніх та зовнішніх факторів країна поступово входила в орбіту соціалістичної модернізації й завданням освітян стало поєднання наявних традицій (передові дидактичні й методичні прийоми, існування державних і приватних шкіл, високий рівень патріотичного виховання, посилена увага громадськості до проблем освіти, активна громадянська позиція болгарського вчителства тощо) з новими впливами (суцільне одержавлення освіти, уніфікація навчального процесу, високий ступінь впливу політичних факторів тощо). У такому поєднанні важко було досягти гармонії і, як свідчать вивчені матеріали, головною ознакою існування болгарської шкільної освіти досліджуваних чотирьох десятиліть стали постійні коливання від традиційного національного варіанта розвитку освіти до нової соціалістичної шкільної моделі.

У розвитку болгарського шкільництва з 1944 до 1989 року можливо виокремити кілька періодів, кожний з яких має свою специфіку та певну внутрішню логіку.

Перший період охоплює час від вересня 1944 р. до кінця 1948 р., тобто від встановлення влади Вітчизняного фронту до прийняття нового Закону про освіту та проведення епохального V з'їзду БРП(к), характеризується доволі жорстокою боротьбою щодо перспектив подальшого суспільного розвитку. У цей період фактично була здійснена реформа в завданнях, характері та структурі системи освіти. Позиції центрального державного органу, що керує основною, середньою, вищою освітою, досить упевнено зайняло Міністерство народної просвіти, яке активно взаємодіяло з галузевими міністерствами в аспекті координації та єдності керівництва професійною освітою, з Вищим учбовим комітетом (ВУК) як постійним органом Ради міністрів, з Вищою учбовою радою (ВУР) як громадсько-державним органом, із Спілкою працівників освіти як головною громадською організацією освітян. Традиція громадсько-державного піклування освітою, заснована М. Дриновим, у цей період

проявилася в провідній ролі держави за активної участі й допомоги громадськості.

Всупереч прагненням однієї з головних політичних сил – Болгарської робітничої партії (комуністів), – домінувати в просвітній адміністрації, плюралізм керівництва освітою зберігався через включення до складу ВУК та ВУР представників інших політичних сил, що входили до ВФ. Поступово реформувалися й регіональні керівні органи, окружний та околийський шкільний інспекторат, відповідні комісії. Зміни в їх статутах, функціях та складі проходили в дусі програми ВФ. У такому ж руслі організовувалась діяльність шкільних настоятельств, які взаємодіяли з адміністративно-керівним персоналом школи, батьківською спільнотою, самоврядними дитячими й молодіжними організаціями.

Другий період (1948 – 1959 рр.) пройшов під знаком встановлення активного партійного контролю з боку БКП, яка практично вже досягла монополії на владу. Починаючи з 1949 р., постійною практикою стає керівництво освітою шляхом прийняття спільних рішень партійного і державного керівництва в особі ЦК БКП і Ради міністрів. Освітній процес політизується та ідеологізується як в межах школи (зміни в навчальних планах, програмах та ін.), так і в позашкільній діяльності (участь у політичних акціях, введення нових свят та ін.). Масове і обов'язкове охоплення дітей та підлітків фактично одержавленими молодіжними організаціями сприяло здійсненню основної мети освіти, визначеної в Законі 1948 р., всебічному фізичному і духовному розвитку дітей у дусі соціалізму. У той же час майже повністю подолано неписьменність, надано можливість створення й розвитку шкіл для національних меншин, посилено матеріальне та моральне заохочення вчительської праці.

Головна ознака третього періоду (1959 – 1969 рр.) – перебудова системи освіти на основі принципу тісного зв'язку навчання та виховання молоді із суспільнокорисною і продуктивною працею, що задекларовано у відповідному Законі 1959 р. У цей період створюються нові види навчальних закладів – професійно-технічні училища, середні професійні училища, технікуми; традиційна школа перетворюється на середню політехнічну школу. Зміни в характері навчання обумовили нові

пріоритети організаційно-адміністративної складової: забезпечення обов'язкової основної освіти (7 класів), введення виробничого навчання в середній політехнічній школі, розвиток мережі професійних училищ і організація практичної роботи в них з огляду на потреби народного господарства.

Продовжується і посилюється партійний контроль за шкільною справою, що прослідковується практично в узурпації права на визначення стратегії розвитку цієї сфери партійними органами, яке на державному рівні проявилось в рішеннях спільних пленумів ЦК БКП і Ради міністрів, а на регіональному – в спільних заходах партійних комітетів і народних Рад. Другою формою прояву партійного контролю було вилучення та дублювання функцій державних органів освіти партійними організаціями, наслідком чого стало обмеження свободи творчості та місцевої ініціативи вчителів. Школу поставили в повну залежність і адміністративне підпорядкування вищим ієрархіям управлінської структури.

На четвертому етапі (1969 – 1979 рр.) здійснювався перехід до поступового зближення і злиття загальної та професійної освіти в єдину середню політехнічну школу (ЄСПУ). Спільними зусиллями вчених та практиків експериментально вводиться комп'ютерне навчання, скорочений робочий тиждень, шкільне навчання дітей з шести років, робляться спроби впровадження наукової організації праці та створення довгострокових наукових програм тощо. Посилена уніфікація та орієнтація на абстрактного пересічного учня стали передумовами демотивації вчительської праці, зниження її якості і, як наслідок, значне падіння її престижності.

Збільшився обсяг фінансування закладів освіти, їх розподіл здійснювався централізовано через МНП і Раду міністрів. Остання одноосібно вирішувала долю поданих пропозицій. Такий механізм був ще одним підтвердженням командно-адміністративного підходу і в сфері фінансового керівництва школою.

П'ятий десятирічний період (1979 – 1989 рр.) виявився для всього соціалістичного світу періодом постійного декларування все нових і нових реформ і змін, реалізація яких так і не відбулася або привела до погіршення соціально-економічної та політичної ситуації. Основними принципами розвитку освіти були визначені

загальність, обов'язковість і безкоштовність, її суспільний, державний та світський характер, зв'язок школи з життям. Спробою зберегти свій контроль за духовною сферою суспільства стало рішення про перехід до державно-громадської системи керівництва культурними та освітніми закладами, що звучало як відродження давньої національної традиції. Для перетворення цієї системи в реальну площину необхідно було кілька умов: фактичний плюралізм ідеологій та відмова компартії від монополії на владу, високий ступінь довіри до освітян правлячих кіл, бажання розповсюдити окремі наукові експерименти на широкий загаль і, нарешті, відмова від декларативності. Тодішня тоталітарна влада не змогла і не захотіла створити ці умови і суспільство просто відмовилося від такої влади.

Отже, сорокарічний досвід Болгарії показав неможливість поєднати національні традиції, засновані на демократизмі та повазі до освіти, з варіантом соціалістичної школи, коли освітяни перетворюються із активних суб'єктів освітнього простору фактично на його спостерігачів. Головною ознакою цього періоду став партійний контроль, адже навіть запропоновану періодизацію ми пов'язуємо з конкретними партійними подіями та рішеннями – V з'їздом (1948 р.), Основними положеннями перебудови системи освіти (1959 р.), Тезами про розвиток освітньої справи (1979 р.) тощо. Однак, на відміну від інших країн «соціалістичного табору», в Болгарії хоча б робилися спроби врахувати національні традиції, і це, на наш погляд, пояснюється, по-перше, історично активною позицією болгарського вчительства в суспільстві, а по-друге, суб'єктивним фактором, що ми пов'язуємо з діяльністю Л.Живкової, яка, будучи членом родини керівника партії та держави, мала набагато більше можливостей, і їй дозволяли займатися експериментальними розробками. Одним із таких експериментів й стала державно-громадська система керівництва освітою.

Партійне керівництво й субординативна залежність детермінували командно-адміністративний характер шкільного організму в досліджуваній період.

Складним залишається питання радянзації болгарської освіти, тобто ступеня уніфікації двох освітніх систем. Першим кроком стратегічного курсу на уніфікацію всіх сфер суспільного

життя можна вважати нараду представників дев'яти європейських комуністичних партій, в тому числі й болгарської, у вересні 1947 р. в Польщі, що означало остаточне входження Болгарії до сфери інтересів СРСР. У галузі освіти це прагнення уніфікації проявлялося в одночасному прийнятті ряду рішень, перенесенні на болгарський ґрунт організаційних засад радянської школи (планування навчального процесу, система оцінок тощо), виробленні спільних методичних засад та ін. І все ж, з нашої точки зору, це не було сліпе копіювання радянського досвіду в шкільній освіті, спостерігалася єдність стратегії розвитку освіти при різноманітності тактичних прийомів.

Підводячи підсумок вищевикладеному та використовуючи філософські визначення, відзначимо, що історико-педагогічний процес у Болгарії означеного періоду можна охарактеризувати показниками кількох рівнів: на всезагальному рівні доведено, що система освіти є важливою складовою частиною людської цивілізації. Загальною закономірністю (тобто показником, який стосуються всіх або, принаймні, переважної більшості держав) розвитку освітнього простору Болгарії в означений період стала неухильна тенденція зростання ролі освіти в суспільному поступі, коли навчання й виховання орієнтовані на охоплення всіх верств і груп населення. Специфічними особливостями, притаманними окремим групам держав, стали ознаки, характерні для розвитку освіти соціалістичних країн: партійне керівництво і суворий контроль партійних органів, ідеологізація навчального процесу та позашкільної роботи, занадто високий ступінь плановості, підпорядкованість державних структур партійним органам, надмірна централізація та ін., а до індивідуальних рис, на нашу думку, слід віднести збереження національної системи громадсько-державного керівництва духовною сферою, спроба позитивного вирішення в галузі шкільної освіти проблем національних меншин, неантагоністичне співіснування релігійної та світсько-демократичної свідомості особи та високу роль і місце болгарського вчителя в суспільстві. Всупереч тоталітарному правлінню, болгарський учитель терпляче вчив дітей і дорослих миру, толерантності й комунікабельності, повазі до праці й соціальній справедливості. «Компрадорські» тенденції не стали характерними для педагогічної інтелігенції Болгарії.

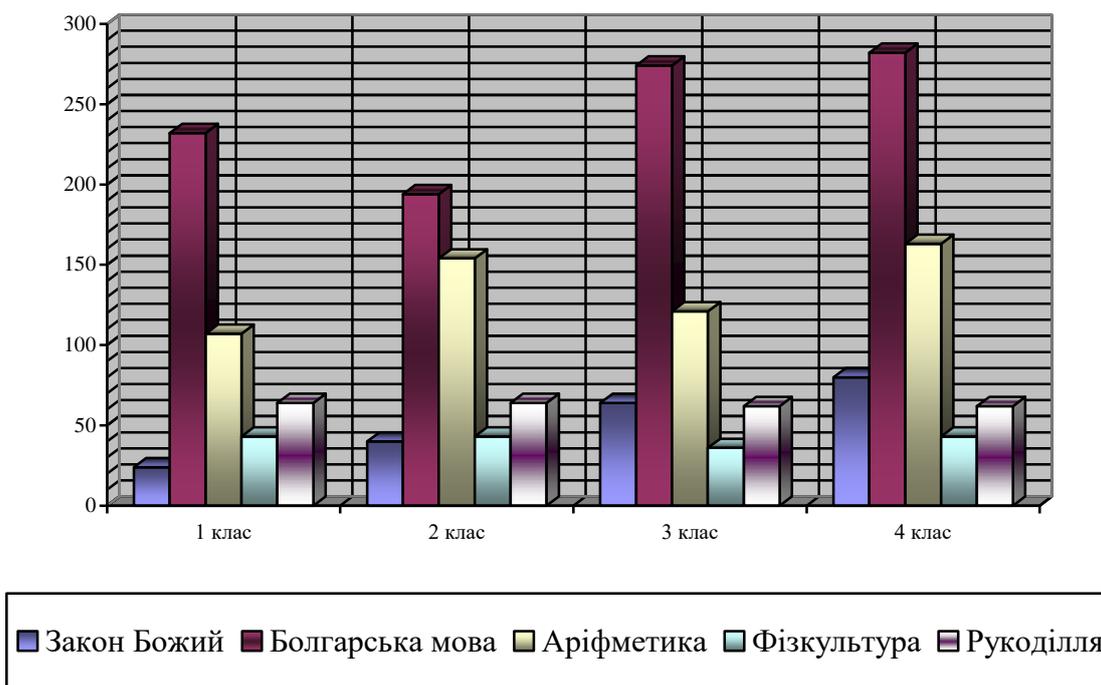
Сучасна освіта Болгарії прагне відтворити повною мірою традиції болгарського вчительства щодо реальної, активної, змістовної взаємодії із суспільством і поточними суспільними проблемами, духовну різноманітність і багатство, постійне прагнення відтворитися в особистості своїх учнів.

ДОДАТКИ

Розділ 1

Діаграма 1.1

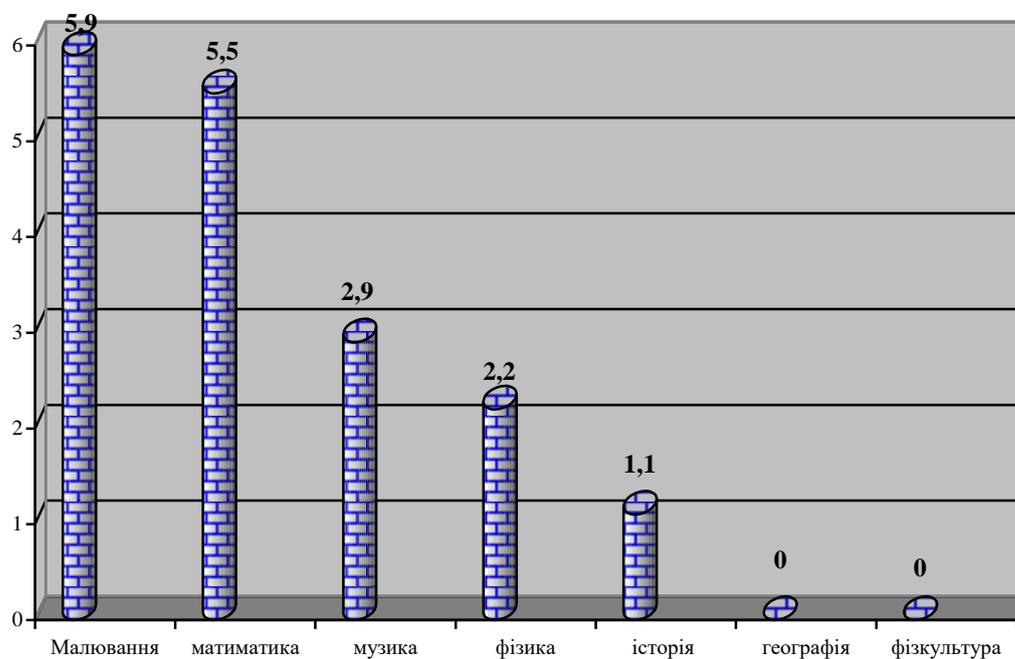
Розподіл годин в початковій школі (Скоп'євська єпархія)

Розділ 2

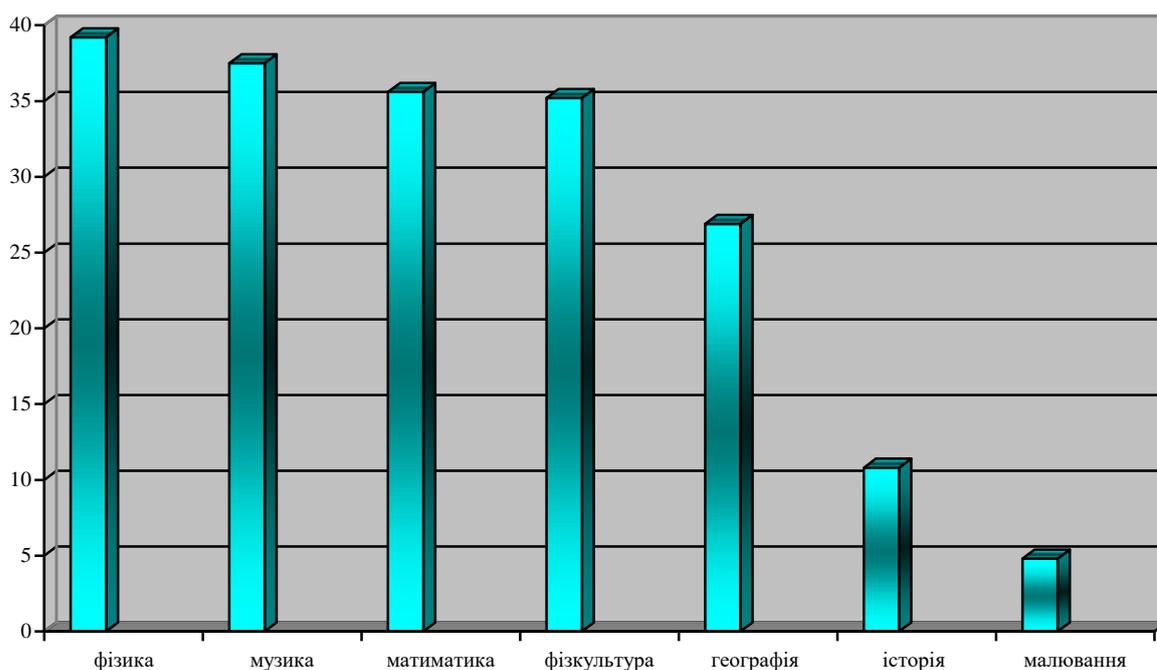
Діаграма 2.1.

Кількість вакансій вчителів (у % до загальної кількості)

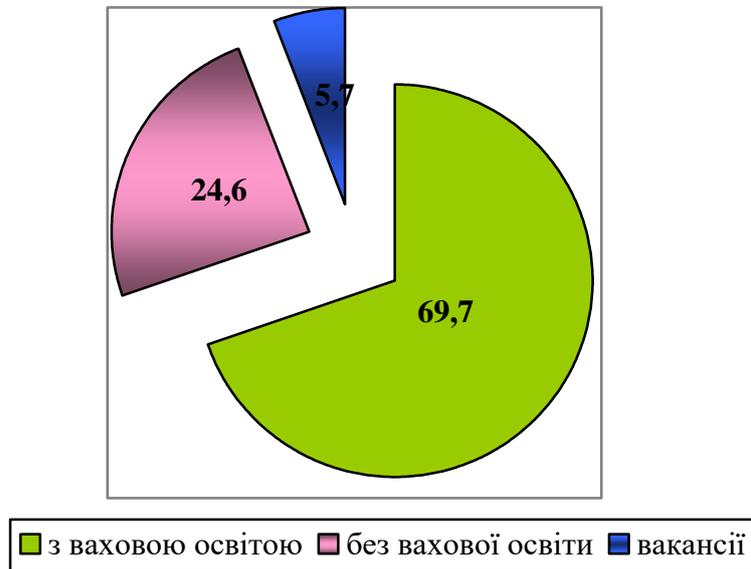
Діаграма 2.2.

Кількість вчителів без фахової освіти (у % до загальної кількості)

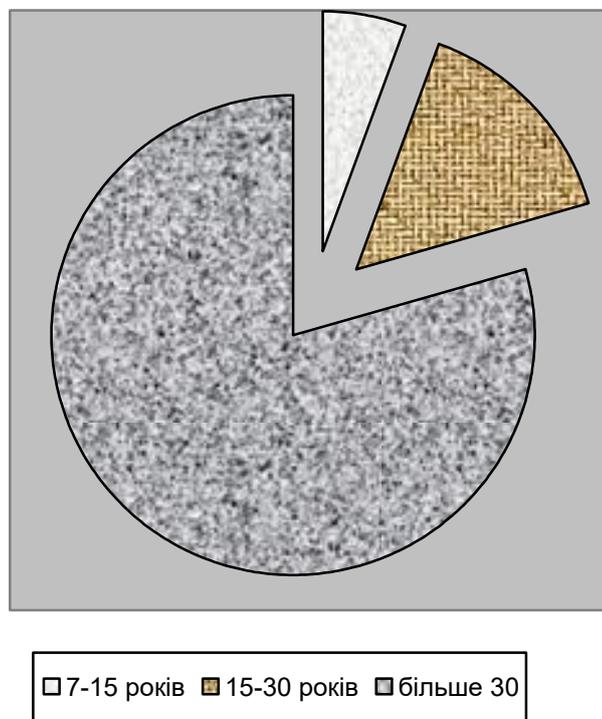
Діаграма 2.3.

Загальне співвідношення вчителів (у %)

Діаграма 2.4.

Розподіл неписьменних за віковим показником

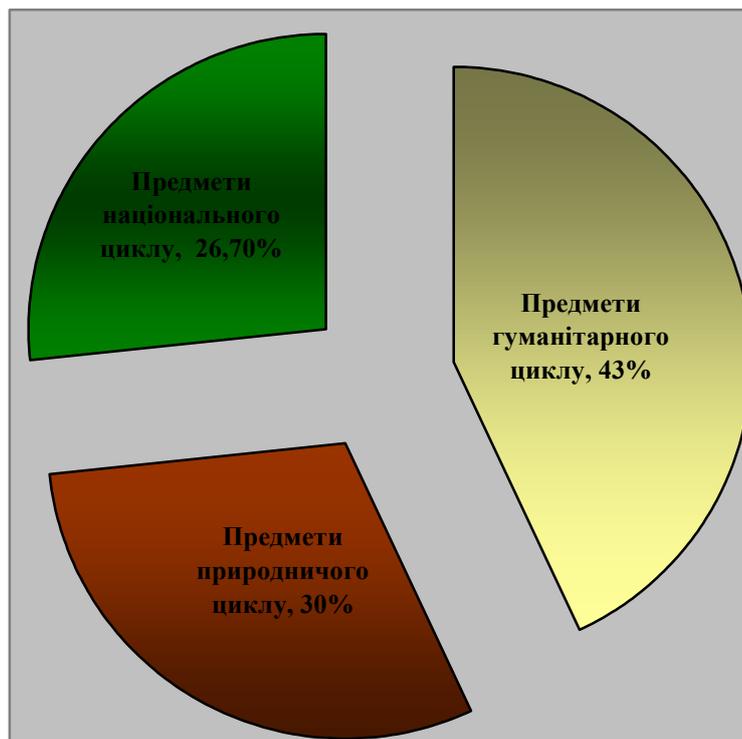
Діаграма 2.5.

Розподіл неписьменності за національним показником

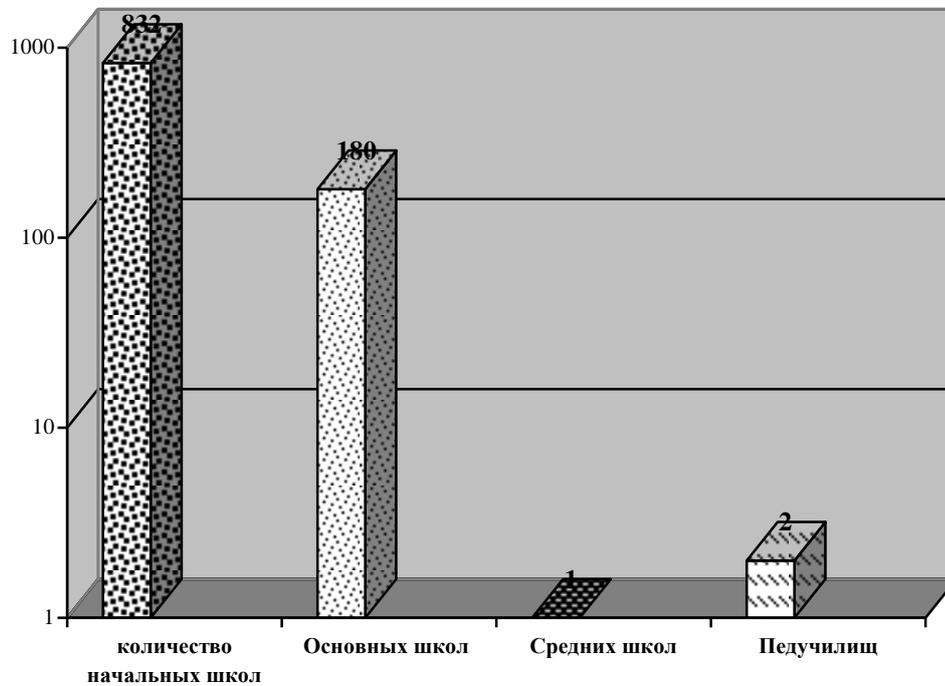
Діаграма 2.6.

Розподіл годин в турецькій школі за предметними циклами

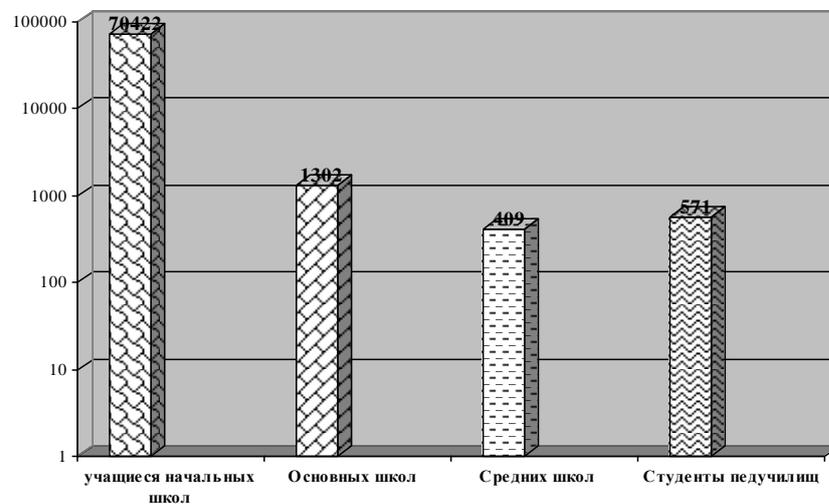
Діаграма 2.7

Кількісна характеристика структури навчальних закладів для турецького населення

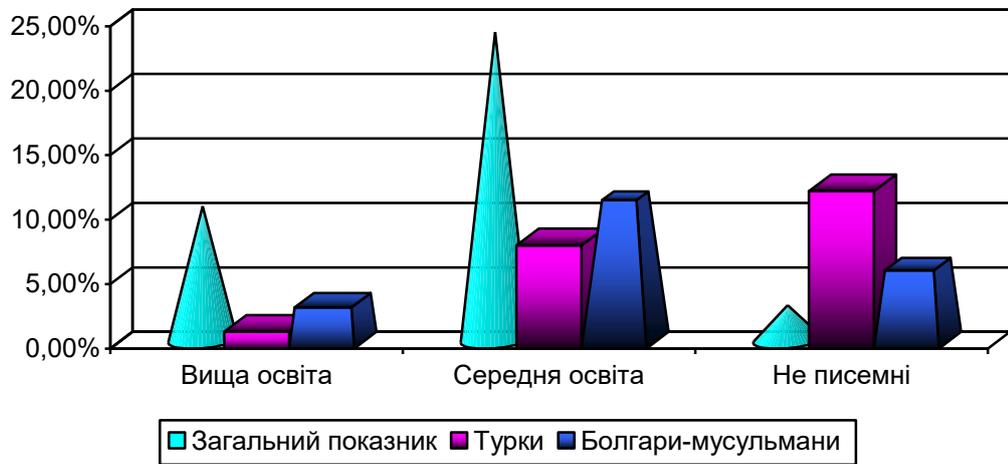
Діаграма 2.8

Кількісна характеристика учнівського складу в навчальних закладах для осіб турецької національності

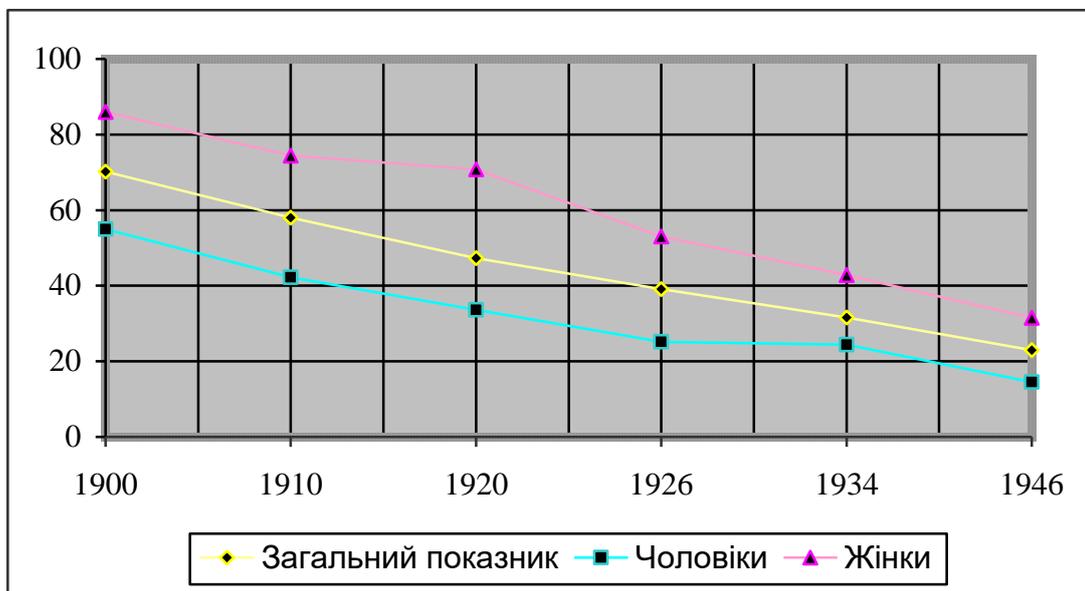
Діаграма 2.9.

Рівень освіти населення Болгарії за даними 1986 року

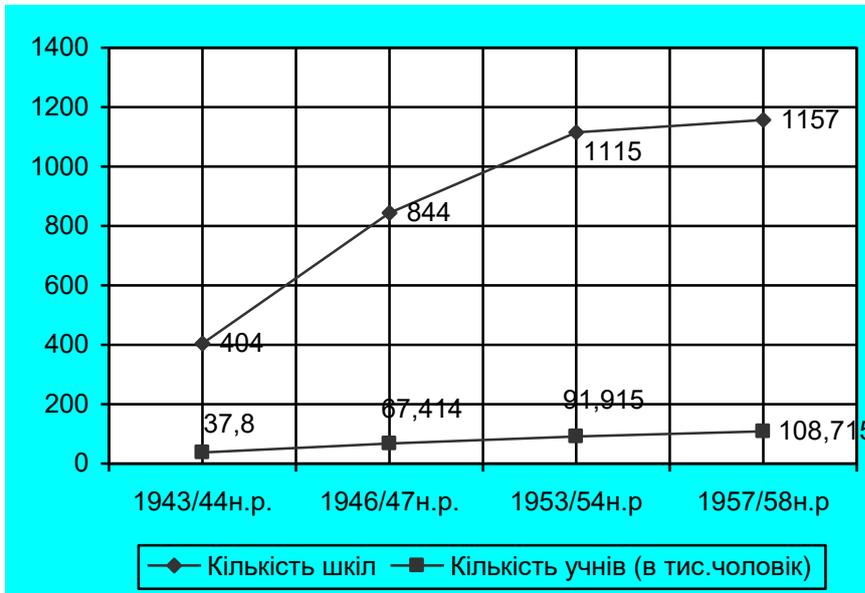
Графік 2.1.

Кількість неписьменного населення Болгарії у першій половині ХХ ст.
(загальний показник у % до всього населення).

Графік 2.2.

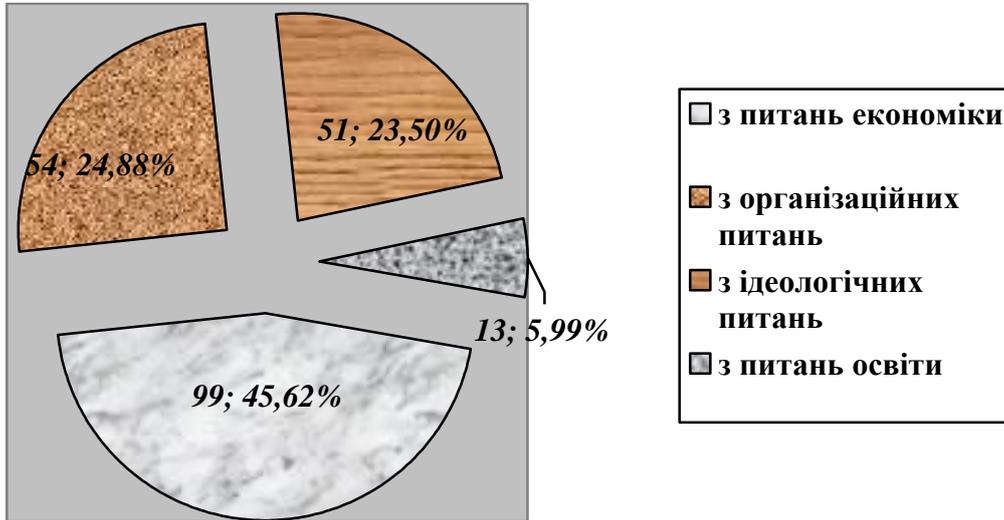
Кількість турецьких шкіл та учнів в них

Розділ 3.

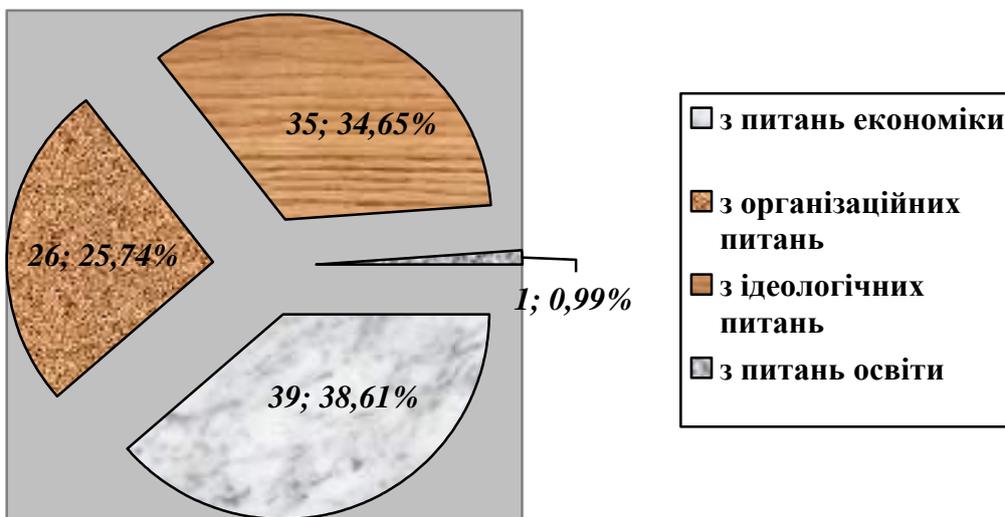
Діаграма 3.1.

Основні напрямки діяльності КПРС в 1944-1962 рр.

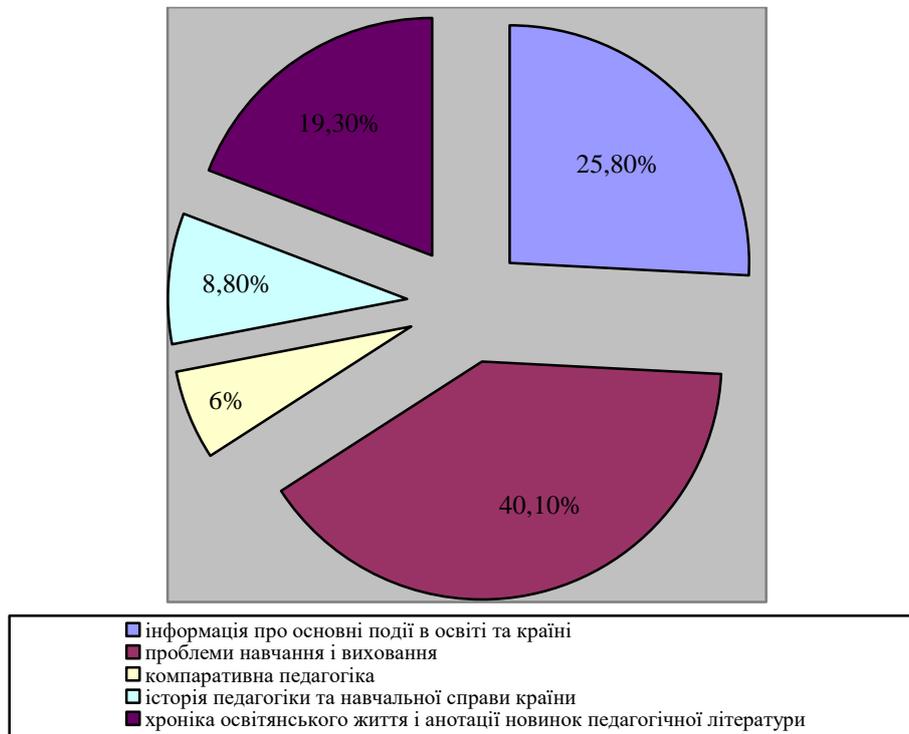
Діаграма 3.2.

Основні напрямки діяльності БКП в 1944- 1962 рр.

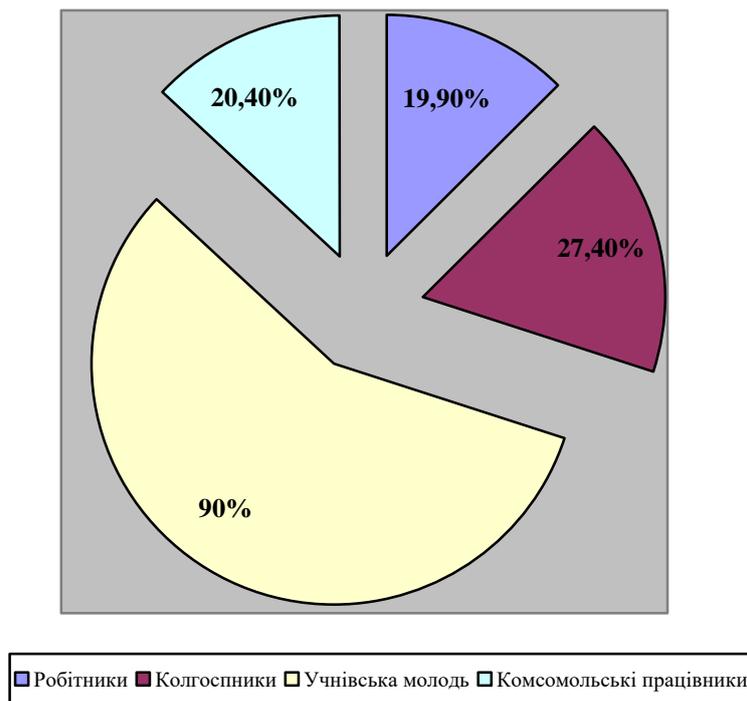
Діаграма 3.3.

Характер публікацій журналу «Народна освіта» за 1980 рік.

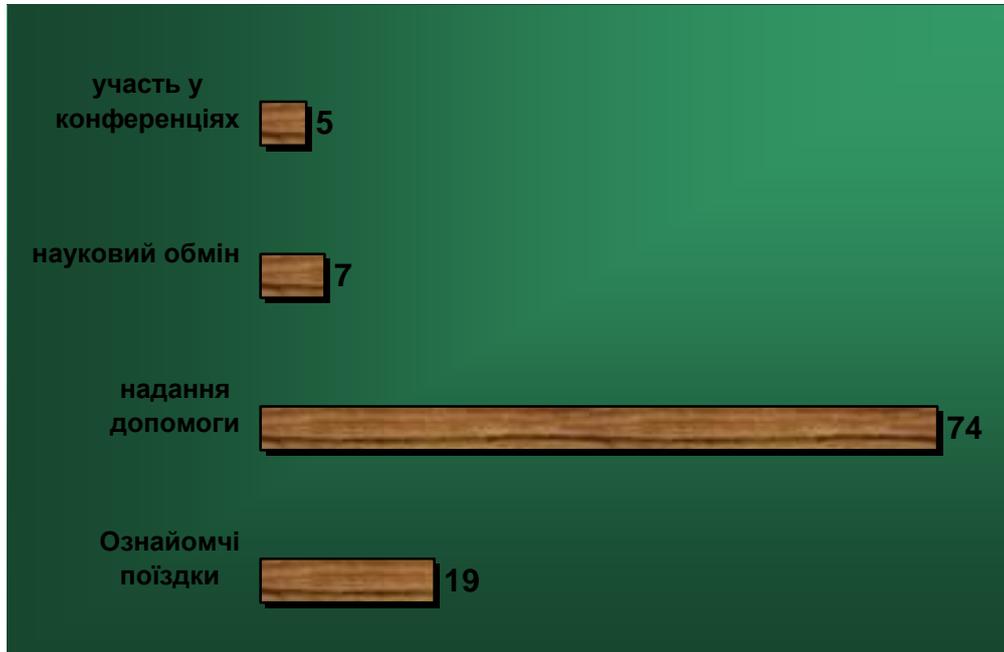
Діаграма 3.4.

Якісна структура молодіжного туризму до НРБ

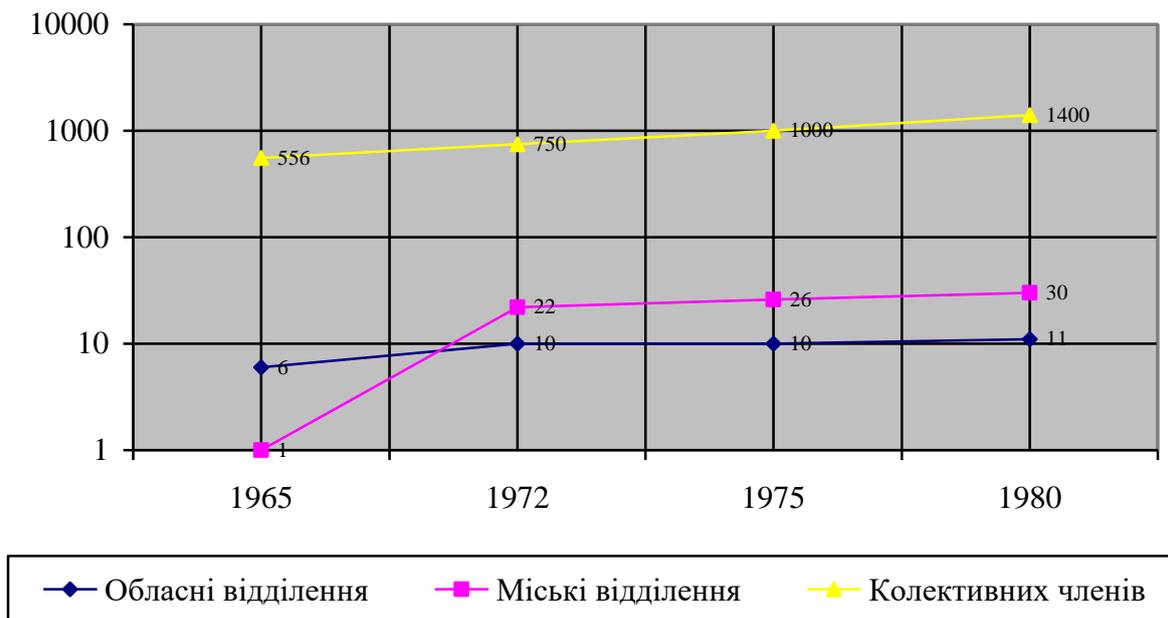
Діаграма 3.5.

Характеристика відряджень до НРБ радянських спеціалістів у 1975 році

Графік 3.1

Кількісний склад УВ ТРБД за 1965 – 1980 рр.

МІНІСТРИ ОСВІТИ БОЛГАРІЇ 1944 – 1989 роки

Станчо Чолаков 9.09.1944 – 29.09.1945

Народився в 1900 р. у селі Нікюп Великотирновського округу. До 1923 р. працював учителем у рідному селі і здобував освіту у Вищій школі економіки та соціальних наук у місті Варна, а потім у Берлінському університеті за спеціальністю «державне управління». З 1928 до 1944 р. – асистент, доцент, професор і ректор Вищої школи економіки та соціальних наук у Варні. Після 1945 р. міністр фінансів й керівник Болгарського народного банку. Потім працював на викладацькій та науковій роботі. Автор шести підручників, 25 монографій із питань фінансової теорії і практики.

Стоян Костурков 29.09. 1945 – 23.11.1946

Представник Радикальної партії, прихильник поміркованого курсу. Найбільшу увагу приділив вищій освіті.

Мінчо Нейчев 23.11.1946 – 11.12.1947

Народився в 1887 р. в місті Стара Загора. Навчався в Швейцарії на відділенні права і філософії. Як адвокат захищав представників комуністичної партії – учасників Вересневого повстання 1923 р. Член ЦК БКП, Політбюро ЦК БКП, міністр юстиції з 9.09.1944 по 31.03.1946 р., міністр закордонних справ з 1950 по 1954 р. Депутат трьох парламентів. Ініціатор уведення заочної та вечірньої форми навчання, підтримав надання пільг при вступі до ВНЗ активним учасникам Вітчизняного фронту.

Кирило Драмалієв 11.12.1947 – 4.02. 1952

Народився в 1892 р. в Софії. Закінчив факультет германської філології й докторантуру в Мюнхені, після чого працював учителем у гімназіях та приватним учителем. Член БКП з 1921 р., єдиний керівник учительської профспілки, яка підтримала ВФ. Після 9.09.1944 р. керівник Союзу робітників освіти та засновник Союзу науковців, народний депутат, посол у Польщі та НДР. Один із авторів Закону про освіту 1948 р.

Демір Янев

4.02.1952 – 15.01.1958

Народився в 1910 р. в селі Дебор Пловдивського округу. Закінчив середнє педагогічне училище, після чого працював учителем у рідному селі. Голова околійської організації Болгарської вчительської спілки, активний діяч комсомольського руху. У 1937 р. ув'язнений за Законом про захист держави, а в 1943 р. очолив партизанську бригаду імені В.Коларова. Після 9.09.1944 р. працював в окружному комітеті БКП в місті Пловдив, потім заступником міністра народної освіти. Після 1957 р. – секретар виконкому ВФ, керівник Пловдивського ОК БКП, посол у Польщі, голова Національної комісії НРБ в ЮНЕСКО. Член ЦК БКП і народний депутат. Започаткував в МНП роботу з політехнізації.

Вилко Червенков

15.01.1958 – 9.06.1958

Народився в 1900 р. в Софійському окрузі. Член БКП з 1919 р., учасник Вересневого повстання 1923 р., після поразки якого жив у Москві. У 1937 – 1938 рр. директор Міжнародної ленінської школи в Москві, потім працівник Комінтерну й закордонного бюро ЦК БКП. З липня 1941 по вересень 1944 р. – головний редактор нелегальної радіостанції «Христо Ботев», член Політбюро і секретар ЦК БКП. З 1947 по 1949 р. – голова Комітету мистецтва і культури, з 1950 по 1956 р. – голова Ради Міністрів, заступник голови. У грудні 1961 р. його звільнено з посади, виведено з ЦК і виключено з БКП. У 1969 р. членство відновлено.

Живко Живков

9.06.1958 – 25.12.1958

Народився в 1915 р. в селі Урбабинці Відинського округу. Закінчив юридичний факультет Софійського університету. Член БКП з 1935 р., за комуністичну діяльність кілька разів був заарештований, а в 1942 році засуджений на 7,5 років в'язниці. Після 9.09.1944 р. працював на відповідальних посадах у комсомолі і партії. З 1952 по 1957 р. міністр зовнішньої торгівлі та заступник міністра закордонних справ. З 1959 року на господарській роботі в керівних державних структурах – Раді Міністрів, Державній плановій комісії та ін., народний депутат.

Начо Папазов

25.12.1958 – 27.09.1962

Народився в 1921 р. в селі Граматикове Бургаської області. Навчався в політехнічному інституті в Братиславі, потім завершив юридичний факультет Софійського університету. Член БКП з 1941 р., учасник боротьби з фашизмом. Перебував на відповідальних посадах у комсомолі і партії, головував у русі за дружбу з СРСР. У 1967 – 1971 рр. – посол у Токію, потім голова Державного комітету з науки, технічного прогресу та вищої освіти, народний депутат. Один з авторів Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток народної освіти в НРБ» та організатор його практичного втілення.

Ганчо Ганев

27.09.1962 – 27.12.1968

Народився в 1919 р. в Софії. Закінчив першу чоловічу гімназію і математичний факультет Софійського університету, після чого працював асистентом з математики у Варненському політехнічному інституті. Член БКП із 1944 р., ЦК БКП з 1962 р. Працював старшим науковим співробітником Інституту метеорології, першим секретарем районного комітету БКП у Софії, завідувачем відділу «Наука і освіта» ЦК БКП, заступником міністра народної просвіти з вищої освіти. Із 1969 р. – ректор Академії суспільних наук і соціального управління ЦК БКП, член редколегії журналу «Проблеми світу й соціалізму», депутат. Автор багатьох робіт із проблем виховання, освіти й громадської діяльності. Ініціатор переведення викладання всіх навчальних предметів на кабінетну систему.

Стефан Василев

27.12.1968 – 19.01.1973

Народився в 1919 р. в місті Батак. Закінчив гімназію і Вищу технічну школу в Софії. За антифашистську діяльність був заарештований, а потім партизанів у Софійській бригаді. Після 9.09.1944 добровільно пішов на фронт. З 1947 по 1953 р. – студент Московського енергетичного інституту, після чого перебував на науковій роботі, а в 1960 р. захистив дисертацію і з 1969 р. професор. Автор близько 130 наукових праць, підручників з гідравліки. Значний час знаходився на партійній – перший секретар міськкому БКП, завідувач відділу «Наука і освіта» ЦК БКП – і державній роботі – голова Комітету з використання

атомної енергії в мирних цілях. активну участь брав у підготовці Конституції 1971 року, зокрема положень освітянського аспекту.

Ненчо Станев

19.01.1973 – 15.11.1977

Народився в 1925 р. в селі Стоянове Ловецького округу. Закінчив гімназію, учительський інститут у місті Шумен та Вищий економічний інститут у Софії. Працював учителем, а під час Другої світової війни був партизаном. Обіймав відповідальні державні, партійні й громадські посади – голова народної ради околії, секретар околійського комітету БКП, заступник голови Комітету болгаро – радянської дружби, член Національної ради ВФ, депутат. Організатор обов'язкової навчально-виробничої діяльності, основну увагу в роботі МНП приділяв забезпеченню матеріальних умов розвитку освіти та підвищенню вчительської заробітної плати.

Дража Вилчева

15.11.1973 – 28.12.1979

Народилася в 1930 р. в селі Горна Махала Пловдивського округу. Закінчила гімназію, інститут дружинних керівників, філософський факультет Софійського університету. Працювала вчителем, багато років перебувала на комсомольській і партійній роботі – керівник міських та окружних організацій, член ЦК БКП і кандидат в члени Політбюро ЦК. Після 1979 р. працювала в Раді міністрів, була членом Державної ради, очолювала Комітет болгарських жінок, депутат. Перша жінка – міністр освіти в історії Болгарії, основним завданням для якої стала підготовка моделі ЕСПУ.

Олександр Фол

28.12.1979 – 24.03.1986

Народився в 1933 р. в Софії. Закінчив історичний факультет Софійського університету, стажувався в Парижі та Римі, доктор історичних наук, фахівець з давньої історії, зокрема історії Фракії. Відомий у Болгарії й світі науковець, генеральний секретар Міжнародної ради індоєвропейської історії, віце-директор Європейського центру фракієвістики; неодноразово запрошувався для читання лекцій в університети Англії, Німеччини, Японії, СРСР і Росії, Греції, США та ін. Автор десяти монографій з історії Фракії та більш як 125 дослідницьких розробок з європейських мов. Підготував й провів Перший

конгрес народної просвіти у травні 1980 р., сприяв збільшенню громадської участі в керуванні освітою, засновник Національної гімназії давніх мов і культури.

Ілчо Димитров

24.03.1986 – 3.07. 1989

Народився в 1931 р. в Софії. Закінчив гімназію, потім історичний факультет Софійського університету, стажувався у Франції, Англії, Італії. З 1959 р. – викладач Софійського університету, з 1974 р. – професор кафедри нової та новітньої історії Болгарії, доктор історичних наук, академік Болгарської академії наук. У 1979 – 1981 рр. – ректор Софійського університету, депутат 1986 – 1990 рр. Автор досліджень з нової історії Болгарії – «Буржуазна опозиція в Болгарії» (1969), «Болгаро – італійські політичні відносини 1922 – 1943» (1976), «Болгарія на Балканах та в Європі» (1980), «Перед століттям Возз'єднання» (1985), «Минуле як пролог» (1993) та ін. Ініціатор зняття пілг для вступу до вищих навчальних закладів дітей учасників антифашистської боротьби. Влітку 1986 р. зіткнувся з першими трагічними проявами наркоманії і почав боротьбу з цим явищем. У 1987 – 1988 навчальному році за його розпорядженням у школах офіційно з'явився національний прапор, проведено шкільну маніфестацію 24 травня в день слов'янської писемності і культури, розпочав діалог з першими дисидентськими групами.

Асен Хаджиолов

3.07. 1989 – 8.02. 1990

Народився в 1930 р. в Софії. Закінчив французький коледж у 1948 р. і медичний факультет. Захистив кандидатську (1958), а потім докторську дисертацію (1978) з питань молекулярної біології та генетики. Займався викладацькою (Софійський університет, університети США, Великобританії, Франції, СРСР, Японії, Німеччини, Австрії, Югославії, Угорщини, Іспанії, Канади, Швейцарії та ін.) та дослідницькою діяльністю (інститут молекулярної біології в Болгарії, університет в Тулузі, Франція). Автор 207 публікацій, серед них підручники й монографії «Молекулярна генетика» (1972), «Структура і функції генів» (1976), «Молекулярна патологія» (1979). Голова Болгарської спілки біохімії та біофізики, член міжнародної мережі наукових центрів з клітинної біології ЮНЕСКО, заступник керівника Болгарської академії наук (БАН). Бачив у роботі міністерства два

основні напрямки: підвищення суспільного престижу вчителя та демократизація основної і середньої освіти.

Додаток складено за даними: Летопис на просветното министерство 1879 -1995. Съставители: В.Колев, Д.Димитров, Л.Коспартова, Н.Генов. – София: Унив. Издателство «Св. Клим. Охридски», 1995. – С. 60 – 81.